

АЗƏРБАЙҤАН

АзәрбајҤан Јазычылар Иттифагынын
ајлы әдәби-бәдиәи журналы

4

АПРЕЛ

1985

БУ НӨМРӘДӘ:

НӨСР

ЕЛЧИН — Аг дөвә (роман, сону) 3

ПОЕЗИЈА

ЈУСИФ НӘСӘНБӘЈ — Цә'рләр 101
ӘЛӘКБӘР САЛАҺЗАДӘ — Једди пара кәнд
нагылы (поема) 113

ӘДӘБИ ЕТУДЛӘР

МИРЗӘ ИБРАҺИМОВ — Чәвид сәнәти; Зәмә-
нәсинки бәдиәи салнамәси; Елә бил дүнјәдә дү-
нөн кәлмишәм; Халг руһунун төрчүмәни; Поези-
јамызын бөјүк нәгмәкары 105

ГИТӘЛӘР, ӘЛКӘЛӘР, ИНСАНЛАР

НӨБИ ХӘЗРИ — Шимал гүтбүнүн әстанасында 118

ГӨЛӘБӘМИЗИН 40 ИЛЛИЈИ ТАРШЫСЫНДА

РАСИМ ТАҒЫЈЕВ — Хәтирәләрдә јашајенләр 142
БАХЫШ ГӘНРӘМАНОВ — Чәбһәдә кәрдүкләрим 156

ТӨРЧҮМӘ ТАРИХИМИЗДӨН

МӨРҮӘМ ЈАГУБОВА — Рус әдәбијәтинын
фәзри 159

ДҮНЈА ӘДӘБИЈАТЫНДАН

АРТУР КОНАН ДОЈЛ — Јунан төрчүмәчиси-
нин сирри 162

ТӨНГИД ВӘ ӘДӘБИЈАТШҮНӘСЛЫГ

ШАМИЛ САЛМАНОВ — Зәмәнин мәчрасында 171

ӘДӘБИ ӘЛАГӘЛӘРИМИЗ

ӘЛИ САЛӘДДИН — Арзу бир, диләк бир 178

КИТАБЛАР, РӘ'ЛЛӘР

ӘБҮЛФӘЗ ӘЗИМОВ — Сәнәтдә Ленин тә'
лми вә мүәсирлиги 180
ӘЗИЗ ЧӨФФӘЗАДӘ — Вәтән мәһәббәти әнә
әдиндә башланыр 183
ЧӨЛӘЛ АБДУЛЛАЈЕВ — Реализмин нәзәри
проблемләри 187
РЕДАКСИЈА МӨНТҮВ 190

11100

В. И. ЛЕНИН

Халыччы-рәссам К. Әлиев.

Нәср

Җәләбәмизин 40 иллили гаршысында

ЕЛЧИН

АҒ ДӘВӘ

РОМАН

Милиционер өзүнә чај дөмлөјирди.

Ханым хала дарвезаја јахынлашды, диггәтлә гулаг әсды, ичәридән һеч бир сөс ешиндилмирди, сонра Ханым хала јенә кәлиб кәшкүн гапысыны ачды:

- Сән мәни ичәри бурахмајачагсан, а киши?
- Ахчи, сән нә интересни арвадсант?
- Бурахачагсан мәни ичәри, јохса јох?
- Пропускун вар?
- Нә?
- Кағызын вәр, дејирәм? Ичәзән?
- Јох.
- Бес онда нә истәјирсән?
- Буранын бөјүјүнән ишим вар!
- Шипјон тутмусан?
- Нә?

— Нәч нә.—Милиционер електрик плитәсинин үстүндәки чајданын гапағыны галдырыб бахды ки, су гајнајыб, јохса јох, сонра деди:—Жир ичәри, гапыны да багла, сојугду.

Ханым хала кәшке жириб гапыны баглады.

Милиционер сорушду:

- Догрудан ишин вәр сәнни?
- Нечә јә'ни догрудан? Ојун ојнајырам бурда сәһәрдән?
- Вах! Лап вачиб ишди?
- Нә.

Милиционер әлини габағындаки кичик јазы мизинин үстүндәки телефон апаратына узатды:

- Гој бир дежурнуја зәнк әләјим.
- О кимди әлә?
- Дежурнуду дә.

— Мәнә буранын бөјүјү ләзимды, әј киши! Баша дүшмәдин сән?
— Ара, ахчи, сән мәни дәли әләјәчәксән? Нә дава салыр сән бурда?
— Бабамын сәнни бабана борчу вар? Кет, кет әвинә, хош кәлдин!..
— Сән дә гал бу хосманда!—Ханым хала кәшкүн гапысыны ардыјча чырылып јенә дә күчәјә чыхды вә јенә дә кәлиб дарвезанын габағында әләјәнди.

(Әһвәли журналымызын 3-чү нөмрәсиндә).

Гар кәсмишди, амма сојуг күләк башламышды.

Бу бинанын пәнчәрәләриндәки о түнд көрәнкли пәрделәр елә-елә-чә тәрпәнмәз иди вә о лопә бығлы милиционерин отурдуғу көшкүн о балачә пәнчәрәси бу бинада јекәнә пәрдәсиз пәнчәрә иди.

Милиционер чај ичирди, бирдән әлиндәки стаканы јарымчығ мизән үстүнә гојду, бу вахт Ханым хала да бир зәнк сәси ешитди, милиционер көшкдән чыхыб кәлиб дарвазанын дәмир гапыларыны ачды вә бу дөфә үстү брезентлә өртүлү бөјүк бир машын һәјәтдән чыхды, күчә илә сүр'әтлә сүрүб кетди, милиционер дарвазаны бағлады, сонра көшкүнә гајытмады, кәлиб Ханым халанын габағында дајанды:

— Бурда дурмагдан нә чыхамаг, ахчи? Нијә кетмирсән?

— Сәнин ишин дејил!

— Вах! Сәнинлә бир евдә јашајанлар көр нә чөкир!.. Бурда дуруб ону көзләјирсән?

Ханым хала чаваб вермәди.

Милиционер:

— Ахчи,—деди.—Сән нә наивны адамсан?.. Кет евә, истәдијини әризә илә јаз. Бахарлар әризәнә, чағырарлар сәни...

— Сәнә борчу галмајыб!

Милиционер јенә дә башыны булаја-булаја көшкә кирди вә гапысыны бағлады.

Күләк кет-кедә бәркијирди вә гар да тәзәдән јағмаға башламышды. Хејли мүддәт беләчә кечди.

Бәјаг һәјәтдән чыхмыш үстү брезентлә өртүяү бөјүк машын керә гајытды, милиционер көшкдән чыхыб кәлиб дарвазаны ачды, машын ичәри кирди, милиционер дарвазанын дәмир гапыларыны бағлады, Ханым халанын јанындан өтүб көшкә сары кетди, бир сөз демәди, амма көшкүн гапысы ағзында әјаг сахлады, Ханым халаја тәрәф дөндү:

— Кәл бир стакән исти чај ич, әј тәрс мусурман, дондун, ахчи!

Ханым хала чаваб вермәди.

Бу вахт јенә дә бир нәфәр көшкүн ичәри гапысындан кечиб күчәгә чыхды; бу адамын әјиндә палто, башында гаракул дәридән хәз папаг вар иди вә Ханым хала галын гашларынын алтындан диггәтлә бу адама бахыб ити әддымларла она јәхынлашды, амма ағзыны ачыб бир сөз демәди, чүнки о лопә бығлы милиционер Ханым халаја баха-баша јавашча башыны тәрпәтди вә Ханым хала да о саат баша дүшдү ки, бу адам јәхынлашмалы адам дејил.

Бундан сонра һәр дөфә бинадан бир адам чыханда Ханым хала көшкүн пәнчәрәсинә тәрәф бахырды вә һәр дөфә дә милиционер јүнкүлчә башыны тәрпәдирди, јә'ни ки, јох, јәхынлашмалы адам дејил.

Бүтүн күнорта беләчә кечди.

Гар бәркијәндә вә күләк дә лап шиддәтләнмәјә башлајанда милиционер бир дөфә дә Ханым халадан өтрү көшкдән чыхды:

— Ахчи, кет, һеч олмаса бир лохма чөрәк је дә!..

Ханым хала чаваб вермәди.

Милиционер деди:

— Мәзнәб һаггы, сәнин үстүндә мәни ишдән чыхарачаглар, бир дәнә дә ыговор!

Бу дөфә Ханым хала өзүнү сахлаја билмәди:

— Чох бөјүк вәзифән вар! һејф!..

Милиционер:

— Вах!..—деди.—Ара, бу нәтәр адамды?.. Ара, белә дә арвад олар! Бунун дили зәһримардыр, клјанус!

Милиционер дејинә-дејинә көшкә гајытды, гапыны бағлады, отурду вә јәгин өзү өзүнә сөз верди ки, бир дә бу арвада тәрәф бәхмәјачы!

амма елә бил ки, бу арвадын кет-кедә шиддәтләнән човғун ичиндә беләчә саатларла о дарвазанын габағында дајаныб дурмасы ондан чох о лопә бығлы милиционери нараһат едирди, фикрини топлајыб һәмишәки кими, «Огонјок» журналынын көһнә нөмрәләрини охуја билмирди, амәлли-башлы чај да ичә билмирди, евдән кәтирдји колбаса-чөрәји дә јеја билмирди, јенә тез-тез көшкүн пәнчәрәсиндән Ханым халаја бахырды, јенә Ханым хала буранын ишчиләринә јәхынлашмаг истәјәндә јүнкүлчә башыны тәрпәдирди, јә'ни ки, јәхынлашма, бундан сәнә бир көмәк олмәз, сән истәјән адам дејил бу.

Бинанын пәнчәрәләри јаваш-јаваш гарла өртүлүрдү вә түнд көрәнкли пәрделәр даһа көрүнмүрдү, гар шүшәләри тамам өртмүшдү.

Јун шалын үстүнә дүшмүш гар донуб галагланмышды вә Ханым хала һәр дөфә башыны тәрпәдәндә шалын үстүнә јығылмыш гар хышылдыјырды. Ханым хала һеч нә барәдә фикирләшмирди, тәкчә көзләјирди, амма гарын о јүнкүл хышылтысы һеч мәтләбә дәһли олмадан, һеч бир сәбәб олмадан бирдән-бирә ушағлыг илләрини арвадын јадна салды, гәфилдән атасынын, анасынын сифәтини көзләринин габағына кәтирди, һәрдән дә Абузәрин вәрәмдән ағаппаг ағармыш сифәти Ханым халанын көзләринин габағына кәлди.

Ахшам дүшүрдү вә инди даһа күчәләри бүрүмүш гар о ахшам ичиндә ағаппаг ағарырды.

Бинанын ичиндән кет-кедә даһа чох адам чыхырды, зәнк сәси кәлирди вә милиционер чәлд көшкдән чыхыб дарвазанын дәмир гапыларыны ачырды, «емаддин»ләр һәјәтдән чыхыб кедирди вә Ханым хала даһа бу бинадан чыхан адамларә, машынларә јох, милиционерә бахырды, милиционер јүнкүлчә башыны тәрпәдирди, Ханым хала да бу адамлардан һеч биринә јәхынлашмырды.

Милиционер һәрдәнбир көшкдән чыхыб о балачә пәнчәрәни тәмизләјирди ки, гар шүшәни тутмасын, ичәри көрүнсүн; көшкүн ишығы јанмышды вә о балачә пәнчәрә елә бил ки, о гаранлыг гыш ахшамынын көзү иди.

Ханым халаја елә кәлди ки, бу дөфәки зәнк сәси хусуси сәсләнди, о бири зәнкләрә охшамады вә милиционер дә елә бил ки, өзүнү даһа артыг јығышдырды, теләсик көшкдән чыхыб дарвазанын габағына гачды, хусуси чидди-чөддә дарвазанын дәмир гапыларыны ачды вә јалныз Ханым халанын һисс еләдији бир тәрзәдә башыны тәрпәдиб тәсдиг етди: һәјәтдән чыхан Ханым халанын көзләдији адам иди.

Ханым хала сүр'әтлә машынын габағына кәлди; машынын арха тәрәфиндә көк бир киши отурмушду вә Ханым хала сүр'әтлә кәлиб машынын арха гапысыны дартышдыранда бу адам тәвчүб долу көзләри илә Ханым халаја бахды, сонра милиционерә бахды.

Милиционер өзүнү сим кими тарым чәкиб дүз дајанмышды вә сәғ ели дә гулағынын дибиндә иди.

Сүрүчү јаваш-јаваш ирәлиләјән машыны бир аныг сахлады вә артада отурмуш о көк адам өзү гапыны ачды:

— Нәди? Не олуб?

— Сизинлә ишим вар!

Көк киши јенә дә милиционерә бахды:

— Бу кимди белә?

Милиционер бөдәнини даһа да тарым чәкди:

— Билмирәм!

Көк киши гышгырды:

— Бәс сән нә билирсән?

— Виноват!

ным хала ики элини де машынын капотуна дирејиб дајанмышды ве јеринден төрпөмирди.

Көк киши бәденине јарашмајан бир чөлдликле машындан дүшдү ве келиб Ханым халајла үзбөү дајанды, үстүнө машынын ишығы дүшмүш бу арвадын кип өртүлмүш назик додәгларына, һирсденми, һөјөчәндәнми, сојугданмы көмкөј көјөрмиш сифәтине бахды, гар дүшүб доңмуш шалына, узун гат-гат туманына, аз гала дизәчен гара батмыш ајагларына бахды ве сорушду:

— Бүтүн күнү мени көзләјирсен бурда?

Ханым хала чаваб вермәди.

Көк киши милисионера:

— Бурах ону ичәри!—деди ве чөлд аддымларла көшкдән кечиб

бинаја гајытды.

Ханым хала әлләрини машынын капотундан чөкди, милисионера бахды, сонра шалыны чырпды ве о көк кишинин ардынча көшкдән кечиб бинаја дахил олду...

...О кечә мөним јахшы јадымдады...

Мәһәлләјә хәбәр јаылды ки, Әбдүләлини бурахыблар, кәлиб евә ве һәмнин гарлы-шахтагы гыш кечәси һәсәнаға әмијлә, Ағаһүсеји әмијлә, Әзизга әмијлә бир јердә Әлиаббас киши өзү Ханым халакилә кәлди, Әбдүләли илә көрүшүб хошкәлдин еләди.

Һәмнин кечә биз дә күчәдә бәс дөјәнә гәдәр гартопу ојнадыг, сонра Сары һамамын габағында тонгал гәләјиб Балакәримин башына јағышдыг, кечәнин јарысына кими Балакәримин хусуси бир һөвәслә данышдыгы о узаг ве сәһрли әһвалатлара гулаг асдыг ве елә бил ки, бизим мәһәлләмизә һеч кимин көзләмәдији бир бајрам кәлмишди, һеч ким бизи евә чағырмады ве биз дә дојунча тонгалын гырағында отурдуг.

Балакәрим һәмнин кечә адамларын бир-бири илә савашындан, гошунларын бир-бири илә вурушундан, дүнјанын бөјүк-бөјүк даваларындан-далашларындан сөйләди, Ағ Дөвәнин адам кими дил ачыб данышмағындан деди...

Әлбәттә, о вахт һеч биримизин ағына кәлмәзди ки, дүнјанын ән бөјүк давасы пусгуда дајаныб бизи көзләјир ве лап аз вахт кечәчәк, дүнјанын о ән бөјүк давасы бизим мәһәлләдә киши гојмајачаг, киши төкчә биз олачагыг, бир дә ки, Балакәрим...

О көзәл гыш кечәсинин сәһәри, күнортаја јахын күчәнин ашағысында Мухтарын гара «емаддин» көрүндү ве һама бунә төөччүб етди, чүнки Мухтарын «емаддин» јалныз сәһәрләр Мухтар ишә кәдәндә ве ахшамлар ишдән гајыдәндә көрүнәрди; бу дөфә о Мухтаржилин гапысында дајанмады, бизим даланын габағында дајанды ве мән дә гәча-гәча даланымызын габағына кәлдим. Мухтар машындан дүшүб даланын кирәчәјиндә дајанды, далана ачылан гапылара бахды, сонра мәнә бахды ве сорушду:

— Сән бурда олурсан?

Мән башымы төрпәтдим, јә'ни ки, һә.

Мухтар сорушду:

— Онлар да бурда олур?

Мән, әлбәттә, о саат баша дүшдүм ки, сәһбәт кимдән кәдир ве јәнә дә башымы төрпәтдим ки, һә.

Мухтар төләсик:

— Кәл,—деди.—Кәстәр көрүм һарда олурлар?

Мән өввәлчә Ханым халакилин һарда јашадығыны Мухтара кәстәрмәк истәмәдим, амма көрдүм ки, Мухтар чох төләсир ве бурасы дә мөним үчүн тамам ајдын иди ки, Мухтарын бөләчә төләсмәји Ханым халанын күчүндәндир, сонра онун балача гулагларына бахдым ве нөдәнсә,

мөним Мухтара јазығым кәлди, габаға дүшүб һөјәтимизә кирдим, Мухтар да мөним ардымча кәлди.

Анам элине бел алыб һөјәт гапымызын ағыны гардан төмизләјирди ве Мухтар ичәри кириб салам верди, анам төөччүблә Мухтара бахды, саламыны исе алмады.

Мухтар јәнә мәнә бахды:

— Һарда олур о?

Мән башымын ишарәси илә Ханым халакилин шүшәбәнденин кәстәрдим ве Мухтар чөлд тахта пилләкәнләри галхмаг истәди, амма бу вахт Ханым хала шүшәбәндин пәнчәрәсини ачды ве һөјәтә бојланды.

Мухтар да Ханым халаны көрдү, тахта пилләкәнин үстүндә дајанды ве о заман мән һөјәтимдә илк дөфә бир адамын башга бир адамын нөзәрләри алтында, өзү дә, тамам сөзсүз-сәһбәтсиз, јаваш-јаваш нечә гыпгырмызы гызардығыны көрдүм: һәмнин гыш күнү Мухтарын сифәти елә бил ки, од тутуб јанырды, балача гулаглары да гыпгырмызы гызармышды ве о балача гулагларын гызартысы да, әлбәттә, төкчә о гыш сојугунун гызартысы дөјилди.

Ханым хала сорушду:

— Нә истәјирсән?

Мухтар мәрд-мәрданә деди:

— Мәнә әмр еләјибләр ки, сөндөн үзр истәјим.

Ханым хала о гыш күнү гыпгырмызы гызармыш Мухтары о тахта пилләкәнләрин үстүндә чох сахламады:

— Јахшы,—деди.—Амма чых кет, бир дә ајағын бу һөјәтә, бу дала-на дөјмәсин!

Мухтар һөјәтдән чыхды, сонра машынын сәси кәлди, сонра һәмнин сәс дә итди, Ханым хала шүшәбәндин пәнчәрәсини бағлады, һөјәтимизә һәмишәки сәкитлик чөкдү ве о сәкитлик ичиндә јалныз анамын әлиндәки белин сәси, төмизләдији гарын хышылытысы ешидилдириди.

Бирдән Ханым хала јәнә дә шүшәбәндин пәнчәрәсини әралајиб мөним сәсләди:

— Галх јухары, Әлөкбәр...

Мән шүшәбәндә галхдым. Ханым хала шүшәбәндә отуруб төкбашына гутаб биширди ве тавадакы исти гутаблардан бирини көтүрүб үстүнә сумах сәпди, мәнә узатды:

— Ала, јә, Әлөкбәр.

Мән ағзым јәнә-јәнә о исти гутабы ләззәтлә једим. Ханым хала сорушду:

— Нечә гутаб чыхыб, Әлөкбәр?

Мән:

— Әнтигәди,—дәдим ве баша дүшдүм ки, Ханым хала бу гутабы киминчүнсә хусуси биширди, јохса ки, һеч вахт белә суал вермәзди.

Доғрудан дә, күнорта Адилин «полуторка»сы кәлиб даланын габағында дајанды ве Адил машындан дүшүб өвләрине галхды, Ханым хала бүкүб һазырладыгы бөјүк бир бағламаны оғлуна верди ве Адил голтундакы һәмнин бағлама илә һөјәтә дүшүб мөним чәғырды:

— Көдәк, Әлөкбәр, ишим вар сәннән.

Әлбәттә, бөјүк бир һөвәслә Адилин машынына миндим ве биз шәһәрин күчәләриндән кечиб кәдә-кәдә мәнә елә кәлирди ки, гар басмыш шәһәрин о ағылы, өслиндә, бизим мәһәлләнин ағылыды, төмизлијиди, бу јәд күчәләрә кечиб ве бу јәд күчәләри мөнимчүн доғмалашдырыб.

Адил Ханым халанын вердији о бағламаны мөним јаныма гојмушду ве мән һәмнин бағламанын истисиндән, ијиндән бәшә дүшдүм ки, гутабды.

— Һара кедирик?—сорушдум.

— Анам тапшырыб ки, апараб бу пәји верәк.

Адил машыны бөжүк бир бинадан бир аз аралыда сахлады ве жөнөткөн дөмүр дарвазанын жанындакы балача бир көшкү мөнө көстөриб деди:
— Көтүр бу гутаблары, Элөкбөр, апар, орда бир ермөнү милсионер отуруб, вер она. Де ки, пайдыр, анам көндөриб онун үчүн, ушаглары үчүн.

Мөн багламаны көтүрүб машындан дүшдүм ве күчөнүн гарына ба-та-бата һәмин көшкө кетдим, гапыны ачдым: ичөриде лопа быгылы бир милисионер отурмушду ве өллөрүнүн жанындакы электрик плитәсинин үстүнә тутуб гызынырды, тәәччүблө мөнө бахды. Мөн өлимдөки багламаны онун габагындакы кичик жазы мизинин (Гочанын жазы мизи кими бир мизи иди) үстүнә гојдум.

— Ара, бу нәди белә?—сорушду.

— Пайды,—дедим.—Ханым хала гутаб бишириб сизе көндөриб. Сизе, бир де ушагларувуза.

Милисионер жөнө тәәччүблө бир мөнө, бир де мизин үстүндөки о сөлигәли багламаја бахды:

— ha-a?

Мән:

— һә,—дедим.

— Ханым хала кимди, матагыны?

— Ханым халады де...—дедим, чүнки бу суала башга бир чаваб тапмадым.

Бирдән о лопа быг милисионер:

— Ара, жоха о һәмин арвадды?—сорушду ве еле бил ки, бүтүн сифәтине бир ишыг кәлди.—Ара, чох сағ олсун! Ара, бу нә заһматды белә! Клянус, бу пайы неч кимдән көтүрмәздим, мезһөб һаггы, амма о арвад ки, вар, о башга арвадды!..

Мән:

— Сағ олун,—дежиб көшкдөн чыхдым ве о милисионер де ајага галхыб мөним ардымча көшкдөн чыхды.

— Ара, матагыны,—гышырды,—о арвада мөндөн чохла-чохла салам де! Иши дүзөлдү де онун јагини! Ара, мезһөб һаггы, мән неч о чүрәси киши көрмөмишәм!.. Вах!..

Һәмин күнүн ахшамы мөһөлләје белә бир хөбөр де јајылды ки, Мухтарын везифәсини ашагы салыблар, чүнки ишдөн еве пијада көлмишди ве бу минвал илө Мухтар хејли мүддөт ездөн ише, ишдөн еве пијада кедиб-кәлди ве Мухтарын беләче пијада кедиб-кәлмөји бизим һамымыза гәрибә көрүнүрдү, амма күнлөрүн бир күнүндө Мухтары ише апармаг үчүн жөнө де һәмин «емаддин» кәлди ве бу дөфө де мөһөлләје белә бир хөбөр јајылды ки, куја Мухтар јахшы ишчидир, буна көрө де везифәсини тәздөн бөјүдүблөр.

XIII

Илдө бир дөфө, ики дөфө атам мөни де өзү илө сөфөрө көтүрүрдү, һәм көзирдим, һәм де вагонда атама көмөк елөјирдим ве мөн о сөфөрлөри дүнјада һәр шејдән артыг хошлајырдым, вагонда јол кетмөк, атамла бирликдө вагону тәмизләмөк, гатар дејананда атамла бирликдө танынмаз-билинмөз о узаг стансијаларда вагондан дүшмөк, о узаг стансијаларда танынмаз-билинмөз адамлары көрмөк, һәр јөрдөн бир азуге алыб о һәсир зәнбилли долдурмаг мөним үчүн дүнјада хошбөхтик, бөхтөврлик дејилән бир шеј вар идисе—о иди; амма анам чаван иди, көзәл иди ве ону төк гојуб кетмөк де дүзкүн дејилди ве үмүмијәтлө, мән истөмирдим ки, анам евде төк галсын, бизимчүн дарыхсын, амма һәр һалда илдө бир дөфө—ики дөфө атамла сөфөрө чыхырдым о сөфөрлөр нисбәтән јахын сөфөрлөр олурду: Маһачҗалаја, Јәхүд Мин-

ваде, лап узагы Ростова кедиб гајыдырдыг) ве бир дөфө сүбһ тәздөн һәмин сөфөрлөрдөн бириндөн Бакија гајытдыг, еве кирәнде көрдүк ки, агламагдан анамын көзлөри гызарыб. Атам:

— Не олуб?—сорушду ве күлүмсөди.

Араз чајындан бу төрөфдө атамны мөндөн ве анамдан башга неч кими јох иди, буна көрө де күлүмсөјирди, чүнки һәркәһ мән де, анам да сағ-саламат көзүнүн габагындајыдгса, демөли, горхулу бир шеј јох иди.

Анам жөнө һычгырды ве деди:

— Јазыг Күбра, Мухтарын арвады, дүнөн рәһмәтө кетди!..

Атам чиддилөшди ве:

— Аллах рәһмәт өлесин!—деди.

Күбра халакилин еванындакы сахсы қибчөклөр, о сахсы дибчөкдөки күллөр бирдөн-бирө көзлөрүнүн габагына кәлди, о күллөр дүнөндөн бөри Күбра халасыз иди, о күл...р дүнөндөн бөри Күбра халајын дарыхырды ве мөним Күбра халаја де, о күллөрә де чох јазығым кәлди.

Мухтар Күбра халаны молласыз дөфн елөтдирди, чүнки дејирдилөр ки, Мухтар динө дүшмөндир ве үмүмијәтлө, куја Мухтар кими бир едәмын өз өлүсүнүн үстүнә молла чағырмагы ади чамаата пис тө'сир едөр.

Дүздү, бизим мөһөллөдө бурасыны да дејирдилөр ки, Мухтар кизлинчө Молла Әсәдуллаја пул вериб Күбра хала үчүн јасин охутдуруб ве өзүнү де горхудуб ки, бу барөдө неч кимө неч не демөсин; доғрудан да белә олмушду, ја олмамышды, билмирәм, амма һәр һалда белә бир сөһбәт көзирди.

Күбра хала өлдү, Мухтар төк галды, сонра мүһарибө башлады ве биз бир даһа Күбра халанын биширдији о дадлы, о исти перашикәрдөн јемәдик.

XIV

О бири отагдән ројалын сөси көлир: гызым Бахын прелүдлөрүнн чалыр.

Бахын прелүдлөри һөмишөликдир, һөмишө инсанларла бир јердө олачаг, о прелүдлөри јүз ил бундан евәл де чалыблар, бу күн онлары мөним гызым чалыр, јүз ил бундан сонра де кимсө онлары чалачаг.

Амма Балакәримин түтөкдө чалдыгы һавалары бир де неч ким ешитмөјөчөк.

Бах мөһөнк иди, амма Балакәрим неч ким иди.

Неч кимлөрүн маһнысы әбөди сусур.

Бу чох ачыды!..

XV

Ахыр вахтлар Күлаға тез-тез мөним јадыма дүшүр!..

Күлаға индики кими көзлөрүмүн габагындадыр: һүндүр бојлу, гартал димдији кими, ити бурунлу, назик гара быгылы бир оғлан иди, өзү де бығлары еле иди ки, еле бил гапгара назик ипөк саплардан дүзөлтмишдин; бир де ки, Күлағанын чүрбөчүр кичик алетлөри јахшы јадымдады ве инди де Бақыда, башга шөһөрлөрдө, харичдө саатсаз е'малатханалары көрөндө, саатсаз алетлөри көрөндө Күлаға о саат јадыма дүшүр.

Күлаға саатсаз иди ве мөһөллөмиздө кимин евиндө сааты хараб олсады, Күлаға вахт тапыб өзү көлөрди, кичик чантасыны ачыб алетлөрүнн чыхарды, гол сааты идисө, сағ көзүнө галын шүшө тахарды ве тез де сааты дүзөлдүб төлөсик чыхыб кедерди (өлбөттө, пул көтүрмәздү).

Күлаға она көрә белә төләсирди, она көрә вахты аз олурду ки, көчө-күндүз арвады Сона илө бир жердә олурду. Сәһәр тездөн евдөн бир чыхырдылар, Күлаға өз е'малатханасына кедирди, Сона ишләдији ти-киши фабрикина кедирди, ахшам да ишдөн сонра женә көрүшүб еве бир жердә кәлирдиләр, гапыларыны баглайыб бүтүн ахшамы евләриндә олур-дулар, ја да тәздән евдән чыхыб гол-гола киноја кедирдиләр, һәтта мөһәлләдә дејирдиләр ки, куја театра да кедирләр.

Күлаға илө Сонаја гәдәр бизим мөһәлләнин һеч бир әр-арвады чамаатын көзү габагында бир-биринин голуна кириб јол кетмәмишди вә ән гәрибәси бу иди ки, мөһәлләнин чамааты Күлаға илө Сонанын беләчә гол-гола кәзмәкләрини габул еләмишди, елә бил бүтүн мөһәлләнин гәјдә-ғанунун бу чаван әр-арвада дөхли јох иди.

Бир дөфә Новруз бајрамынын әрәфәси иди, ахшам гоша тутун алтында Балакәримин башына јығышмышдыг вә Балакәрим бир кәјли мүддәт түтәк чаландан сонра бирдән-бирә деди:

— Лап гәдим вахтларда бир Сүлејман пејгәмбәр вар иди дө, билирсиз демишам сизә. Бу Сүлејман пејгәмбәрин бир арвады вар иди, ады Билгејис иди, чох да сәдәгәтли арвад иди. Бир дө бир дәнә гуш вар иди, бу гушун да ады Буббу гушу иди. Бу Буббу гушу ки, вар иди, Сүлејман пејгәмбәр илө Билгејисин сирләрини бир-бирләринә чатдырырды. Күлаға да ,бах, һәмин Сүлејманды. Сона да Билгејисди. О ки, галды Буббу гушуна, о да елә Күлаға илө Сонанын өзүдү...

Вә гоша тутун алтында отурдуғумуз һәмин ахшам мәнә мө'лум олду ки, Балакәрим түтәји бајагдан бәри Күлаға илө Сона үчүн чалырмыш вә үмумијәтлә, мән баш да дүшдүм ки, Балакәрим һәр дөфә көзләнилмәдән түтәји сары пенчәјини кибиндән чыхарыб чалмаға башлајанда, бу мусиги кимәсә һәср олунур, Балакәрим киминсә барәсиндә фикирләшир.

Мүһарибә башлајандан сонра, Күлаға чәбһәјә кетди, һәлак олду вә Күлағанын өлүм хәбәриндән сонра бир мүддәт кечди, Сона һәрәсә көчүб кетди вә мән бир дө Сонаны көрмәдим.

Инди јадыма дүшүр ки, мүһарибәдән бир нечә ил сонра һәрдәсә, кимдәнсә гулағымә чатды ки, куја Күлағанын гара хәбәри дүз дејилмиш, куја гајыдыб кәлиб Күлаға, амма бу хәбәрин нө дәрәчәдә дүз олдуғуну билмәдим...

...Сона тез-тез көзләримин габагына кәлир вә мән Сона барәдә фикирләширәм...

XVI

Әлиаббас киши һәрдән Ибадулладән сөз дүшәндә дејирди:

— Аллаһ һәмидуллаја рәһмәт еләсин!.. Јахшы ки, вахтында көчдү бу дүндәдән, бу зајы көрмәди!..

Әлиаббас кишинин бу сөзләри һәмишә мәнә тә'сир едирди, мәнним јадымдан чыхырды; төкчә она көрә јох ки, мәнним дө Ибадулладан зәһләм кедирди, үзүнү көрмәдијим о рәһмәтлик һәмидулла кишијә дө, Әминә халаја да јазығым кәлирди; һәм дө она көрә ки, бә'зән биз далашанда, ја нә исә пис бир иш көрәндә вә аналарымызын бизә ачыгы тутанда дејирдиләр: — «Валлаһ, горхурам ахырда Мәммәдбағыр оласан!..», — «Олјино, олјино. Мәммәдбағыр, бијабыр елә бизи әләмдә!..». — «Әдә, сән дө мәннимчүн Мәммәдбағыр-зәдсан бәјәм?!».

Һәрдән анамдан сорушурдум:

— Мәммәдбағыр ким олуб?

Анам төләсик:

— һеч ким. Јат!— дејирди.

— Билирәм, Әлиаббас кишинин оғлу олуб...

Анам һирсләнирди:

— Ушагсан, ушаг ишинлә мөшгул ол дө!.. Демирәм сәнә ки, јат-кинән?!

Әлиаббас киши бизим даландан бир аз ашағыда, Сары һамамын ја-хында јашајырды вә һамы билирди ки, бүтүн мөһәлләдә Әлиаббас ки-шинин хәтрини ән чох истәјән Ханым халады вә Ханым халанын да хәт-рини Әлиаббас киши чох истәјир.

Әлиаббас киши тәк јашадығы үчүн мөһәлләнин арвадлары она тез-тез пәј кәндәрирдиләр, амма Әлиаббас киши мөһәлләнин бүтүн арвад-ларынын, һәтта гапыбир гоншулары Ағаһүсејн әминин арвады Сәкинә халанын да хәрәк бишириб хусуси сәлигә-сәһманла кәндәрдји пәјы кәри гәјтарырды (әлбәттә, Әлиаббас киши јох, бир башгасы олсај-ды, пәјы кәри гәјтардығы үчүн араја пәртлик дүшәрди, амма Әлиаббас кишидән инчимәк олмазды, чүнки бүтүн мөһәлләнин ағсагалы иди), төкчә Ханым халанын пәјыны габул едирди вә бә'зән һәтта өзү күмүш на-шышлы чәлијини таггылдада-таггылдада бизим һәјәтә кәлирди, ашағы-дан јухары Ханым халаны чағырырды, елә ки, Ханым хала шүшәбәндән бәјләнырды, дејирди:

— Ханым, јадыма балгабаг гутабы дүшүб. Сабаһда, бирикүндә им-кәнин олса, балгабаг гутабы бишир мәннимчүн...

Бу о демәк иди ки, Әлиаббас киши Ханым халаја чох һөрмәт елә-јир, Ханым халаны өзүнә мөһрәм билир вә буна көрә дө әрклә сифари-шини верир.

Дејирдиләр ки, Әлиаббас киши, Ханым халанын атасы, бир дө ки, Сәттар Мә'сум вахти илө чох бәрк дост олублар вә о достлардан инди ачаг Әлиаббас киши сағ галмышды; гочалмышды, чәликлә јерјирди, төк иди, амма һәр һалда сағ галмышды.

Сары һамамы Әлиаббас кишинин атасы тикдирмишди вә буна көрә да бизим мөһәлләнин јашлы адамлары, еләчә дө биздән јухарыдакы мөһәлләнин чамааты чох вахт Сары һамама һачы Гәсым һамамы дејир-диләр, чүнки Әлиаббас кишинин атасынын ады һачы Гәсым имиш. Вах-тыла Сары һамама Әлиаббас кишинин шәхси әмлакы имиш, Бақыда Со-вет һакимијәти гуруландан сонра исә узун мүддәт һамамын мүддир-ишләмишди, гочаланда пенсияја чыхмышды вә јерини гапыбир гон-шусу Ағаһүсејн әмијә вермишди. Әлиаббас кишинин арвады һәличә хала өлмүшдү вә буна көрә дө мөһәлләнин арвадлары Әлиаббас кишијә гуллуғ еләмәк истәјирдиләр, амма бу барәдә (вә үмумијәтлә!) кишинин тәсијәти түнд иди, Ханым халадан сәвајы о бири арвадларын гуллуғла-ры боша чыхырды. Әлиаббас кишинин јекәнә гызы Нисә хала да атасы-нын төкчә Ханым халаја һөрмәтини габул едирди, Ханым халанын кә-ндәрдји пәја да, Ханым халаја верилән сифариләрә дө пис бахмырды. Нисә хала Маштағада өрдә иди, өри гәссаб иди, јекә ушағлары, нөвәлә-рини вар иди вә Нисә хала да, өри дө, ушағлары да нө иллә еләјирдиләр, Әлиаббас кишини кәндә, өз јәнларына апара билмирдиләр (Әлиаббас киши дејирди: — «Мәни өлдүрмәк истәјирсиз? Мәләсиз бир күн дө ја-шаја билмәрәм мән!..») вә һәфтәдә бир дөфә, ики дөфә шөһәрәтрафи гәтара — «електричка»ја миниб кәлирдиләр, Әлиаббас кишијә баш чә-кәрдиләр, бишир-дүшүр еләјирдиләр, силиб сүпүрүрдүләр, јујуб үтүлө-мәкчүн пал-палтарыны көтүрүб чыхыб кедирдиләр.

Һәрдән кечә јағыш јағанда, ја бәрк килавар әсәндә, ја хәзри әсә-ндә вә Әлиаббас киши өз евиндә төк оланд Ханым хала ја Чөфәрә, ја Аһилә, ја Әбдүлөлијә, ја Гочаја, ја Чөбрајыла, ја да Ағарәһимә де-јирди:

— Кет, бир баш чәк, көркинән киши нөјнијир!..

Бәзән пайызын җавапларында сәһәр-сәһәр күлөк гопурду, аз гопурду, күчүмиздәки о гоша тут аҗачыны дибиндән чыхарыб кетүрүб апарсын вә о заман Чөфәр, Адил, Әбдүләли, Чөбрајыл, Аҗарәһим ишдә оландә, Гоча институтдә оландә, јә'ни өвдә һеч ким олмајанда, Ханым хала шүшәбәндән ғышгырырды:

— Әләкбәр, әј Әләкбәр! Кет көр киши нејнијир... Бир шеј-зад ләзім дөјүл онај..

Мән, күләк башымдән апармасын дејә, бир әлимлә папағымы, бир әлимлә дө пенчәјимин әтәкларини тутуб үзү күләгә кедә-кедә (елә күләклардә гачмаг олмурду) кәлиб Әлиаббас кишинин кечә-күндүз һәмешә чәфтәсиз олан гапысыны ачырдым вә елә ичәри кирә-кирә дө:

— Ханым хала сорушур ки, нечәсән?—дејирдим.

Әлиаббас киши җашларыны чатырды вә мән билмирдим ки, ачыг ләһир, јохса зарафат едир, чүнки үмумијјәтлә Әлиаббас киши һәмешә ачыгы адам иди, һәм дө зарафатчыл адам иди.

— Балам, Ирандә адама салам-зад вермирләр?..—сорушурду.

О балача Әләкбәр чийнләрини чәкиб:

— Билмирәм...—дејирди.

— Нијә, балам? Сән иранлы дејилсән?

— Јох.

— Бәс һаралысан?

— Бизим мөләли!

Әлиаббас киши бу дөфә ачыг-ашкар күлүрду:

— Онда, әј бизим мөләли, әввәлчә бир аллаһын саламыны вер сонра сөзүвү де дө...

Мән тәзәдән салам верирдим:

— Салам.

— Әј бабан раһмәтлик! Аллаһ атова да чән сағлығы версин. Иранлы оландә нә олар, јахчы кишиди!.. Әлејкүмә салам, киши ғырығы! Не чәјәм? һәр киши җадасындады, бирчә бәзми-Сүләјманым* чатышмыр!..— Әлиаббас киши јенә күлүмсәјирди. — Билирсән дө, Әләкбәр сәнин адашын Мирзә Әләкбәр чох бөјүк әһли-гөләм олуб!.. Дејиб ю гоча мүстәғнији-сөрвәт дө олса, голунда бир чочугча гүвәәт олмас! Баша дүшдүн?

Мән башымы тәрпәдирдим, јә'ни ки, һә, баша дүшдүм вә әлбәттә әслиндә бу шәһәтләрдән һеч нә баша дүшмүрдүм; сонра Әлиаббас киши дејирди:

— Аллаһ Мирзә Әләкбәрә раһмәт елесин, билиб ки, нә дејир!.. Аллаһ Мирзә Сәттарә да раһмәт елесин, Сабирини дәлиси иди, ше'рләрдә дилиндән дүшмүрдү... Чүнки елә өзү дө Сабир кими, халгы сәвәб адам иди...

Анам һәр дөфә бизим өвдә Фәтулла һатәмнин җарасына данышса да, һәмешә Әлиаббас киши мөним јадыма дүшүрдү, чүнки Әлиаббас кишинин досту Сәттар Мә'сумун ағибәти анамын дедикләрини тәсдиқ едирди вә мөним әләһимдә анамын о сөзләринә, о һәрәкәтләринә бәраәт җазандырырды.

Әлиаббас киши чох вахт әлиндә кәһрәбә төсбәһ ојнада-ојнада тахта кәтилини үстүнә салынымыш дөшәкчәдә отурурду, аҗагларынын бири алтында олурду, о бирини дө җалдырыб гојурду кәтилини үстүнә вә Әлиаббас кишини беләчә јумаг кими јығышыб кәтилини үстүнә отурумуш көрөндә мәнә елә кәлирди ки, бу киши бизим мөһәлләмиздә...

* Бәзми-Сүләјман — динә корә Сүләјман пәјғәмбәр Јер үзүндәки бүтүн чачыларыни дилини билирди вә истодјини вахт гушлары, һејванлары өз мөчләри нә јыгырды; һәмнин мөчләсә белә дејирдиләр.

шајан ади адамлардан дејил, һарданса башга бир әләмдән кәлиб, бәлкә дө Балакәримин данышдыгы о сирли әләмдән кәлиб, ја да һәрдән мәнә елә кәлирди ки, аллаһын да көркәми јәгин Әлиаббас кишинин көркәми кимидир, беләчә сачы, җашы аҗармыш, аҗ сағгаллы; амма өскүрөндә ади адамлар кими өскүрүрдү вә өскүрә-өскүрә дө дејирди:

— Әләкбәр, инди ки, кәлимсән, гој онда сәнә бир сирр ачым.—

Әлиаббас кишинин көзләри јенә да күлүрдү.—Билирсән дө, инди ијирминчи әсрин биринчи јарысыдыр. Әср билирсән нә демәкди? О бәдбәхт оғлу, бәдбәхт Балакәрим баша салмајыб сизә ки, әср нәдир? Әср, јә'ни ки, јүз ил демәкдир. Сән ијирми биринчи әсрдә јашајачагсан, онда, индики мөнимән чаван олачагсан... Бир дө көрдүн ки, Әләкбәр, онда Дөччәл зүһур еләди, деди ки, мән Мөһдијәм, онда сән, Әләкбәр, бил ки, јалан дејир о көпәј оғлу Дөччәл, Мөһди дөјүл, Мөһди Саһиббәззаман сонра зүһур еләјәчәк.* Јахшы, Әләкбәр! Аллаһ гојса, ијирми биринчи әсрдә мөним бу сөзләримни јадува саларсан, онда бәлкә мөни дө јадува салдуң.—Әлиаббас киши јенә дө күлүмсәјирди вә мән билмирдим ки, зарафат өләјир, јохса ки, бүтүн бу анлашылмаз сөзләри доғрудән дејир.—Јахшы, Әләкбәр!

Мән башымы тәрпәдирдим, јә'ни ки, јахшы, чүнки онсуз да Әлиаббас кишинин данышдыгларындан һеч нә баша дүшмүрдүм, јенә дө бир әлимлә папағымы, о бири әлимлә пенчәјимин әтәкләрини тутуб бу дөфә гача-гача (чүнки гајыданда күләк архадан әсирди) һөјәтимизә кәлирдим; Ханым хала сорушурду:

— Нолду, Әләкбәр? Нечәди киши?

Мән:

— Јахшыды, —дејирдим.—Анчаг өскүрүр.

Ахшам Ханым хала ја Чөфәрә, ја Адилә, ја Әбдүләлијә, ја Чөбрајыла, ја Аҗарәһимә, ән чох да Гочаја (чүнки Гоча һәкимлик охујурду) бир ғырыг кечи пији верирди:

— Кет, кишинин белинә сүрт бир аз, —дејирди.—Гој сојугдөјмәсинни чәкиб чанындан чыхартсын...

Әлбәттә, анам истәмирди ки, Әлиаббас киши кими бир адамын Мөһмәдбағыр кими бир оғlundан данышсын, амма онсуз да мән һәр шеј билирдим, Балакәрим дејирди ки, бу һадисә ијирминчи илләрин әввәлләриндә, јә'ни ки, ингилабын илк илләриндә баш вериб...

...Нечә күндү ки, мән о һадисә барадә фикирләширәм вә бәзән мәнә елә кәлир ки, о һадисә мөним көзләримин җаршысында баш вериб...

...Бир пайыз ахшамы гуртарырды, кечә башлајырды вә јағыш да кет-кедә бәркијирди, сујун шырылтысы күләјин сәсинә җарышмышды вә күләк һәр дөфә јағышы Әлиаббас кишикилин күчә пәнчәрәсинин шүшәсинә чырпанда кишинин үрәјиндә елә бил нәсә сынырды, сәбәбини билмәдији бир никаранчылыг баш җалдырырды.

Әлиаббас киши, елә бил ки, о пайыз кечәсинин өмүрлүк әзабыны әввәлдән һисс өтмишди.

Әлиаббас киши мизин үстүндә јанан нөјүт лампасынын ишығында Мөһмәдбағыра бахырды вә ачыг-ашкар көрүрдү ки, оғлу да нараһатды.

Мөһмәдбағыр күнчәки тахтын үстүндә отуруб о једдиклик нөјүт лампасынын әлҗаранлығында һарданса өлине кечмиш бир гәзет охујурду вә тез-тез галхыб күчә пәнчәрәсинә јахынлашырды, шүшәдән аяггәтлә бајыра бахырды.

* Динә корә, Дөччәл Мөһмәд пәјғәмбәрнин дүшмөни иди вә о да дүңянын ахырында зүһур еләјиб өзүнү Мөһди адландырачак, амма сонра Мөһди Саһиббәззаман кәлиб ону өлдүрчөк.

— Демәли, сойм грдун касыблары?

— Өзүм өзүмү соймажачагдым ки! Касыб эле мөн өзүмүдүм де...

— Беләләри гызылы өзбашына кәтириб һөкүмәтә вермәз! Беләләри гызылы өзләриндән дә чох истәйрләр. Ачлыгды, чамаат же мөжә чәрәк тапмыр, беләләри исе гызылын үстүндә отуруп. Сән вермәжәндә өзхошуна, елә билирсан тапа билмәжәчәйик? Ахтарың!

Мешин көдөкчә кејмиш һәммин ики нәфәр отағы ахтармаға башлады.

Нејүт лампасынын плитәси елә һеј һис верирди вә јериндә отуруп јорғана бүрүнмүш һәлимә хала һөрдән өзүндән асылы олмајараг истәјрди ки, галхыб лампанын плитәсини ашағы чәксин, амма о Узуншинеллијә, о мешин көдөкчәли ики нәфәрә баха-баха јериндән тәрпанмирди.

Мәммәдбағыр отағын ортасында ајаг үстә дајанмышды, ғымылданмырды вә Әлиаббас киши оғлунун ағаппаг ағармыш сифәтинә баха-баха фикирләширди ки, бу үч нәфәрин беләчә ичәри сохулмағлары, еви беләчә әләк-вәләк еләмәләри оғлуну һирсләндириб, она көрә белә ағаппаг ағарыб, бу чүр дајаныб ғымылданмыр; киши еһтијат едирди ки, Мәммәдбағыр чаванды, дәлиганлыды, бирдән өлиндән хөтә чыхар, бу адамларә һүчүм еләјәр, вурар онлары, сөјәр онлары вә ондан сонра да бунларын өлиндән гуртармағ олмаз, бәдбәхт олар ушағ.

Дүздү, Әлиаббас киши белә фикирләширди, амма бүтүн бу фикирләрлә бәрәбәр, көрүрдү ки, Мәммәдбағырын сифәтиндә, дурушунда нәсә башга бир шеј дә вар вә Әлиаббас киши бунун не олдуғуну һеч чүрә баша дүшә билмирди.

Отагда, мәтбәхдә, арақәсмәдә јер галмады, күнч-бучағ галмады ки, о ики нәфәр ораны јохламысы вә бу адамлар һәр дөфә долабын көзүндә, ја газанын ичиндә пал-палтардан, дөшөк ағындан, сүфрөдән, ја соғандан, сарымсагдан, нохуддан башга бир шеј тапмадыгча, узун шинелли кет-кәдә артан ашкар бир ачыгла тез-тез Мәммәдбағыра бахырды.

Әлиаббас киши узун шинеллинин Мәммәдбағыра атдығы о ачыглы бахышлары көрүрдү вә о бахышлары һеч чүрә јоза билмирди, о бахышларын мәнасыны баша дүшә билмирди, амма о бахышлардә хоша көлмәјән, адамын әтини үрпәширән нәсә һисс едирди.

Лампанын лүләјинин јухары һиссәси һисдән гаралырды вә буна көрә отағын да диварларынын јухары тәрәфинә, елә бил ки, көлкә дүшүрдү.

Күләк јенә дә һөрдән јағышы отағын күчә пәнчәрәсинин шүшәсинә чырпырды, амма Әлиаббас киши даһа буна фикир вермирди вә Мәммәдбағыр да даһа әввәлки төк күчәјә тәрәф бахмырды.

Мешин көдөкчәлиләрдән бири мәтбәхдә өлини аз гала голтуғачан ун кәсәсинә сохуб унун ичиндә гызыл ахтарырды вә бу заман бурнуна ун долдуғу үчүн тез-тез асгырмаға башлады. Бу адам асгырдыгча узун шинелли елә бил даһа артыг әсәбиләшди, гөзәбли көзләри јериндә ойнамаға башлады:

— Гызыл һардады?—гышгырды вә гәриба иди, Әлиаббас кишијә елә көлди ки, Узун шинелли онун үстүнә, јә'ни Әлиаббас кишинин үстүнә јох, Мәммәдбағырын үстүнә гышгырыр!

Мешин көдөкчәлиләрин икиси дә өлибош көлиб Узуншинеллинин јанында дајанды вә Узуншинелли нечәнчи дөфә отағы диггәтлә нәзәрән кечириб һәлимә халајә бахды:

— Бунун јорған-дөшөјини ахтарың! — деди. Мәммәдбағыр гыпгырмызы гызарды.

Әлиаббас киши:

— Азәрбајҗәнлы дөјүлсән сән?—деди.

Узуншинелли:

— Сәнин кими азәрбајҗәнлы олуб, өлкөнни бу ач вахтында јетим-јесирдән гызыл кизләтмәкдәнсә, гарачы олмағ јахшыды!—деди.

Һәлимә хала бүрүнүб отурдуғу јорғаны даһа бәрк-бәрк синәсинә сыхды.

Әлиаббас кишинин бејниндә бир фикир о дәм нәбз кими вурурду: Мәммәдбағырдан муғажат ол! Мәммәдбағырдан муғажат ол! Мәммәдбағырдан муғажат ол! Амма бирдән-бирә һәр шеј јаддан чыхды, Әлиаббас кишинин бүтүн варлығы белә бир русвәјчылыға дөзмәди, бу јад кишиләрин габағында арадағын кәчә көјнөјиндә ајағы јалын, башы ачығ көрмәкдәнсә, өлмәк јүз дөфә артыг иди вә Әлиаббас киши баша дүшүди ки, даһа һәр шеј битди, гуртарды, јашынын бу чағында индичә бу Узуншинеллинин үстүнә атылачагды, һеч олмаса үрөјини бошаладачагды.

Һәлимә хала јорғаны бәрк-бәрк синәсинә сыхыб дөшөјин үстүндә отурмушду, көзләри Әлиаббас кишидәјди вә һәлимә хала о саат һәр шеји баша дүшүди, отуз ил бир јастыға баш гојдуғлары Әлиаббас кишинин көзләриндән һәр шеји охуду, бир көз гырпымында ајаға галхды, бүрүндүјү јорғанла бәрәбәр, јериндән бир адым кәнара чөкилди, Әлиаббас кишијә маҗал вермәди, төләсик деди:

— Көлин, көлин, башымыза дөнүм, көлин ахтарың! Нолар? һәрә өз кишин көрүр дөл. Көлин, көлин, ахтарың... Ачмағ чижәри јанмышлар кимдисә, алдадыблар сизи!..

Мешин көдөкчәлиләрдән бири јастығы өлләшдириб бир тәрәфә атды, дөшөји өлләшдириб о бири тәрәфә итәләди, сонра һәлимә халанын бүрүндүјү јорғана бахды.

Һәлимә хала деди:

— Ај гөрдеш, валлаһ, бу јорғанда да һеч не јохду!..

Узун шинелли:

— Биз аллаһа-зада инанмырығ, арвад!—деди.

— Нејә инанырсыныз, дејин, она анд ичим. Бу јорғанда гызыл јохду, ај гөрдеш!..

Узун шинелли Мәммәдбағыра бахды, Мәммәдбағыр көзләрини кизләтди, Узун шинелли гышгырды:

— һаны бәс гызыллар?

Сүкут чөкдү, елә бил даһа јағыш да кәсди, күләк дә дајанды, сонра Мәммәдбағыр—елә бил, ајағлары отағын тахта дөшөмәсинә јапышмышды,—күчлә ајағларыны дәрта-дәрта отағын күнчүндә дивара сөјкәнмиш тәхтә јахынлашды, өјлиб тәхти јериндән тәрпәтди вә күчөнә-күчөнә кәнара чөкди—тәхтин алтынды, тахта дөшөмәдә ағзы кичик гыфиллы балача бир гапы вәр иди.

Узун шинелли тахта дөшөмәдәки о балача кизли гапыја бахды, сонра Әлиаббас кишијә бахды вә онун көзләриндә һәммин дәм елә бир кифрәт вәр иди ки, елә бил инсана, јә'ни Әлиаббас кишијә јох, дүнјанын ән мушдәр бир мөхлуғна бахыр.

Мәммәдбағыр о балача кизли гапынын јанындан кәнара чөкилди.

Әлиаббас киши һеч не демирди.

Ајаг үстә дајанмыш һәлимә хала бүрүндүјү о јорғанын ичиндә үшүдү, титрәмәјә башлады.

Күләк јенә дә һөрдән јағышы зәрблә күчә пәнчәрәсинин шүшәсинә чырпырды.

Нејүт лампасынын һисс лампанын шүшәсини тамам гапгара еләмишди вә отағын диварларынын јухарысына да гаранлығ чөкүмшүдү.

Узун шинелли деди:

— Сындырын!

Мешин көдөкчөлөрдөн бири төлөсик мөтбөхдөн көтирдиги мис көфкирин гулпу илө дөшөмөдөки о кизли балача гапынын кичик гыфылыны ганырыб сындырды ва галыны галдырыб ачды. Дөшөмөнни ол тында балача бир хөлвөтхана вар иди ва Узуншинелли хис верөн нөүт лампасыны мизин үстүндөн гапыб сур'өтлө хөлвөтхананын жанына келди; лампанын ишыгы бу сур'өтин желиндөн титрөди, отагын диварларынын жүхарысындаки о гаранлыг көлкө дө титрөди, сонра Узуншинелли элиндеки нөүт лампасыны ирөли тутуб хөлвөтхананы ишыгландырды; ичарида үзүнө ачыг гөһвөжи рөнкли дөри чөкилмиш дөрдкүнч, узунсов бир мүчрү вар иди ва һөмин мүчрүнүн дө агзы лап кичичик бир гыфылла багланмышды. Мешин көдөкчө кеймиш киши элинде тутдугу көфкирин гулпуну бу чыгылы гыфыла да кечириб ганырмаг истәди, амма гыфыл чох кичик ва зөриф олдугу үчүн, көфкирин гулпу онун дөмиринө кечмөди ва мешин көдөкчөли адам һөмин гыфылы елө эли илө дартыб гөпәрды.

Мүчрүнүн ичинде овуча сыған бир «Гур'ан» вар иди, башга һеч на жох иди.

Мешин көдөкчөли адам мүчрүнү Узуншинеллиге узатды, амма Узуншинелли элинин һөрөкәти илө мүчрүнү көнар еләди, сур'өтлө отагын ортасына кечиб нөүт лампасыны һирслә мизин үстүнө гојду ва Мөммөдбагыра тарс бир нөзөр салды.

Мөммөдбагыр да башыны галдырыб Узуншинеллиге бахды.

Әлиаббас кишиге елө келди ки, Мөммөдбагыр көзү илө јалварып, имдад истөјир.

Узун шинелли Мөммөдбагыра јахынлашаг истәди, амма ики адам атыб дајанды, элини галдырыб узун бармагы илө Мөммөдбагыры һөдөлөжө-һөдөлөжө:

— Сөнин вердијин сигналларын һамысы белә зај чыхыр!—деди.— Бизи халгын јанында бијабыр елөјирсөн! Јашадыгын евдөн дө хөбөрин јохду! һаны бөс, дејирдин атам гызыл кизләдиб?

Мөммөдбагыр удгуна-удгуна хөлвөтханаја төрөф ишарә еләди:

— Елө билирдим ордаки гызылды...

Узун шинелли икраһ долу нөзөрлөрлө Мөммөдбагыра бахыб:

— Ахмаг оғлу, ахмаг!—деди, сонра чөнүб сур'өтлө Әлиаббас кишилин евиндөн чыхмаг истәди, амма бајыр гапысынын агзында ајаг ахлајыб Әлиаббас кишиге бахды: — Багышла, вәтөндаш!—деди.— Зөманә пис зөманәди!.. Вөзијәт агырды... Нө исә, багышла. — Ва чөлө чыхды.

Мешин көдөкчө кеймиш о бири ики нөфәр дө Узуншинеллинин ардынча евдөн чыхды.

Сонра күчөдөки машын ишә дүшдү, ишыгы күчө пөнчәрәсини ишыгландырды, сонра машын да, елө бил, о Узуншинелли киши, һирслә јериндөн көтүрүлдү вә кет-кедө сәси узаглашды, ешидилмөз олду.

Јагыш шырһашыр јагырды.

Бајыр гапысынын чөфтәси вурулмадыгы үчүн, чырылтыла ачыларды, сонра күлөк гапыны төзөдөн өз јеринө чырпырды.

Нөүт лампасы мизин үстүндө елө-елөчө һис јерә-верә јанырды ва отагын диварларынын жүхарысына чөкмүш о гаранлыг да јаваш-јаваш атырды.

Отагын ичиндеки бу үч нөфәр — Әлиаббас киши, һөлимә хала, Мөммөдбагыр, елө бил даша дөймүшдүләр, төрлөнимирдиләр, гымылданмырдылар.

20

Бирдөн Әлиаббас киши ирәли јеријиб күчә пөнчәрәсини тајбатај ачды, күлөк јагышы кишинин сифөтинә чырпды, бајыр гапысы да ачыг олдугу үчүн отагын ичи јел чөкди, нөүт лампасынын шүшәси јериндөн соңуб дөшөмөнни үстүнө дөјди ва чилик-чилик олду.

Әлиаббас киши ики элини дө пөнчәрөдөн чөлә узадыб көјә галдырып, јагыш бирчө анын ичинде кишинин голларындан сүзүлүб бүтүн бөдөнни јаш еләди, буз сојуглугу кишинин бүтүн бөдөнни бурдудү, амма Әлиаббас киши бу буз сојугуну һис еләмөди, су төкүлөн әлләрини көјә сары узада-узада һөјөчөндөн богулан сәси илө:

— Ја аллаһ!—деди.—Ја аллаһ! Әјәр варсанса, әјәр көрүрсәнсә, әјәр шиширсәнсө, буну,—Әлиаббас киши сују сүзүлөн элинин бири илө отаг-ота дајанмыш Мөммөдбагыры көстәрди,—буну чөзәсына јетир! Јетир чөзәсына!.. Әјәр јохсанса да, һеч нө ешитмирсән, һеч нө көрмүрсәнсә, гој бу чөзәсына јетсин!..

Бүрүндүјү јорған-бајагдан сүрүшүб чийинлериндөн јерә дүшмүш вә иди тәкчө кечө көјөјиндө башы, синәси ачыг, ајагы јалын һөлимә хала кели кими:

— Әлиаббас!—гышгырды. — Әлиаббас!..

Әлиаббас киши арвадыни ешитмөди, көјә сары узанмыш јаш әлләри илө о кечөнни гаранлыгыны јара-јара:

— Јетсин чөзәсына! Јетсин!..—деди...

...О һадисөдөн сонра Мөммөдбагыр бир дө һеч вахт евләринде галмөди, гыса өмрүндө бир дө һеч вахт Әлиаббас кишинин көзләринә көрүнмөди, һөмин јагышлы пәјиз кечәси баш көтүрүб евдөн кедөн олду, хөбәр кәлди ки, нә'шөхорларә гошулуб, гумарбазларә гошулуб, пул удузур, вермир, гачыб кизләнир вә күнләрин бир күнүндө, мин догтуз јүз ијирми үчүнү илин бир гыш сөһәри мөһөллөнин адамлары гоша тут агачынын дибинде Мөммөдбагырын мејитини тапдылар.

Гошулдугу достлары, јолдашлары, һөмин гумарбазлар, нә'шөхорлар пул удузуб гачмыш Мөммөдбагыры һардаса тапыб бычакламышдылар вә Мөммөдбагыр күчлө өзүнү мөһөллөје јетирмишди, о гоша тут агачынын дибине дүшүб галмышды.

Әлбөттө, һөмин гыш сөһәри хөбәр о саат бүтүн мөһөллөје јайылмышды вә мөһөллөнин адамлары күчөје чыхмышды, Мөммөдбагырын мејитини дөврөје алмышды.

Мөммөдбагырын чаван вә солгун сифөтиндө агрыдан, өзәбдан еләмәт жох иди, өксинө, елө бил ки, сифөтинө бир хошбөхтлик көлкәси тонмушду.

Бирдөн һамы Сары һамама төрөф бахды.

Әлиаббас киши евдөн чыхыб аста аддымларла чамаата төрөф көлрди.

Мөһөллөнин адамлары бир-бирлериндөн араланыб јол верди вә Әлиаббас киши һөмин аста аддымларла чамаатын арасындан кечиб гоша тут агачынын габагында дајанды, архасы үстө јерә сөрилмиш оғлуна бахды.

Мөммөдбагырын палтосунун, пөнчөјинин јахасы ачыг иди вә ган көјөјини гыпгырмызы гызартмышды, бојундө, чөнөсинин алтында лахталанмышды, өллөр, үзүнүн бир төрөфи палчыга батмышды.

Әлиаббас киши бир мүддәт оғлунун мејитинө бахды вә титрөјөн әлләрини бирдөн-бирө көје галдырды:

— Илаһи!—деди.—Шүкүр көрөминә!—деди.—Шүкүр көрөминә!..— Сонра кери чөврилиб ејни аста аддымларла чамаатын арасындан кечиб өвнө кетди вә һөмин гыш күнү бир дө евдөн чыхмады.

Мөһөллөнин ағсагалы Сөттар Мө'сум бир мүддәт төрөддүд өтди, сонра Әлиаббасын јанына кетди:

21

— Гөддар олма...—деди вә Әлиаббас киши бүтүн өмрүндә биринчи дөфә достуна нәинки чаваб вермәди, Сәттар Мәсумун һеч үзүнә да бахмады.

Мәммәдбағыры мәһәлләнин адамлары басдырды.

Әлиаббас киши оғлунун дөфин мәрәсиминдә иштирак еләмәди, һарада басдырылмағындан да хәбәри олмады.

Мәммәдбағырын дөфиндә һамы сусмушду вә ичин-ичин ағлајан, өзләри дејиб өзләри ешиден төкчә һәлимә хала илә Маштагадан кәлмиш Нисә иди.

Мәһәлләнин арвадлары кизлин-кизлин һәлимә халанын дәрдинә ағлајырды.

Әлиаббас киши оғлу үчүн тәзијә сәхламады вә һеч кимдән бәшсәлығы гәбул еләмәди.

XVII

Мән һеч чүрә јадыма сәла билмирәм ки, мұһарибәнин башламағыны биринчи дөфә не вахт ешитдим? Кимдән ешитдим? Буну ешидендә мән не едирдим? Нә илә мәшғул идим? Бә'зән мәнә елә кәлир ки, бу хәбәри биринчи дөфә анамдан ешитдим, бә'зән јадыма дүшүр ки, јох, дејәсән мұһарибәнин башламағыны биринчи дөфә Балакәримдән ешитдим, ја да, дејәсән бизим даланымызын лап дибиндәки о хартутун ағтында чиләди чиләјирдик вә бу хәбәри дә биринчи Чәфәргулу гәһәгәһә бизә кәтирди. Бә'зән дә мәнә елә кәлир ки, мұһарибәнин башламағыны илк дөфә мәһәлләдән ешитдим, ја'ни бу хәбәри мәнә бомбош күчәмиз пычылдады, бомбош даланымыз пычылдады, көз кәрәти јетимләмиш о Сары һамам пычылдады... Амма күчәмиз мұһарибә башлајандан сонра бошалмышды, кимсәсизләмишди, даланымыз да мұһарибә башланандан сонра бошалмышды, кимсәсизләмишди, о Сары һамам да мұһарибә башланандан сонра јетим галмышды. Бә'зән мән көзүмү јумурам вә о бомбош, кимсәсиз күчәдә, сәкинин үстүндә төһә бир тахта кәтил көрүрәм, күн чыхыб, о тахта кәтилиң кәлкәси сәкинин үстүнә дүшүб вә о бомбош, кимсәсиз күчәдә јаваш-јаваш, көзлә көрүнмәдән һәрәкәт еләјән јалныз о тахта кәтилиң сәкинин үстүнә дүшүшү кәлкәсиди: күн әјлир, кәлкә дә тахта кәтилиң башына фырланыр, о дөрд назик кәтил ағғынын кәлкәси ортада бир тамам әријир, јох олур, чүнки күн дүз кәтилиң үстүнә дүшүр, сонра јәнә о кәлкә јаваш-јаваш сәкинин үстүлә узаныр, сонра исә ахшам дүшүр, күн чәкилир, кәлкә итир вә мәнә елә кәлир ки, о тахта кәтил Әлиаббас кишинин кәтилиди, һәмишә кәтириб Сары һамамын јанында сәкијә гојардылар, үстүнә дә балача дөшөкчә атардылар, Әлиаббас киши дә кәлиб о кәтилдә отурадды, чәнәсини ник әли илә дә тутдуғу күмүш нахышы чәлијинин дөстәјинә сәјкәјәрдә вә кәлиб-кәдәнә бахарды, сәлам аларды, сөз сурлушды, күсәнләри, ниңијәләри чағырыб барышдырарды, далаһанларың башына ағыл гојарды (тәкчә Ибадулладан башга, чүнки Әлиаббас киши ички ички кәфләмиш адамла сәһбәт еләмәзди). Мұһарибә башлајандан бир аз сонра, елә ки, бизим мәһәлләмизә бир јетимлик чөкдү, елә ки, Сары һамамын рәнки бир гәмкинлик рәнки кими, елә бил, бизим бүтүн мәһәлләјә јәјылды, онда Нисә хәлә әри илә вә оғланларыңдан да бири илә кәлиб бүтүн өмрүндә биринчи дөфә атасынын үзүнә ағ олду, атасынын сөзүнә, мұғавинәтинә, мәһәлләдән арылмағ истәмәдијинә бахмады вә Әлиаббас кишини өзү илә Маштагаја арпады вә биз дәһә һеч вахт Әлиаббас кишини көрмәдик, Әлиаббас кишинин бизим далаңдан ашағыда, Сары һамамын јанындакы евинин күчә гапысына бундан сонра һәмишә јәкә вә гара бир гыфыл асылды вә мәним бүтүн дахилимдә о јәкә вә гара

гыфыла бир кин-күдурәт, бир нифрәт вар иди, мұһарибә гуртарандан чоһ-чоһ илләр сонра да, һәтта индинин өзүндә дә мән мұһарибә барәдә фикирләшәндә о јәкә вә гара гыфыл кәлиб мәним көзләримин гаршысында дәјәһиң.

XVIII

Бир дөфә биз бунун шаһиди олдуғ ки, Балакәримин һәмишә јолчөкән гара көзләринә нечә дәрин бир кәдәр чөкдү...

Һәмин ахшам Балакәрим гоша тутун алтында отуруб Ағ Дөвәдән данышанда вә биз дә һәмишәки кими, башына јығышыб Балакәримә гулаг асанда, бир дә көрдүк ки, Ибадулла да бизим јанымыздады вә о да диггәтлә Балакәримин дедикләринә гулаг асыр.

Балакәрим данышырды вә данышдығча да, һәмишәки кими, өзү дә буралардан узағларә кәдирди, о гәдим вахтларда, о Ағ Дөвәнин јанында олурду вә инди дә орада иди.

Биз дә һәмишәки кими Балакәримлә бирликдә Ағ Дөвәнин јанында јахшы баша дүшмәдијимиз сәһрли аләмдә идик.

Бирдән Ибадулла Балакәримин сәһбәтини јарымчығ кәсди:

— А, Балакәрим, бу не нағылды данышырсан, бу ушағларә? Сән дөвә әтинин гутабыңдан даныш е, дөвә әтинин гутабыңдан! — Сонра Ибадулла ағзы сулана-сулана дөвә әтинин гутабыны тәсвир етди: — Тавада чыз-чызнан гызара о үз-бу үз, үстүнә дә сумах төкүб ағзын јәнә-јәнә јејәсән!.. Јанында да јүз грам чәјран сүдү, сонра бир дәнә дә јүз!..

Балакәрим сәһбәтини кәсиб һәмишә јол чөкән о гара көзләрини Ибадуллаја зилләди вә бизим көзләримизин габағында, тамам ачығашкар шәкилдә Балакәримин көзләринин дәрин бир кәдәр бүрүдү. Әлбәттә, о балача Әләкбәр о вахт бәлкә дә һеч «кәдәр» сөзүнүн не олдуғуну билмирдди, амма бурасы тамам шәксиз иди ки, Ибадулланың сөзләри, Ибадулланың ағзы сулана-сулана еләдији тәсвир Балакәримә чоһ пис тәсвир етди.

Сонра Балакәрим о кәдәрли көзләрини Ибадулладан чөкиб бир бизә бахды вә биз бу көзләрдә бир ағзы һисс етдик вә бизә елә кәлди ки, инди чә Ағ Дөвәнин јох, Балакәримин өз әтини кәсиб тавада гызартдылар, гутаб биширдиләр; Балакәрим бир-бир бизә бахырды вә елә бил ки, о бахышларә бизә јалварырды, јалварырды ки, Ибадулланың сөзләрини ешитмәјин, инди чә дедикләрини јәдиңиздан чыхарын.

Һәмин кәчә јухуја кәтмәздән өвәл мән өзүмә сөз вердим ки, бир дә һеч вахт өт бишмиши јемәјәчөјәм.

Мұһарибә башлајандан сонра биздә онсуз дә өт бишмиши олмурду. Һәмин күндән төхминән үч әј сонра, Сары һамамын јанында, Әлиаббас кишинин о гапысы гыфыллы евиниң гоншулуғунда јашајан Ағаһүсәјн әми илә Сафура халакил нәзир гојун кәсмишдиләр. Ағаһүсәјн әми илә Сафура халаның бөјүк оғлу Ејнулла мұһарибәдә јараланыб кәлмишди, Бәһидә госпиталда јатмышды, инди дә сәғ-сәламат өвәриндә иди. Сафура хала бүтүн гызыл бәр-бәзәјини сәтмишди, Ағаһүсәјн әми дә о пула оғлунун мұһарибә јарасындан бөлчә сәғ-сәламат гуртармағы мүнәсибәтнә гојун алмышды, һәјваны гәссәб Дәдашбалаја кәсдирмишди вә өтдән јарымкило-јарымкило гәзәтә бүкүб мәһәлләдәки бүтүн еаларә пәј кәндәрмишди.

Биз дә пәј кәлмишди вә анам һәмин пәјдан бозбаш биширмишди. Мән өзүмә вердијим һәмин сөзү јәдимдан чыхартдым вә бозбашы јәдим...

...Бир мүддәтдән сонра Ејнулла төвәдән мұһарибәјә кәтди вә гајытмады...

Бир күн — онда һәлә мұһарибәнин илк аялары иди — мөһөлләлә бәлә бир хәбәр яһылды ки, Зибә халанын доғрудан да Гаурил адында оғлу вәриҗымыш, Гаурил доғрудан да Америкада яшаһырмамыш вә һәммин Гаурил инди Зибә халаны өзү илә Америкаға апармағдан өтрү бизим мөһөлләлә кәлиб.

Бу көрүнмәмиш һадисә бүтүн мөһөлләмизни мат гојмушду; сонра мөһөлләлә бәлә бир хәбәр дә яһылды ки, Зибә халанын оғлу Гаурил фашистләрнин мөһшүр дүшмәни имиш, Америка чамәатыны фашистләрнин әлеҗине галдырмамыш, гәзәтдә-журналда языб Америка чамәатыны аһылдырмамыш ки, фашистләрлә вурушмағ лазымды вә буна көрә да Гаурилә ичәзә вәрибләр ки, Зибә халаны өзү илә апарсын, је'ни ичәзә вәрибләр ки, ана-бала бир јердә олсун.

Зибә халанын өви бизим мөһөлләнин ашағы башында, нөјүт дүканынын јанында иди вә һәмин јердән кечиб кәдәндә о нөјүт ијиндән башта гоарулмуш күнәбахан тумунун ији дә адамы вурурду, чүнки Зибә хала јәҗ-җыш һәмишә тум гоуарарды, көј торбасыны һәммин тумла долдуруб күчә гапысынын ағзында, кәдәк узунсов тахта кәтилини үстүндә отуарарды, торбанын ичиндәки галың шүшә стаканы долдуруб тум сатарды. Зибә халанын тум сатдығы о стакан о гәдәр чатлаҗыб сынмышды вә чатлаҗ јерләри, сынығлар гәзәт ғырығлары илә, чүрбәчүр рәнкли кағыз парчалары илә о гәдәр јапышдырылмышды ки, әслиндә шүшә һеч көрүкмүрдү вә стаканын ичинин тутуму да азальиб бирчә овуч олмушду.

Зибә хала јәһуди иди, һачанса Губанын јәһуди кәндиндән көчүб бизим мөһөлләлә кәлимишди, әри бизим мөһөлләдә өлмүшдү вә о вахтдан да төк яшаһырды, амма һәмә дејирди ки, куја Зибә халанын Гаурил адында бир оғлу вәр вә һәмин Гаурил Америкада яшаһыр. Дүздүр, буну һәмә дејирди, амма өслиндә, һеч ким үрәјинин дәрининдә бу сөзә инәнмишды, чүнки Америка чох узағ бир мөмлөкәт иди, чүнки Америка һағында чүрбәчүр мө'чүзәләр данышырдылар, дејирдиләр орда елә биналар вәр ки, куја әлли мәртәбәдән дә һүндүрдү, дејирдиләр Америкада елә машинлар вәр ки, саатда 130 километр кәдир вә дејирдиләр ки, оранын чаванлары әлләрине автомат алыб, үзләрине көз јери дешик гара парча бағлаҗыб банк јарырлар вә бурасыны да дејирдиләр ки, куја Америкада тысбаға јумуртасыны гурудуб «порошок» әлејирләр, сонра бишириб јејирләр (сонрадан һәммин тысбаға јумуртасынын «порошок» Бақыја да кәлиб чыхды вә биз билдик ки, бу да һәгигәт имиш); Зибә хала исә чох әди бир адам иди, Зибә халаны күндә көрүрдүк, балача вә узунсов тахта кәтилинин үстүндә отуруб тум сатырды:

— Пејғәмбәр һағы, јахшы тумду!.. — дејирди.

Бир дөфә Әлиаббас киши о күмүш нахышлы чөлијини тагғылдада-тагғылдада күчәдән өтәндә Зибә халанын бу сөзләрини ешитди вә күлә күлә әрвада саташмағ истәди:

— Сән һансы пејғәмбәри дејирсән, әј Зибә?

Зибә хала деди:

— Әлиаббас гардаш, аллаһ сәни һәмишә сәләмәт өләсин, өјәр пејғәмбәрдирсә, демәли јахшы слуб. Јахшы елә һәмәјчүн јахшыды, сән мүсәлманә дә, хачпарәстә дә, мәнә дә...

Әлиаббас киши башыны булады, је'ни ки, Зибә хала ағыллы данышыр вә деди:

— Валлаһ, дүз сөзә нә дејәсән!..

Әлбәттә, Зибә халанын өн биринчи мүштәрисә Шөвкәт иди вә өвдә,

дүкәндә, һамамда мөһөлләмизин әрвадлары Шөвкәтин гарасына данышандә Мөшөдиханым хала һәрдән зарафатла дејирди:

— Сән аллаһ, чох демәјин о Шөвкәтдән... Башына бир иш-зад кәләр, Зибә хала ач галар...

Бизим мөһөлләдә һәмә Зибә халанын хөтрини истәјирди, чүнки хәрә-шәрә јарајан әрвад иди, мөһрибан, дили ширин иди, һеч кимлә иши јох иди вә елә ки, мұһарибә башлады, даһа тум тапылмады вә Зибә хала да даһа о узунсов тахта кәтилини үстүндә отуруб: «— Пејғәмбәр һағы, јахшы тумду!..» — дејә тум сатмады, мөһөлләмизин өвләриндә она буна көмәк еләмәјә башлады, хүсусән мұһарибәдән гара хәбәрләри тәзә-тәзә кәлмәјә башлајан чаванларын гара мәчлисләриндә габ-гагағ јуду, стакан-нөлбәки гурулады, бирчә гарны вәр иди, јарыач, јарытох доланды.

Даһа нечә әј иди мұһарибә башламышды, биз һәмәмишә өјрәнмишдик ки, оғуллар мөһөлләмиздән кәдирләр. һәрәсини үчкүнч әскәр мәктубу дүнјанын бир јериндән кәлир вә буна көрә дә инди, әксинә, киминсә мөһөлләмизә кәлмәји, өзү дә бу адамын Америкадан кәлмәји, фашистләрнин мөһшүр дүшмәни олмағы, өзү дә Америкадан кәлән бу адамын бизим һәмәмишә өјрәшдјимиз, күндә көрдүјүмүз Зибә халанын доғмача оғлу олмағы бизә елә тәсир етмишди ки, бүтүн ушағлар ығышыб кәдиб дәнмишдыг Зибә халанын өви иди үзбәүз сәкидә вә көзләримизни дикмишдик Зибә халанын әғ чит пәрдә асылмыш күчә пәнчәрәсинә, Гаурилә көрмәк истәјирдик, чүнки дејирдиләр ки, өјниндә гәрибә-гәрибә палтарлар вәр, башына да куја цилиндир гојуб. Гаурил исә өвдән чөлә чыхмырды вә биз елә-өләчә дајаныб Зибә халанын о әғ чит пәрдәли пәнчәрәсинә бахырдыг.

Әрвадлар дејирди ки, Гаурил кәлиб ки, Зибә халаны өзү илә Америкаға апарсын, дејирдиләр ки, куја Америкада Гаурилин о отағы вәр, өзү дә ијирми биринчи мәртәбәдә.

Сафура хала дејирди:

— Вәј яһыг Зибә, о мәртәбәләри нечә галхачағ елә?

Фирузә хала дејирди:

— Ағәз, пилләкәнлә галхмырлар ки, машын галдырыр адамлары јухары дә...

Нисә хала дејирди:

— А-а-ә... Јазыг Зибә о машына нечә минәчәк һәр күн, ағәз?

Мұһарибә башланандан сонра биринчи дөфә иди ки, мөһөлләнин әрвадлары киминчүнсә севинирди, чүнки мұһарибә башланандан сонра биринчи дөфә иди ки, мөһөлләмизә бәд хәбәр јох, Зибә хала үчүн шад хәбәр кәлирди (је'ни оғлу Гаурил кәлиб ыхмышды).

Фирузә хала дејирди:

— Јазыг Зибә чох өзијәт чөкиб. Сәһәрдән ашшамачан өјлиб тум сатмағдан бели доңгарыб. Гој кетсин оғлујнан, мағул һеч олмаса өмүрүн ахырында оғул-ушағ көрсүн...

Мөшөдиханым хала дејирди:

— Бу ки, бәлә јахшы оғул иди, нөш индијәчөч көрүнмүрдү? Нөш демирди ки, балам, мәннм дә ахы аһам вәр, һә? Ағәз, валлаһ, мән өлү, сиз дирм, көрөрсүз, буну әрвады көндәриб бура, дејиб ки, кет аһову көтүр кәл, ушағларә бахсын!..

Аһам дејирди:

— Сиз билмирәм, валлаһ, мән дарыхачыјам Зибә халајчүн...

Күнорта вахты әрвадларын биздә ығышыб отурдугу заман анамын дедији бу сөзләр мәнә дә чох тәсир етди, чүнки бирдән-бирә мө-

ним өзүм үчүн ајдын олду ки, һеч вахт һаггында фикирлешмәдјим, күндә жөрдүүм вә бизим мәһәлләнин һансы бир бинасы, һансы бир гапысы, пәнчәрсә кими алышдығым, адәт етдјим Зибә халаны чох истә-јирәм вә Зибә хала чыхыб кедәндән сонра мән дә аһам кими, онунчун дарыхачағам.

Бајагдан бәри елә-еләчә күчәдә дајаныб Зибә халанын ағ чит пәр-дәли күчә пәнчәрсинә бахырдығ, Гаурил исә көрүнмәк билмирди вә биз тамам үмидимизи итирмишдик ки, һачанса Гаурили көрә билақ. Бу вахт Ханым хала башда олмагла мәһәлләмизин үч-дөрд арвады көз-ајдынлығы вермәк үчүн, Гауриле хошкәлдин демәк үчүн Зибә халакилә хәлди вә аһам да һәмин арвадларын арасында иди. Дүздү, бајагдан бәри мәнимлә бирликдә сәкидә дајаныб Зибә халанын ағ пәрдәли пәнчәрсинә бахан ушағлар чәлдә галачағды, Гаурили көрә билмәјечәкди вә мәнним онлары беләчә бурада гојмағым јахшы дејилди, амма Америкадан кәлән Гаурили көрмәк истәјим о гәдәр күчлү иди ки, мән ушағлардан ајрылыб аһамын јаһаны гачдым вә аһамын әлиндән тутуб арвадларла бирликдә ушағларын ачығ вә һәсәд долу бахышлары алтын-да Зибә халакилә кирдим.

Зибә хала елә бил ки, бүтүн өмрү боју оғлунун јох, Ханым халакилин јолуну көзләјрмиш, өзүнү арвадларын үстүнә атды, бир-бир һамысынын үзүндән өпдү, мәнним дә үзүмдән өпдү:

— Нә јахшы кәлдин, әј Әләкбәр!.. Аллаһ һәмишә сәни сәләмәт еләсин!.. — Сонра да Зибә хала бирдән-бирә ичини чәкә-чәкә ағламаға башлады. — Пејгәмбәр һаггы, һеч һара кетмәздим!.. Сизи гојуб һара кедирдим? Кимди мәнни адам јеринә гојән сиздән башга? Амма нәвәләрим вар дә о харабада, көрмәк истәјирәм онлары, нә едим, бас һачаң көрәчәјәм? Нәвәләрим дә дејир, инкилисчә данышырлар, бас мән онлары нечә баша дүшәчәјәм? Ај арваддар, мән сизи гојуб һара кедәчәјәм, башыма һаранын дашыны салачағам! Аллаһ сизи һәмишә сәләмәт еләсин, о харабада мән нә едәчәјәм!..

Аһам да, Сафура хала да, Мәшәдиханым хала да көврәлиб ағла-јырды, тәкчә Ханым хала ағламырды, көзләрини диггәтлә Гауриле зил-ләмишди, елә бил, Ханым халанын көзләри Гаурили Зибә халанын о балача отағында сынагдан кечирирди, истәјирди билсин ки, бизим бу бәдбәхт Зибә хала бу адамын јаһында бир хош күн кечирәчәк, јохса јоһ!

Гаурил мизин архасында отурмушду, биз ичәри кирәндә ајағ галхды, арвадлар өпүшүб-ағлашдығы бүтүн мүддәт әрзиндә ајағ үстә дајанды, сонра јенә мизин архасында отурду вә доғрусун, мән Гаурил көрәндә бир балача мүтәссир олдум, чүнки елә билирдим ки, фашистләрлә вурумағ истәјән Короғлу кими бир гәһрәмәң көрәчәјәм, амма Америкадан кәлмиш бу Гаурил көзләдикләримин тамам әксинә оларағ әди бир адам иди: сачлары төкүлмүш, сарышы, арығ, узун вә Гаурили кейими дә әди кейим иди: ајағларында Зибә халанын ев башмағлары, әјиндә әди шалвар, әди әг көјнәк... Мәнни мүтәссир едән ән бәјүк әдиллик дә бундан ибарәт иди ки, Гаурил әди Азәрбајҗан дилин-дә данышырды, һәр кәлмәдән бир дә: «—Аллаһ гојсал!..» «—Аллаһын көмәклијилә!..», «—Аллаһ билән јахшыды!..» — дејирди вә бурасы да мәнни тамам һејрәт ичинә салмышды ки, Зибә хала ағладығча, мәнним аһам, Сафура хала, Мәшәдиханым хала гызармыш көзләрини силдик-чә, Гаурил дә бу арвадлар кими көврәлирди, додағыны дишләјиб долмуш көзләрини тавана зилләјирди; амма һәр һалда Гаурили ушағлары өз евләриндә инкилисчә данышырды вә бу мәнә сон дәрәчә гәрбә кәлирди ки, бизим бу Зибә халанын нәвәләри, дөгигәдә бир «—Аллаһ гојсал!..» — дејиб долухсунан бу Гаурили ушағлары бир-бирләри илә

инкилисчә данышырлар, Азәрбајҗан дилини билмирләр.

Биз дә мизин архасында отурмушдуг вә Зибә хала һәрдән-бир ашығыра-һычгыра, ичини чәкә-чәкә, әлиндәки балача десмалла көзлә-рини, јаһ буринуу силә-силә:

— Аллаһ сизи һәмишә сәләмәт еләсин!.. Мәнни јаддан чыхартма-...

— Гаурил башыны төрпәдиб аһамын сөзләрини тәсдиг едә-едә:

— Аллаһ гојсал!..—дејирди.

— Гој кедим бир о нәвәләри көрүм!..

Гаурил:

— Аллаһын көмәклијилә!.. — дејирди.

— Сонра јенә гајдыб көлөчәјәм, пејгәмбәр һаггы!..

Гаурил:

— Аллаһ гојсал!..—дејирди.

— һамыныза мөктүб јазачам, сиз дә, гурбан олум, тәк гојмајын әһни орда, мөктүб јазын, аллаһ сизи һәмишә сәләмәт еләсин!..

Бу вахт Гаурил әјиндәки әг көјнәјин чибиндән балача түтәк кими бир шеј чыхартды, фырләјиб ағзыны ачды вә мән бүтүн һәјәтымда илк әрфә автомат гәләми белә көрдүм... Гаурил һәмин автомат гәләмлә мизин үстүндәки гәзетин кәнарында Америкадакы үнваныны јазырды, ән исә көзләримин о автомат гәләмдән чәкә билмирдим: кичик вә арышығлы сары перосуна бахырдым, сәдәф кими һамар вә бөрг вуран әләминә бахырдым вә јалһыз бу заман мән инандым ки, Гаурил доғ-удан да Америкадан кәлиб, о автомат гәләмә баха-баха Гаурили ар-вад кими көврәлиб долухсунмағы да, дөгигәдә бир «—Аллаһ гојсал!..» — дәмәји дә јадымдан чыхды.

Мән һеч чүрә көзләримин Гаурили әлиндәки о гәләмдән чәкә бил-мирдим; мәнним мүтәлиф перолара, гәләмләрә јәман азарым вар иди һәмин ил, јәни муһарибә башлајан ил мән биринчи синфә кедирдим), әдә отуруб нәзик вә узун тахта гәләмин учуна тахдығым перону му-рәккәбә батыра-батыра ағ миләмил дөфтерләрдә јазмаға да чох һә-рәсим вар иди вә Гаурили әлиндәки о автомат гәләм әнә елә тө-сир етмишди ки, елә бил мәнним өзүмүн һәјәтымда, нәсә јүк сәлдән бир һадисә баш вермишди, о һадисәдә муһарибә баш-лангәндән сонра һамымызын јадырғамаға башладығымыз бир бајрам һәвал-руһијјәси вар иди; дүздү, бу бајрамда бир балача һәзинлик, вәтта гүсәсә вар иди, чүнки о автомат гәләм мәнним дејилди, һеч вахт мәнним олмәјачағды, амма һәр һалда дүңјада белә көзәл автомат гәләм-әр вар иди!..

Гаурил сәдәф кими һамар вә бөрг вурән о автомат гәләмин кичик вә јарашығлы сары перосу илә Америкадакы үнваныны (вә бизим Зибә халанын дә бундан сонракы үнваныны!) јазыб арвадларә верди, сонра автомат гәләмин ағзыны бағлады вә көјнәјини чибино гојду вә мән әди дә көзләримин о ағ көјнәјин чибиндән чәкә билмирдим вә бу вахт мән өз үзәримдә Ханым халанын әни бахышларыны һисс етдим— о бахышлары көрмәдим, мәһз һисс етдим, гызардым вә көзләримин Гаурили әг көјнәјини чибиндән чәкдим.

Бир нечә күн мән о автомат гәләм еһвал-руһијјәсинин ичиндә идим, автомат гәләм мәндә сәбәбини билмәдјим бир чошғунлуг, никбинлик мәнә кәтирмишди вә мән даһа өзүмү инандырмамышдым ки, көлөчәкдә мәнним дә мүтләг белә автомат гәләмләрим олачағ вә мән о автомат гә-ләмләрлә Гаурил кими сүр-әтлә, сәлигә илә јазылар јазачағам, амма о гә-ләмләр гәзет кәнарындакы үнван јазылары олмәјачағ, нәсә башга јазы-р олачағ... вә бүтүн бунларла бәрәбәр, мәннәки о чошғунлугда, ник-бинликдә јенә дә сәбәбини билмәдјим һәзин бир гүсәсә дә вар иди вә о

гәләм әһвал-руһиятисе ичиндә о балача Әләкбәр бирдән-бирә Әдиләниң «Севимли мәктубу»ну хатырламышды, о «Севимли мәктубу»н һәрарат янә дә балача Әләкбәрин синәсини гыздырмышды, амма ејни заманда о һәрарәтдә бир нискил дә вар иди.

Зиба хала нәјүт дүканынын јанындакы евинин күчә гапысына балача бир гыфыл вурду вә оғлу Гаврил илә Америкаја кетди вә муһарибанин дәрдди елә бил ки, кичик бир јениликдән, чох јүнкүл бир фасиләдән сонра, јенә дә бүтүн мөһәлләмизи өлине алды вә ахшамлар балакәрим һеч кимә бир сөз дәмәдән гоша тутун алтында, сәкиннн гырагында отуруб түтәјини чалмаға башлајанда о түтәк елә бил ки, сепрли дүнјаларла, дүнјанын мөчүзәли ишләријә бәрәбәр, бизим мөһәлләниң јаваш-јаваш јетимләдијиндән дә дејирди, Сары һамамың даланымызын, мөһәлләмиздәки евләрин диварларына һопмуш гүссәдән дә дејирди вә мән чыгырығымы чәкмәдән балакәримин о көзәл түтәјинә гулағ аса-аса бирдән-бирә фикирләшдим ки, һачанса бир күн көләчәк вә мән бу көзәл түтәјин сөјләдикләрини о автомат гөләмни кичик вә јарашыгылы һөрсундан чыхан сөзләрлә јазачағам... Бу фикир мәним бүтүн ичими һәҗәчана кәтирди, чүнки тамам көзләнимләз иди, әслиндә бу фикир о балача Әләкбәр үчүн бөјүк бир көшф иди вә һәмин көшф мәним үрәјимә јени һиссләр кәтирди, елә бил ки, мән бирдән-бирә өзүм өз көзләримдә бөјүдүм, елә бил ки, мән, арыг ордларыны долдуруб назик чәнәсини ојнада-ојнада о көзәл түтәји чалан Балакәримдә дә, о гоша тут ағачына да вә о гоша тут ағачынын јарпағлары арасындан көрүнән көјә дә, тәзәчә чыхмыш улдузларә да тамам јени көзлә бахдым.

Мән һәр күн сәһәр тездән јухудан дуруб китабларымы, дәфтерләрини, мүрәккәбгабымы, учуна перо тахылмыш назик вә узун тахта гәләмими анямын биринчи синфә кетмәлә мүнәсибәтилә мәнимчүн тикдији һејбәјә јыгырдым, һејбәнин ипини чјјинмдән асыб мөктәбә кидирдим. Зиба хала бизим мөһәлләдән көчүб Америкаја кедәндән икки күн сонра, сәһәр дуруб дәрәсә кедәндә Ханым хала шүшәбәндән башыны чыхарыб мәни сөсләди:

— Бура кәл, Әләкбәр.

Онда һәлә Ханым халанын үч оғлу чәһәјә кетмишди: Чәфәр, Адил вә Әбдүләли, үчүнү дә бирдән апармышдылар, галанлары елдә иди, Гоша һәлә Тибб Институтунда охујурду, амма дејирдиләр ки, бу күн-сабаһ Гошаны да апарачағлар, чүнки дејирдиләр ки, Гоша кими һәким олмаг истәјәнләр инди чәһәдә чох лазымдырлар (доғрудан дә чох чәкмәди ки, Гошаны да апардылар), Чәбрајыл илә Ағарәһим исә һәлә елдә иди. Мөһәлләмиздә оғуллары, әрләри, аталары, гардашлары муһарибәјә кетмиш бүтүн арвадларын, гыз-хәлинин көзү һәмишә јашлы олурду, һамысы сәксәкә ичиндә иди, һамы јемәјә чәрәк тапмырди, амма чәһәдән әдичә бир саламатлыг мәктубу әлмаг үчүн нәзир дејирди, Сакинә хала да, Мәшәдихәним хала да, Фирузә хала да, мөһәлләмизин әр, оғул, гардаш јола салмыш башга арвадлары да көзкәрәти дејишмишдиләр, бир ајын, икки ајын ичиндә гочалмышдылар. Әрләри, оғуллары һәлә муһарибәјә кетмәјән арвадлар да никарәнчылыг ичиндә јашајырды, бир үмидсизликлә әрләрини, оғулларыны чәһәјә јола салачағлары о күнү көзләјә-көзләјә јашајырды, аням кими: «—Ај Әләкбәр, атову апарандан сонра биз башымызга һаранын дашыны салачағың, ај Әләкбәр!.. Атон кими фағыр кедиб орда нә едәчәк?...»— дејиб аҗлајә-аҗлајә јашајырды, амма мән Ханым халаны бир дөфә дә олсун аҗлајән көрмәмишдим (вә көрмәдим дә!), Ханым халанын сифәти дә дејишмәмишди, назик додағлары һәмишәки кими кип өртүлүрду, галың јашларынын алтындан бахан гара көзләри һәмишәки кими сөртликдән

бәрәр верирди, амма мән Ханым халанын сәсиндә нәсә һисс едирдим, һисс едирдим ки, бу сәсдә нәсә дејишиб, амма бунун мәһз нә олдуғуну билмирдим.

— Бура кәл, Әләкбәр.

Мән Ханым халакилин тахта пилләкәнләри илә шүшәбәндә галхдым. Ханым хала гапынын ағзында дәјәнмышды, мән ичәри кирән кими, алиндә тутдуғу чыгылы бир торбачығы мәнә узатды:

— Ала, Әләкбәр, сәнинчүн дүзәлтмишәм... Черниливун гапыны гојарсан бунун ичинә...

Мән баша дүшдүм ки, Гаврилин о автомат гөләмни көрдүјүм вәхтдән бәри кечән бу үч-дөрд күндә Ханым хала мәним үчүн бу чыгылы торбачығы дүзәлдиб... Мүрәккәбгабымы ичинә гојуб мөктәбә апардығым јашыл мөхмәрдән дүзәлдилмиш һәмин торбачыг индики кими мәним көзләримин габагындады: Ханым хала о торбачығын үстүндә чүрбәчүр хырда мунчуглардан нахышлар тикмишди вә о рәнкбәранк мунчуг күлләр, мунчуг нахышлар о јашыл мөхмәр торбачығы о гәдәр көзәл, јарашыгылы еләмишди ки, гызларын ојунчагына, гызларын бәзәјинә охшайырды, амма буна бахмајараг мән о мунчуглу јашыл мөхмәр торбачығы јыртылыб дагыланачан, муһарибанин демәк олар ки, ахырына кими, дејымын кәлиб бизи мөһәлләмиздән көчүрән вәхтләра гәдәр мөктәбә апарыб кәтирдим.

Ханым хала мүрәккәбгабы үчүн дүзәлтдији о торбачығы мәнә багышладығы һәмин сәһәр мән Ханым халаны гучаглајыб өлмәк истәдим, о балача, о зәриф, о гыз бәзәјинә охшәјән торбачыға бахан кимсә өмрүндә демәзди ки, буну, бу инчә-минчә торбачығы Ханым хала дүзәлдиб, амма мән билирдим ки, буну Ханым хала дүзәлдиб, мәнә елә кәлди ки, Ханым хала дә мәним үчүн аням кими доғма вә өзиз бир адамды, амма кип өртүлмүш назик додағларына бахдым, галын гашларынын алтындан бахан гара көзләринә бахдым вә тәкчә елә: «—Чох сағ ол», — дејиб тахта пилләкәнләри ашағы дүшдүм, һејәтимиздән чыхыб даланымызда дәјәндим, мүрәккәбгабымы чјјинмдәки һејбәдән чыхарыб о мунчуглу мөхмәр торбачыға гојдум вә мөктәбә јолландым. Мән, әлбәттә, Ханым халаны чох истәјирдим, әлбәттә, мөктәбә кәдән јол боју о көзәл мөхмәр торбачыға баха-баха севинирдим, амма ејни заманда, мән өзүм өзүмә — билмирәм нијә? — јазыг көрүнүрдүм сә сәбәбини билмәдијим бу һисс, доғрус, мәни гәһәрләндиришди...

Зиба хала исә бир даһә бизим мөһәлләјә гајытмады вә нәјүт дүканынын јанында Зиба халанын күчә гапысындакы о балача гыфыл муһарибәнин ахырына јахын биз евимизи сатыб мөһәлләдән дајымын јанына көчдүјүмүз вәхтә кими, елә-еләчә гапыдан асылы галды, пәјызын јагышы, гышын гары о балача гыфылы паслатды вә һәмин паслы гыфыл Әлиаббас кишинин гапысындан асылмыш о бөјүк гыфылла бирликдә, елә бил ки, тәкчә Зиба халанын, тәкчә Әлиаббас кишинин гапысындан асылмамышды, елә бил ки, о паслы гыфылы да, о бөјүк гыфылы да муһарибә бизим мөһәлләмиздән асымышды вә елә бил ки, Зиба халанын өзү дә Америкаја кетмәмишди, Әлиаббас киши дә Маштағаја, гызынын јанына көчмәмишди, елә бил ки, онлар да муһарибәдә иткни дүшүшдү...

...Балакәрим түтәји ағзындан көтүрүб сары пәнчәјинин дөш чибинә гојурду,

Һамам һамам ичиндә,
Хәлбир сәман ичиндә,
Девә дөләклик едир,
Көһнә һамам ичиндә!..

— дејирди вә бизи мөһәлләмизин евләринин, даланымызын диварларына, гапыларә, пәнчәреләрә, күчәмизин гәнбәр дөшөмесинә бир

намишлик кими, бир гоху кими һопмуш о гүссөдөн, о көдөрдөн гопарыб, мүвәггәти дә олса, өз узаг сөһри аламинә апарырды вә һөрдән мәнә елө кәлирди ки, елө бил Балакәрим дә о сөһри аламин әһвалатларыны Гаврилин ушаглары кими, инкилисчә данышыр вә мөн ону баша дүшүрәм...

XX

О ики аилә дағларын арасындан дүшүб бу көзөл, бу бәрәкәтли јамачда мәскөн салмышды вә бурада ахан чајын шырылтысы, бураның кез ишләдикчә узанан вә дүнјанын јахшы ишләриндөн, јахшы әмәлләриндөн, сафлыгдан, тәмизликдән дејөн јашыллығы, күл-чичәји, бурадакы шумланмыш түнд гәһвәји торпағын әтри о узаг дағлардакы әзабын, әзијјәтин һәмишәлик кечмишдә галмасындан, јалныз узаг вә ачы бир хатирәјә чеврилмәсиндән хәбәр верирди.

Күн тәзә чыхмышды вә өзү илө бүтүн бу төрәфләрә бир бәхтәвәрлик кәтирмишди: бу кениш јамачын үст төрәфиндәки галын мешәли, ашағы төрәфдән узаныб кәдән јашыл чәмәлики дә, гыварыла-гыварыла ахан ширин сулу о чај дә, шумланмыш о түнд гәһвәји торпаг да Мәһәмәдин, Әлинин, онларын әрвәдларынын, онларын ушагларынын үзүнә күлүрдү.

Онлар о узаг вә јалчын дағлардан көчүб кәлмишди, әмүрләрини о узаг дағларда, дашларын, гајаларын арасында кечирмишди. Улу бабалары һачанса — Нуһ-Нәбинин дөврүндә, Дәдә Горгуд бој бојлајанда, сој сөјләјәндә — түшмән әлиндән гачыб о дағларга пәнәһ апармышды, орада—дүшмән гылынчындан, охлардан, низәләрдән узаг о дағларда кәнд салмышды вә һәмин дөврдән дә орада галмышды. О кәнддә торпаг јох иди, һәр төрәф даш иди, чынгыл иди вә орада өкмәк, бечөрмәк мин бир әзабла, әзијјәтлә баша кәлирди; о кәнддә јәғыш јәғмырды, јәғанда да лејсан олуб мин бир әзабла өкилмиш, бечөрилмиш нә вардыса һамысыны јујуб апарырды; о кәнддә шахта олмурду, оландә да илләрлә бәсләниш вә тәзә-тәзә бары көзләнилән мәрвә ағачларыны дон арууб апарырды, гојун сүрүсү, нахыр тамам сөјрәкләјирди.

Мәһәмәд о кәнддә доғулмушду, әмүрүндә о кәнддән башга бир јер кәрмәмишди, орада бөјүмүшдү, орада евләнмишди вә бүтүн әмүрү орада јерин чынгылыны тәмизләмишди, лејсанын габәгына бөнд чәкмишди, дашы, гајаны чапыб һәјәт-бача дүзәлтмишди, амма бүтүн бунларын әһәмијјәти олмамышды, чәкдији зәһмәтин, әзијјәтин јүздә бир бәһрәсини ја көрмүшдү, ја да көрмәмишди.

Әли дә о кәнддә доғулмушду, Әли дә әмүрүндә о кәнддән башга бир јер кәрмәмишди вә Әли дә о кәндин бүтүн кишиләри кими, кечөкүндүз ишләмишди, јәј билмәмишди, гыш билмәмишди, јәздә пәјыздан чох ишләмишди, пәјызда јәјдан артыг әзијјәт чәкмишди, амма Әли дә о кәндин бүтүн чәмааты кими боллуг көрмәмишди, Әлинин дә ушаглары бир гарны ач, бир гарны тох бөјүјүрдү.

О кәнддә инсанын аҗағынын алтындакы јер дә һагис иди, башынын үстүндәки көј дә һагис иди, о јерләр зәһмәтин гөдрини билмирди, Адам оғлуна зүлм едирди, ишкәнчә верирди, о кәнддә гәбир газәндә дә көрәк өлине күлүнк алыб гаја кими, јери чагајдын вә о кәндин чәмааты буна өјрәнмишди, о кәндин чәмааты елө билирди ки, елө бөлө дә олмалыды, мин ил иди ки, телелери илө барышмышдылар вә мин ил бундан сонра дә бөлө олачагды.

Аллаһ о кәнди тамам јадындан чыхармышды.

Мәһәмәд илө Әлинин һәмин кәнддә кечирдикләри о ахырынчы күндә бирдән-бирә көјдән су сел кими ахды, лејсан кәлди, нә өкил-

ишдисә һамысыны јујуб апарды, о лејсандан, о селдән сонра өкин әриндә зәми өвәзинә, торпаг өвәзинә төкчө чынгыллар галды, гаја бәрчалары галды вә бу сыјрым дашлар о лејсандан сонракы күнәш астында парылдајырды, сабаһын, бир илдән сонранын, јүз илдән сонранын әзабындан, изтирабындан, мөһрумијјәтиндән дејирди.

О кәнддә илк дөфә инсан чана кәлди, инсан үсјан етди: Мәһәмәд кени јерини басмыш даш парчалары арасында долаша-долаша ири вә күчлү бәдәнинә дә сығышмајан бир еһтирасла:

— Ле'нәт бу јерләрә! — гышгырды. — Ле'нәт бу јерләрә! Бәсдир даһа дағ кечиси кими јашады! Бәсдир! Көчөк бурдан! Бабаларымыз даһа бурда мәскөн салды! Икид дүшмән гылынчына һөдөф олмаг бурда мәскөн салмагдан артыгды! Кәдәк бу јердән! Аллаһын алтындакы јер кенишдир! Кәдәк! Көчөк бурдан!

Кәндин чәмааты Мәһәмәдин башына топлашды, амма һеч ким һеч нә демәди, һамы һәјрәтлә Мәһәмәдә бахды, һәјрәтлә Мәһәмәдә күләг асды, кәндин чәмааты мин ил иди һеч ағына да кәтирмирди ки, арада бир башга јерә көчмәк олар, һарадаса торпаг ахтармаг олар, һарадаса дашсыз-гајасыз, лејсансыз-шахтасыз јашамаг олар.

Сонра һамы бүтүн бу јерләрин өн улу сакини Сүләјман дөдәјә бахды.

Дәдә Сүләјман бир мүддәт һеч нә демәди, сонра елө бил өзү өзү илө данышды:

— Бабаларын иши һагг ишиди. — деди. — Бабаларын руһу мүгәд-кәлди... Тә'нәјә ләјиг дејил...

Мәһәмәд кәлиб Дәдә Сүләјманла үзбәүз дајанды:

— Мәни бағышла, Дәдә. — деди.

Дәдә Сүләјман:

— Мән бағышладым. — деди. — Бағышләјирсә, гој аллаһ да бағышласын.

Мәһәмәд:

— Мән кәдирәм, Дәдә. — деди.

Дәдә Сүләјман јәнә дә бир мүддәт сусду, сонра Мәһәмәдин башына топлашмыш кәндин чәмаатыны бир-бир нәзәрдән кечирди, сонра о сылдырым дағлардан ашағыдакы топа-топа боз булудлар бахды вә бирдән-бирә бир вәһј кими кәлән Дәдә Горгуд сөзләрини пычылдады:

Оғул! Сән варачаг јерин
Долмач-долмач јерләри олур.
Атлы батыб чыхмаз,
Онун палчыгы олур,
Ала илан сөкәмәз,
Онун орманы олур...
Һәј демәдән баш кәтирән
Онун чөллады олур...

Дәдә Сүләјман сусду, Мәһәмәдә бахды, бир мүддәт бөлчә көч-кәч вә Мәһәмәд јәнә дә:

— Мән кәдирәм, Дәдә. — деди.

Дәдә Сүләјман узун әмүрүндә бир даһа баша дүшдү ки, олачага чәрә јохду, нә јазылыбса о да олачаг вә деди:

— Ким истәјирсә онула кәдә билер...

Кәндин чәмааты Дәдә Сүләјманын бу сөзләриндән һүркүб дағыл-дағыла башлады, һәрә өз өвинә чәкилди вә бир аздан о дашлы-көсәкли

өкин жериндө Мөһөммөд галды, Дөдө Сүлөймән галды, бир дө Әли галды.

Әли Мөһөммөдин габагына келди:

— Мән дө сөнинләәм! — деди. — Мән дө быкдым даһал Мән дө кедирәм! — деди, сонра Дөдө Сүлөймән бахды.

Дөдө Сүлөймәннн узун-узун илләрдән бәри кичилмиш, алачаланмыш көзләриндө ағаппаг сачларына, ағаппаг сагалына уушмажан бир ишыг вар иди вә Дөдө Сүлөймән о ишыглы көзләри илә Мөһөммөдә бахды, Әлијә бахды, о сылдырым дағлардан ашагыдакы топа-топа боз булудлар бахды вә күлүмсәди:

— һәзрәт Әли дө һәмишә Мөһөммөд пејғәмбәр-рәсулүллаһла бир јердә олуб... — деди.

Мөһөммөд:

— Бизә хәјир-дуа вер, Дөдө. — деди.

Дөдө Сүлөймән:

— Оғул, уғурун ачыг олсун!.. — деди, ејни сөзләри Әлијә дө деди, үрәјини бүрүмүш һәзинлик, гәмкинлик ичиндә јаваш-јаваш өз дахмасына кетди, јатагына узанды.

Һәмин күн Мөһөммөд дө, Әли дө кәлләрини арабаларына гошдулар, хышларыны, кәтмәнләрини, белләрини, күлүнкләрини кәтүрдүләр, арвадларыны, ушағларыны арабаја миндирдиләр, өзләри арабаларын габагына дүшдүләр вә о сылдырым гајалара, топа-топа боз булудлардан хәјли јухарыда олан о кәндә ахырынчы дөфә нөзәр салдылар, «—Ја уғур!» — дедиләр вә јола дүзәлдиләр.

Кәндин замааты Мөһөммөд дө, Әлијә дө һеч нө демөди, амма онлар јола дүзәләнән сонра, кәндин гаршысындакы сылдырым гајалыга јығышыб ардларыча бахды, арвадлар, гызлар-кәлинләр гачыб еадән су кәтирди, Мөһөммөдлә Әлинин ардынча атды вә әғләдиләр. Бу кәндин замааты индијә кими јалныз өлән адамлардан әбәди әјрылырдылар вә инди биринчи дөфә иди ки, кимдәнсә әбәди әјрыләндә ону јерә басдырмырдылар, һараса башга јерә јола салырдылар.

Сонра кәндин замааты Дөдө Сүлөймәннн дахмасына төрәф ахышды, чүнки Дөдө Сүлөймән үрәјини бүрүмүш о һәзинлик, о гүссә ичиндә һисс едирди ки, бу дүнијәдә бармагла сајылачаг кечөләрин, күндүзләрин гонагыды...

Мөһөммөд илә Әли кечә-күндүз јол кетдиләр, дағлардан ашдылар, төпәләрдән кечдиләр, јоллара мејдан охудулар: гаршы јатаң гара дагыны ашмаға кәлмишик, ахынтылы сујуну кечмәјә кәлмишик; бир-бирләриндән һәјән олдулар, бир-бирләринә көмәк етдиләр, ахырынчы тикләрини јары белдүләр вә нөһәјәт кәлиб бу кениш јамача чатдылар, бурда бина салдылар.

Мөһөммөд дө, Әли дө, онларын арвадлары, ушағлары да өмүрләриндә биринчи дөфә иди ки, белә кенишлик көрүрдүләр, өмүрләриндә биринчи дөфә иди ки, овучларына долдурдуғлары түнд гәһвәји торпағын өтрини беләчә һисс едирдиләр вә о торпағын нәмә онларын овучларындан кечиб бүтүн бәдәнләринә индијәдәк һеч вахт һисс етмәдикләри бир раһатлыг кәтирди, сабаһын боллуғундан вә үмумијјәтлә, јер үзүнүн көзәллијиндән, һәјәтын хошбәхтлијиндән дејирди.

Мөһөммөд дө, Әли дө кечә-күндүз ишләдиләр, бир-бирләринә көмәк өләдиләр, мејвә једиләр, ов овладыләр, бир-бирләриндән һәјән олдулар, бир јердә Мөһөммөдә, сонра да бир јердә Әлијә өв тикдиләр, һәјәт дүзәлтдиләр вә һәрә өзү үчүн бөјүк бир саһәни шумламаға башлады, торпаға гуллуғ етди.

Һәмин күн ки, күн тәзә чыхмышды вә өзү илә бүтүн бу төрәфләрә бир бәхтәвәрлик кәтирмишди, Мөһөммөд чарығларыны чыхарыб

боју өз саһәсини кәзирди; бу чәпәри тәзә салмышдылар, бу Мөһөммөдин саһәси илә Әлинин саһәсини бир-бириндән әјырдды; бу чәпәр о јашыл дағларын, о күллү-чичәкли дүзәнлијин, о түнд гәһвәји торпағын көрдүјү, шаһиди олдуғу илк чәпәр иди.

Мөһөммөд гыјмырды ки, бу торпағы чарыгла басталасын вә өмүрүндә биринчи дөфә иди ки, Мөһөммөдин јалын ајағлары топугдан да гыјарыја гәдәр јумшаг торпағын ичинә батырды вә о түнд гәһвәји јумшаг торпағын нәминдә бир истилик, бир һәрарәт вар иди, һеч вахт һеч бир палтаг, һеч бир јорған Мөһөммөдин бәдәнини бу истилик, бу һәрарәт гәдәр гыздырмәмышды, бу истиликдә, бу һәрарәтдә бир ана әлинин мәрһәмлији вар иди.

Мөһөммөд торпағын истиси илә, һәрарәти илә беләчә гызына-гызына кәлиб голлу-будагылы бир армуд ағачынын јанында дајанды вә гәдәчүблә бу армуд ағачына, бу армуд ағачынын алтындан кечән чәпәрә бахды: бу армуд ағачы да, дибинин торпағы да Мөһөммөдин саһәсиндә олмалы иди — бу чүр разылашмышдылар вә чәпәри дө бу чүр јојумшудулар, амма инди чәпәр ирәли чәкилмишди вә ағачын дибинин бүтүн торпағы Әлинин саһәсинә кечмишди.

Мөһөммөдин бәдәнини бүрүмүш о торпаг истиси, о һәрарәт бир-бир анын ичиндә јох олуб кетди. елә бил ки, күнүн бу јерләрә кәтирмији о бәхтәвәрлик дө силиниб кетди вә чох ачы бир пәришанлыг истиси Мөһөммөди сарсытды.

Бу вахт Әли дө чәпәр боју өз саһәсини кәзмәјә башлады вә кәлиб һәмин армуд ағачынын алтында Мөһөммөдлә үзбәүз дајанды вә Мөһөммөд Әлинин ири вә дүнәнә гәдәр төртәмиз көзләринә баха-баха биринчи дөфә о көзләрдә бир һәрислик сәзди, титрәк сәсијлә:

— Бир-биримизә гардаш дедик! Сусузлајанда сујумузу бөлдүк, андә рузимизи бөлдүк, дузумуз бир олду! — деди. — Нијә белә иш гүтдун? Нијә чәпәри габаға чәкдин, мәним торпағымы кәтүрдун?

Әли фәхрлә, гүрүрлә чәпәр боју өз саһәсини бахды, шумланмыш о түнд гәһвәји торпаға бахды, сонра јенә Мөһөммөдә бахды вә деди:

— Мәним иди бу јер дө. Мән шумламышым бураны.

Мөһөммөд армуд ағачынын алтындакы торпаға бахды вә Әлинин бу ағ јаланындан дөһшәтә кәлди. Мөһөммөд Әлинин ири вә дүнәнә гәдәр төртәмиз көзләриндә һеч вахт көрмәдији вә тәсәввүрүнә кәтирә билмәдији бир әјрилик көрдү, амма зор өләди, өзүнү өлә алды вә деди:

— Сән сөһв едирсән, гардаш, бура мәним торпағымды!..

Әли күлүмсәди:

— Јох, гардаш, сән сөһв едирсән!.. Јахшы јадына сал... Бура мәним торпағымды!..

Сонра Әли чәпәрин бу төрәфинә, Мөһөммөдин саһәсинә бахды вә Мөһөммөд Әлинин көзләриндә бир ачыг дүјдү. Әли елә бил, о күлүмсәјән көзләри илә Мөһөммөдин шумланмыш торпағыны јемәк истәјрди вә Мөһөммөд баша дүшдү ки, бу дәм Әли бу торпаға да сәһиб олмаг истәјир, өмүр боју торпагсыз олмуш, өмүр боју әзәб-әзијәт чәкимиш Мөһөммөдин бүтүн бәдәни учунду, елә бил ону јенә дө чәкиб о топа-топа боз булудлардан јухарыда, о сылдырым гајаларын араһиндә јашадығы барсыз-бәһрәсиз һәмин лејсанлы күнләрә салмаг истәдиләр вә Мөһөммөд дартынды, тәзәдән о күнләрә гајытмамаг үчүн бүтүн варлыгы илә мүғавимәт кәстәрди, хышдан чыхарыб чәпәрин дибинә атыдығы дырмығы јердән гапды вә вар күчү илә Әлинин башына күрдү.

Бирчә анын ичиндә бүтүн бу төрәфләри бүрүмүш о бәхтәвәрлик, торпағын о көзәл түнд гәһвәјиси гыпгырмызы гызарыб ган рәнкини

алды ва сонра Эли даһа һеч нә көрмәди, дәһшәтлһ бһр һейрәт ичиндә
— Гардаш?! — деди, сонра һәр шей гуртарды, Элинин һансыз ба
дәни өмрү боју дүнһанын һох ишләрһни көрмүш о голлу-будаглы ар
муд ағачынын дһбинә сәрилди, һарһаланмыш алһнындан ахан ган көзлә
ринин үстүндән сүзүлүб о түнд гәһвәји рәнкли шумланмыш торпаға
төкүлдү.

Мәһәммәд бһр мүддәт Элинин һәсәдинә баһды, көзләрини бу һә
сәддән әһрә билмәди, көз ишләдикчә узанан о кенишлик ичиндә
бирдән-бирә Дәдә Сүләйманын һыһылтысы илә Дәдә Горгудун сөзлә
рини ешитди:

Оғул, оғул, әј оғул!
Гаранкулчә көзләрим әјдыны оғул!
Күчлү белим гүввәти оғул!
Көр аһыр нәләр олду?..

Ва елә бил ки, Дәдә Сүләймән Дәдә Горгудун бу сөзләрини Мә
һәммәд үчүн һох, о әрмуд ағачынын дһбиндә сәрилиб галмыш Элк
үчүн һыһылдаһырды, елә бил, Мәһәммәд бу һыһылтыны өз гулағлары
илә һох, Элинин о һанлы гулағлары илә ешидирди, сонра Мәһәммәд
һисс етди ки, арһадан Ағ Дәвәһни үстүндә һәгигәти Деһөн көлир, кер
чөндү, баһды.

Ағ Дәвә башыны дик тутуб һәмишәки кими, арамла әддымләјә
әддымләјә ирәлиләһирди ва Ағ Дәвә һәр дәфә пәнчәләрини јерә бәсиб
галдырдыгчә ләпир јерләриндән ағаппаг чичәкләр баш галдырырды.

Һәгигәти Деһөн һеч ваһт әјниә палтар кеймәзди, сагалыны, сачыны
һырһдырмәзди, дырнағларыны тутмәзди, чүнки һәгигәти Деһөн дә, әс
линдә, инсан иди ва һәгигәти Деһәһни фикринә көрә инсан көрәк олдуғу
кими көрүнәјди.

Һәгигәти Деһән Ағ Дәвәһни белиндә отурмушду; һәгигәти Деһәһни
һеч ким көрмәмишди, амма һәми ону тәһһәһирди.

Ағ Дәвә еләчә арамла әддымләјә-әддымләјә көлиб Мәһәммәдһни
габағында дәјәндү.

Мәһәммәд өмрүндә дәвә көрмәмишди ва елә баша дүшдү ки, јер
үзүндәки бүтүн дәвәләр Ағ Дәвә олур.

Һәгигәти Деһәһни дә көзләри Ағ Дәвәһни ләпир јерләриндән бәш
галдыран о чичәкләр кими ағаппаг иди ва о ағаппаг көзләрдә һәр шей
өз әксини тапырды ва Мәһәммәд дә о дәм о ағаппаг көзләрдә өз әк
сини көрдү, о голлу-будаглы әрмуд ағачынын әксини көрдү, Элинин
һыпһырмызы гана булашмыш һәсәдинин әксини көрдү.

Элинин алһнындан аһыб сифәтиндә, түнд гәһвәји торпағын үстүндә
лаһталанмыш ган һәгигәти Деһәһни ағ көзләриндә кичик һырмызы бир
ләкә салмышды.

Мәһәммәд сәһәрдән бәри өлиндә саһладығы ағы һанлы о дыр
мығы јерә атды ва бүтүн варлығы илә һәгигәти Деһәндән өз сөзләринин
тәсдигини умду:

— Бу торпаг мәним иди, онун дәјилди! — һыһырды. — Сөјлә,
һәгигәт кимин иди? Сөјлә һәгигәти!

Һәгигәти Деһән Мәһәммәдә баһды, әрмуд ағачынын дһбиндә сәри
либ галмыш Элинин һәсәдинә баһды ва деди:

— Мән сәнәм, мән ојам, — һәгигәти Деһән өлини узадыб Элинин
һәсәдини көстәрди, — мән нә дәјә биләрәм? Дәвә торпаг үстүндә иди,
торпагдән дә сорушмағ ләзимди.

Ағ Дәвә габаг ағлағларыны дһздән бүкдү, бојуну габаға узәтды ва
бир гулағыны торпаға дһрәди, бир мүддәт торпаға гулағ асды, сонра

бојуну галдырды, башыны чевириб ири, гара көзләри илә һәгигәти Де
һәһни ағаппаг көзләринин ичинә баһды. һәгигәти Деһән Ағ Дәвәһни ба
һыһылларында һәр шей охуду:

— Торпаг дәјир ки, сиз икһиниз дә јалан сөјләјирсиниз! — деди. —
Торпаг дәјир ки, мән онларын һеч биринин дәјиләм. Торпаг дәјир ки,
онлар мәнимдир! Бири артыг көлир гојума. О бири дә ваһты чатанда
көлиб мәним оләчәг!

Сонра Ағ Дәвә ајаға галһды ва һәмишәки арам әддымларыјла узаг
лашыб јаваш-јаваш көздән итди...

...Чәркә илә узанмыш ләпир јерләриндә битән о ағ чичәкләр
һачанса Ағ Дәвәһни бу јерләрдән көчмәјиндән хәбәр вәһирди...

XXI

Мәһәлләмизин биринчи гаракүнлүсү јазыг Мейрангулу әмикил
олду, мәһәлләмизә муһәрибәдән биринчи гара хәбәр Мейрангулу әми
килин өвинә көлди ва јазыг Мейрангулу әми һеч чүрә өзүнү саһләјә
билмәјиб әрвәдларын, ушағларын јанында арыг ва узун бармағлы өл
ләрини назик балдырларына вүра-вүра, ағлаја-ағлаја төкчә елә буну
дәјирди:

— Шаир оғлум мәним!.. Шаир оғлум мәним!..

Ибраһимин алты бачысы о гәдәр ағламышдылар ки, үзләрини, си
нәләрини о гәдәр чырыг-чырыг өләмишдиләр ки, анчаг инилдәмәјә
күчләри галмышды.

Мәһәлләһни бүтүн һамааты аһышыб Мейрангулу әмикилә көлди,
һәсәнәгә өми, Ағаһүсәјн өми, Әзизәгә өми (бир әздән онларын дә
һәми сы муһәрибәјә кетди...), бизим даладән дә Чәбрәјиллә Ағарә
һим Мейрангулу әмикилин өвләринин габағында күчәһни ортасында чә
дыр гурду ва Молла Әсәдулла о чадырын ичиндә, јухары башда оту
руб «Гур'ән» охујурду, һөрдән дә галын чилди о јекә ва галын китабы
бәјүк еһтијатла бир кәһарә гојурду, чөшмәһни дә көзүндән алыб кита
бын јанына гојурду ва сүкут ичиндә чај ичә-ичә һыһылдаһырды:

— Көфәнсиз кәдән ночаван... — Сонра бәркдән: — Аллаһ рәһмәт
өләсин!.. — дәјирди.

Чадырын ичиндә отуран кишиләрин дә һәми сы бир балача јер
ләриндән галһыб бир ағыздан:

— Аллаһ рәһмәт өләсин!.. — дәјирди.

Молла Әсәдулла:

— Аллаһ сизин дә бүтүн өвләһринизә рәһмәт өләсин!.. — дә
јирди. — Аллаһ бәксин чөзәсыны вәрсин!.. Аллаһ сизин чаванларыны
зын һәми сыны һифз еләјиб күлләдән саһласын! Аллаһ һеч бир өви
кишиһсиз гојмәсын, ушағлар јетим галмәсын!.. Аллаһ һитләрин диваныны
өләсин, һәми ми Әзрәјил олсун, гәбри од тутуб јәнсын ва дили ағында
көмүрә дөнсүн!..

Чадырын ичиндәки кишиләр јәнә дә бир ағыздан:

— Илаһһәмин! — дәјирди.

Чөфәргулу илә мән тез-тез о чадырын ичинә кириб-чыһырдыг,
орда отуран кишиләрә чај пәјләјирдыг, бош стәкәнлары јығышдырыр
дыг ва гәрибә иди, Молла Әсәдулланын дәдәји о сөзләр, чадырын
ичиндәки кишиләрин бир ағыздан данышмәсы мән өз көзләримдә
бәјүдүрдү, мән өзүм өзүмә бәјүк бир адам кими көрүнүрдүм.

Молла Әсәдулла дәјирди:

— Мейрангулунын оғлу Ибраһим чох јахшы бир оғлан иди. Бу чөһет
дән Ибраһим пәјғәмбәрә бәнзәјиһин вәр иди. Бәбилин падшаһы Нәмруд

Ибраһими ода атдырды, амма од Ибраһим Хәлили көтүрмәди, о гәдәр тәмиз иди!.. Вә о јердә ки, од јанырды, һәмин од галагы чичәкли бир баға дәнду...
Молла Әсәдулла белә әһвалатлар данышанда мән јеримдән тәр-
пәнмирдим, дајаныб гулаг асырдым вә бу сөһбәтләр мәнә о гәдәр та-
сир едирди ки, дүнјада һәр шей јадымдан чыкырды вә бә'зән о вахт
өзүмә кәлирдим ки, ја исти чај әлимә төкүлүб јандырырды, ја Чөфәргу-
лу голумдан тутуб дартырды. Молла Әсәдулланын данышдыгы әһва-
латлар һәрдән Балакәримин данышдыгы әһвалатлара охшајырды, ам-
ма, әсәс фәрг ондан ибарәт иди ки, мәнә елә кәлирди ки, Молла Әсә-
дулла данышдыгы бу әһвалатларын һамысыны көзләри илә көрүб,
бүтүн бунлар һамысы һәгигәтди; һәр һалда Молла Әсәдулла бу әһвалат-
лары ушаглара данышмырды, бөјүкләрә данышырды вә буна көрә дә
һәмин әһвалатларын нүфузу бир аз чох иди...

Мән Ибраһимин бизә бир абһасыја кино көстөрмәјини, пулумуз ол-
мајанда биздән конфет алмагыны вә бу кими бүтүн башга ишләрини
јадымдан чыхартмышдым, амма шаир Ибраһимин јаздыгы о ики мисра
мәним башымдан чыкмырды:

Көј јахасыны ачанда әј көрүндү!..
Сән јаханы ачанда күнәш көрүндү!..

Дүздү, мән бу ики мисранын мә'насыны баша дүшмүрдүм, амма
һәмин ики мисра (онлар бәлкә доғрудан да Ибраһимин дејилди, амма
бунун фәрги јох иди!..) Ибраһимин өлүмүндән сонра, елә бил ки, дун-
јанын ән дәрдли, нискилли бир нәғмәсијди; о заман, әслиндә, о бәләкә
Әләкбәр өлүмүн дә нә олдауғуну јахшы баша дүшмүрдү, амма шаир
Ибраһимин мисралары илә үрәјиндә баш галдырмыш о дәрдли, о
нискилли нәғма һәрдән мәни көврәлдирди, көзләримн долдурурду вә
мән агламаг истәјирдим; бир дә ки, Молла Әсәдулланын дедији о чи-
чәкли бағ көзләримн габағындан кетмирди вә о бағда битән гырмызы,
нарынчы, бөнөвшөји чичәкләр дә дәрдин, нискилин ичиндә иди.

Һәмин кечә јухуја кетмәздән әввәл мән өзүмү шаир Ибраһимин
јериндә төсәвүр етдим, елә бил ки, мұһарибәдә өлән шаир Ибраһим
јох, мән өзүм идим вә Мејрангулу әмикилин евинин габағындакы о ча-
дыр да мәним үчүн гурулушду, мөһәлләнин бүтүн кишилери о ча-
дырда мәним јасыма јығышмышды, Молла Әсәдулла мәни Ибраһим
Хәлил пејғәмбәрә охшадырды, мөһәлләмизин кишиләринин һамысынын
сифәти бир-бир мәним көзләримин габағындан кәлиб кечирди вә мән
бир төрәфдән өзүм өзүм үчүн гүссәлирдим, мұһарибәдә өлдүјүм
үчүн өзүмүн өзүмә һајыфым кәлирди, бир төрәфдән дә гүрур һисси ке-
чирирдим, өзүмлә фәхр едирдим, чүнки мұһарибәдә вурушмушдүм,
чүнки мұһарибәдә өлмүшдүм, чүнки мөһәлләмизин бүтүн кишилери
мәнә көрә о чадыра јығышмышды вә о арвадлар, гызлар-кәлинләр
дә мәним үчүн аглајырды; сонра мәнә елә кәлди ки, Бабилин падаша
Нәмруд мәни јандырлағ истәјир вә о одун истисини һисс етдим, амма
горхмадым, чүнки о од чичәкли бир баға дөнәчәкди вә о бағын гыр-
мызы, нарынчы, бөнөвшөји чичәкләри олачагыды.

Икинчи дөфә бу чүр хара хәбәр Фирузә халакилин евинә кәлди
вә бу дөфә чадыр Фирузә халакилин евинин габағында гурулду, сонра
о чадыр тез-тез гурулмаға башлады, бу евин гапысы ағзындан о евин
гапысы ағзына кәчдү вә бу чадыр да, елә бил ки, чөндү олду Аф Дөвә,
гапыларын ағзында гурулуб дүнјанын дәрдли ишләриндән хәбәр верди.
Бир дөфә мән Балакәримдән сорушдүм:

— Бәс о Аф Дөвә нијә һитләрин гапысында јатмыр?
Балакәрим әввәлчөдән һәр шей билирмиш кими, мә'налы-мә'налы
күлүмсәди:

— Јатачаг, Әләкбәр, јатачаг... Фарслар билирсән нә дејиб, Әләкбәр?
Атондан соруш, билер: фарслар дејиб ки, һәр сухәң чаиз, һәр нөгте
меғам дәрәст...

Мән фарсларын дедији бу сөзләрин мә'насыны, әлбәттә, баша дүш-
мүрдүм, о сөзләрин дејилишиндә, мусигисиндә бир сакитлик, раһат-
лык вар иди, амма о сакитлијин, о раһатлығын бизим мөһәлләдә дөхли
јох иди, о сакитлик дә, раһатлык да бизим мөһәлләдән көчүб кетмишди.

Һәмин чадыр бизим мөһәлләдә бирчә дөфә гурулмады: анамын
адашы Сонанын әри саатсаз Күлағанын гара хәбәри кәләндә мөһәллә-
мизин ја хәстәлијә көрә, ја шикәстлијә көрә, ја да нәсә башга бир сә-
бәбә мұһарибәдә кетмәмиш беш-үч кишиси Күлағакимин евинин габа-
ғында чадыр гурмаг истәди, амма Сона гојмады, чығыр-бағыр салды,
јас тутмады, чүнки Сона Күлағанын өлмәјинә инанмырды, гышгырыб
чамааты баша салырды ки, о гара хәбәр јәланды.

Һамынын Сонаја јазыгы кәлирди, мөһәлләнин арвадлары бир тө-
рәфдән чаван кетмиш, сакит, һеч кимдә иши олмајан көзәл-көјчәк Кү-
лаға үчүн аглајырды, бир төрәфдән дә јазыг Сонанын беләчә һалына
аглајырды; дејирдиләр ки, Сонанын башына һава кәлиб, амма бу ба-
рәдә чох данышмырдылар, данышанда да јана-јана, көзләри дола-дола
данышырдылар.

Күчәмизин лап ашағы башында, тинин учунда јан-јана үч дүкан
вар иди: өт дүканы, чөрәк дүканы, нејүт дүканы вә бизим мөһәлләнин
чамааты һәммишә өти (нохуд, дүјү, дуз, гәнд, јағ да о дүкандә олурду)
о дүкандә гәссаб Дадашбаладан аларды, амма мұһарибә башлајандан
сонра о дүкан бағланды вә гәссаб Дадашбала да чајчылыға башлады.
Јас јерләриндә самовар гурду, кедиб Күрчүстандан гуру чај алыб кә-
тирди, чај дөмләди вә һеч вахт бекар галмады, ән чох пул газанан да
елә о иди, амма ады өввәлки кими гәссаб Дадашбала иди: анамкил
бүтүн кечәни о чөрәк дүканынын габағында нөвбәдә дурурду вә габа-
ғында бир о гәдәр нөвбә олан о дүкан сәһәр тездән ачылырды, тез дә
бошалаыб бағланырды; әлимизә габ алыб нејүт далынча биз кедәрдик,
амма бир аздан нејүт дә гуртарды (нејүт дә кишиләр кими, мұһарибәдә
кәлирди), вахт кечди вә бизим евимизин лампасына, плитәсине һопмуш
нејүт ији дә чәкилиб кетди, јох олду.

Бизим даланымызын габағында даһа бир автобус вә дөрд дөнә дө
«полуторка» јан-јана дајанмырды, чүнки төкчә бизим күчәмизи јох, төкчә
бизим даланымыз јох, бизим һөјәтимиз дә бошалырды: өввәлчә Чө-
фәр, Адил, Әбдүләли мұһарибәдә кетди, сонра да Гоца кетди вә Ханым
хала төкчә Чәбрајылла, бир дә ки, Ағарәһимлә галды.

Мұһарибә башламышды вә биз һамымыз өјрәнмишдик ки, бәд-
бөхтлик, гәзә оғлу олан, әри, атасы, гардашы олан евләрин башынын
үстүндә фырланыр вә әлбәттә, һеч кимин ағлына кәлмәзди ки, бәд-
бөхтлик кәлиб беш гызы олан папагчы Әбүлфәт әмикилин евинә кире-
чәк, (һәрдән арвадлар бир јерә јығышанда Мөшәдиханым хала дејир-
ди: «—Гызы олмағын да бу хошбөхтлији вар!.. Оде, Фатма, беш ушағы
вар, беши дә гыз, һеч бири дә кетмәјәчәк мұһарибәдә!»).

О вахт ки, бизим мөһәлләнин евләринин габағында чадырлар гу-
рулмаға башлады, о вахт ки, гәссаб Дадашбала балтаны — көтүјү бир
төрәфә атыб чајчылыға мөшгул олмаға башлады, о вахт ки, анәм ке-
чәдән сәһәрә кими, чөрәк дүканынын габағында нөвбәдә дајанды, онда
даһа мұһарибәдән өввәлки бүтүн һадисәләр бирдән-бирә тамам узаг

бир кечмишдә галды, мәним һәјәтым, елә бил ки, ортадан ганрылыб ики һиссәјә өйлимиш дәмир чубуг кими, бирдән-бирә ики һиссәјә ајрылды: муһарибә башланана гәдәрки һәјәтым вә муһарибә башланандан сонраки һәјәтым.

Мәним үрәјимдәки о сирк севинчи дә, әвәлләр көзләримин габағында ојајан о сирк рәнкләри дә артыг сәккиз-доггуз јашлы Әләкбәр үчүн узәг бир кечмишдә галмышды вә мән һәрдән күчәдә Әдиләни көрәндә о сирк хәтирәләри һәмин узәг кечмишдән баш галдырырды, бир һәрәрәт кәтирмәк истәјирди, амма о һәрәрәтин истиси тез дә сөнүрдү, Әдилә күчәдә көздән итирди вә о хәтирәләр јенә дә өзүнүн сәсчәтмәз, үнјетмәз узәглыгына гајдырды; бизим мәһәлләмиздә вә үмумијәтлә мәним һәјәтымдә даһа елә бир фәрәһли һадисә, елә бир фәрәһли һисс, һәјәчән јох иди ки, о «Севимли мәктуб»у һәмин узәглыгдан чыхарыб кәтирә билсин вә гәрибә иди, елә бил ки, Әдиләнин о галын, о узун, хурмајы гоша һөрүкләри дә ишылтысыны итирмишди, адиләшмишди.

Бир мүддәт мән Әдиләни күчәдә көрәндә утандыгымдан гачыб кизләнирдим ки, мәнә көрмәсин.

Мәселә бурасында иди ки, атам нөвбәти сәфәриндән гајытдыгы күнләрдән бириндә әнәмә деди:

— Дүнја јаман е'тибарсыз олуб, бачы... Кеч-тез мән дә кедәчәјәм чәбһәјә. Истәјирәм һеч олмаса Әләкбәрин кичи тојуну көрүм...

Муһарибәдән әвәл бизим мәһәлләдә ушагларын сүннәт олунагы тој-бајрамә чевриләрди, амма бу дәфә һеч бир тој-бајрам олмады, атам бир ләзки дәлләк тапыб кәтирди вә һәр шеј чох ади кәчди; гејри-адиләк төкчә онда иди ки, мән дә муһарибәдән әвәлләр олдуғу кими, белимә гыпгырмызы фита тахдым вә сүннәтдән ики күн сонра, белимә о гыпгырмызы фита илә күчәјә чыхыб ушагларла ојнамәга башладым.

Биз һәмишә өзүмүздән бөјүк оғланларын белләринә гырмызы фита долајыб күчәдә ојнамагларына һәсәдлә бахардыг, инди мән өзүм дә бөјүмүшдүм, мән өзүм дә белимә гыпгырмызы фита бағламышдым вә доғрусу, белимдәки бу гырмызы фитәнин севинчи мәним муһарибә башланандан сонраки һәјәтымын јекәнә севинчи иди.

Мән күчәдә, һәмьиниң көзү габағында өзүмү чох гүрүрлу тутурдум, чүнки бөјүмүшдүм, чүнки мәним белимдә гырмызы фита вәр иди, амма бир Шәвкәти көрәндә өзүмү көрмәмәзликә вурурдум вә өзүмдән асылы олмәјараг чалышырдым ки, тез гачыб һәјәтимизә кирип, бир дә ки, Әдиләни көрәндә кизләнирдим, истәмирдим ки, Әдилә мәнә гырмызы фитәлә көрсүн, чүнки Әдиләдән утанырдым.

Шәвкәт јенә дә һәрдән евинин габағында, гоша тут ағачынын јәһиндаки тахта сәмјәдә отурурду, амма даһа әвәлкиләр кими, туж чыртламырды, чүнки Зибә халә кәчүб кетмишди Америкаја вә үмумијәтлә даһа тум да тапылмырды вә Шәвкәт әвәлкиләр кими, шагганаг да чәкиб күлмүрдү, һәрдән күлүмсәјирди вә бахмәјараг ки, Шәвкәтин муһарибәјә кедәси бир адамы јох иди, амма онун дә додағларындаки о төбәссүмдә бир гүссә вәр иди; бүтүн бунлар һәмьисы белә иди, амма мән о гыпгырмызы фитәни белимә бағлајыб күчәјә чыхандан сонра Шәвкәт јенә дә әвәлки кими мәнә көз вурурду, јавашдан сорушурду:

— Чох ағрытды? — вә хысын-хысын күлүрдү.

Бу чүр сөзләринә бахмәјараг мән јенә дә Шәвкәтә нифрәт етирдим, амма ону көрәндә гачыб һәјәтимизә кирирдим вә күчәјә чыхмырдым, елә бил ки, бу дә, Шәвкәт илә мәним арамад бир ојун иди. Әдиләдән исә утанырдым.

Әдиләнин о гара көзләри, о ағ сифәти, о галын вә узун, о хурмајы рәнкли гоша һөрүкләри јенә дә мәним үчүн доғма иди, амма бу доғмалығын өзүндә дә бир узәглыг, бир кечмишлик вәр иди вә нөдәнсә мәнә елә көлирди ки, Әдиләнин һәмин доғмалыгы Гоша үчүн дә беләчә бир узәглыгдә, беләчә бир кечмишдә галыб вә Әдилә буну билир, буна көрә өзәб чәкир.

Гоша дә муһарибәјә кетмишди вә бизим мәһәлләмиздә Гоша илә Әдилә һагғындаки сөһбәтләр дә демәк олар ки, јаддан чыхмышды, балакәрим даһа Ромо илә Чүлөтдән данышмырды, мән даһа Ағ Дәвәнин Әдиләкилин гапысынын ағзында јатачағындан горхмурдум, амма бир дәфә күчәдә гәфләтән Әдилә илә үзбәүз кәлдим вә мән белимә бағладығым о фита кими, гыпгырмызы гызардым, амма Әдилә елә бил һеч бу фитәни көрмәди, гара көзләри илә мәнә бахды вә мән һәмин көзләрдә бир һәсрәт һисс етдим, дәрин бир гүссә көрдүм, елә бил, о көзләр мәнә бахмырды, чох узәглары ахтарырды, Балакәримин көзләри кими, јол чәкирди, сонра Әдилә икинчи дәфә мәнән сорушду:

— Нечәсән, Әләкбәр?

Әдилә бу суалы елә верди, елә бил ки, әслиндә башга шеј дејирди; дејирди ки, мән чох писәм, Әләкбәр, мәним үрәјим күлмүр, Әләкбәр, мән дүнјанын өн бәдбәхт адамыјам, Әләкбәр, мән јазығам, кимсәсизәм... Сонра Әдилә бирдән-бирә мәнә дүнјанын ән тә'сирли сөзләрини деди:

— О сиркин билетларини јәдкәр сахламышам, Әләкбәр...

Мән һеч чүрә өзүмү сахлаја билмәдим вә көзләрим долду, долмуш көзләримә Әдиләдән кизләтмәк истәдим, амма бир шеј чыхмады, Әдилә мәним көзләримин долдуғуну көрдү вә елә һәмин анда Әдиләнин дә о гара вә гүссәли көзләри долду.

Бундан сонра мән бир дә һеч вахт Әдиләни көрмәдим.

Бирдән-бирә мәһәлләјә белә бир хәбәр јайылды: Мухтар өзү өзүчүн папагчы Әбүлфәткилә елчилијә кедиб вә Әдиләнин «һәри»сини алыб, Әдиләни Мухтара әрә верирләр.

Бу хәбәрин көзләнилмәзликә төкчә онда дејилди ки, Мухтарла Әдиләнин евләнә биләчәји өмүрүндә һеч кимин ағлына кәлмәзди; бир дә онда иди ки, муһарибә башланандан сонра, елә бил, бүтүн дүнјанын тојлары-дүјүнләри дә һәмшәлик бир узәглыгдә, һәмшәлик бир кечмишдә галмышды вә бизим бүтүн мәһәлләмиздә евләрин гапысы ағзында тәзијә чадырлары гурулдуғу бир вахтда киминсә евләнмәк истәмәси, елчилијә кетмәси адамы һәјрәтә кәтирди, үшүдүрдү.

Күбра халә өлөндән сонра Мухтар о шүшәбәнди евләриндә төк јашәјирды, јенә дә сәһәр тәздән гара «емаддин» миниб ишә кедирди вә һәмин гара «емаддин»лә дә ахшам ишдән гајыдырды, јенә дә өјниндә гара мешин пенчәк, ајағларында хром узунбоғазлар вәр иди вә муһарибә бәшләјәндән сонра да Мухтарын һәјәты беләчә давам едирди, төкчә ахшамлар евә әвәлкинә нисбәтән, кеч гајыдырды, бә'зән лап кәчәнин јарысы көлирди вә мән ачгарына јеримдә узаныб јухуја кедә билмәдјим вахтлар һәрдән о гара «емаддин»ин сәсини ешидирдим.

Бир дәфә сәһәр тәздән мәктәбә кедәндә көрдүм ки, Мухтар өјниндә әлт көңөји өз шүшәбәндләриндәки о сахсы дибчәкләрә су төкүр вә доғрусу, Мухтарын сәһәр-сәһәр ади адамлар кими, беләчә әлт көңөјиндә Күбра халанын о сахсы дибчәкләрдәки күлләрини сувармагы мәнә чох тә'сир етди вә мән бир нөчә күн фикирләшдим ки, Мухтара да салам вермәк лазымдыр. Балакәрим дејирди ки, «салам» аллаһындыр вә мән нөһәјәт, бу гәрәра кәлдим ки, аллаһын о «салам»ыны Мухтара верим вә бир дәфә ахшамдан бир аз кечмиш Мухтар ишдән гајыдыб «емаддин»дән дүшөндә салам вердим, амма Мухтар

лирди ки, Эдилә јенә дә әлини узадыб мәним башымы сығаллајыр вә мән гаһәрләнирдим. «Севимли мәктуб»ун о далғавари гырмызы хәтти о вахт, даланымызын дибиндәки о хартутун алтында, ја Сары һәмәмәһи о һәјәтиндәки о бир галаг тахта-тухтанын арасында мәнә јалныз вә јалһәјәтиндәки о бир дунјанын кәдәрли ишләриндән хәбәр верирди, мән бирдән-бири һәјәт дунјанын кәдәрли ишләриндән хәбәр верирди, мән бирдән-бири мұһарибәдән әввәлки о узаглыгдан, о кечмишдән гәјыдыб кәлмиш гызылқул әтрини дә һисс едирдим, амма о гызылқул әтри дә о дәм дунјанын кәдәрли ишләриндән хәбәр верирди вә мән өзүм өзүмә о «Севимли мәктуб»ун ахырындақы о дәрәд мисраны пычылдајырдым:

Мәктуб, сәни әд ејләрәм,
Почта әманәт ејләрәм,
Кедеб Гочаја чатмасан,
Бил ки, гијәмәт ејләрәм...

вә мәнә елә кәлирди ки, о «Севимли мәктуб» әмрүндә кедеб һеч кимә чатмајыб, һәмишә јолда олуб, һеч мән өзүм дә о мәктубу охумамышам вә о «Севимли мәктуб» һәмишә дә беләчә јолда олачагды, һеч вахт һеч кимә чатмајачагды вә бу јолун беләчә әбәдилији мәним үчүн бүтүн дунјанын вәфасызлыгы иди...

Эдилә бир дә һеч кимә мәктуб јазмајачагды, Эдилә бир дә һеч кимә гызылқул әтрли салам тәғдим етмәјәчәкди вә мән бирдән-бири Ханым хала барәдә фикирләшдим, Ханым халанын мұһарибәдән әввәлки о кәзәл јаз кечәси сиркин габагында пејда олуб гышгыра-гышгыра дедији — «На һәјәсыз гызсан сән, ағәз!..» — сөзләри тәзәдән ешитдим вә даһа да артыг кәврәлдим; әлбәттә, Эдиләни о чүр өзәблы өлүмүндә Ханым халанын тәғсири јох иди, амма һәр һалда мән о дәғигәләрдә Ханым халаны хәтырламағ истәмирдим, Ханым халаны кәзләримин габагына кәтирмәк истәмирдим, сәсини ешитмәк истәмирдим, мәнини о балача үрәјини сынмышды, Эдиләни өлүмүндән сонра Ханым халадан инчимишдим вә мәнә елә кәлирди ки, бир дә һеч вахт Ханым хала илә барыша билмәјәчәјәм.

Эдиләни чәнәзәсини о үчмәртәбәли бинадан чыхардылар, Молла Әсәдулла габаға дүшдү, мәһәлләнин бүтүн чәмәаты чәнәзәнин ардында гәбиристанлыға тәрәф аддымламаға башлады вә мән һеч чүрә ағылма сығшындыра билмирдим ки, Эдилә инди чийнләрдә кәдән о мағәнин ичиндәди, үстүнү шалла, ипәк өртүклә о чүр басдырылар, нәфәс алмыр.

Биз, елә бил ки, өјрәнмишдик ки, даһа өлән адамын өзү олмур, јә'ни мұһарибәдән гәра хәбәрләр кәләндә чадырлар гурулурду, өвләрдә вәј-шивән гопурду, тәзијә тутулурду, амма һеч ким гәбиристанлыға кетмирди, чүнки өлү өзү јох иди, узаг-узаг елләрин сојуг торпагында гәлирди... Инди исә, јенә дә мұһарибәдән әввәлки кими, чәмәат чәнәзәнин ардында гәбиристанлыға кедирди вә бу мәрәсини өзү дә, елә бил ки, Эдиләни өлүмүнү даһа тә'сирли, даһа јанғылы еләмишди.

Кларнет чәлан Әләкбәрин бир кәзү шикәст иди, буна кәрә дә мұһарибәгә кетмәмишди вә һәрдән чәбһәдән хүсусән чәван адәмләрин, һөлә өвләнмәмиш, тоју чалынмәмиш адәмләрин гәра хәбәри кәләндә, гапыларда гурулмуш чадырларә кирирди, гутуну ачыб төләсмәдән кларнети јығырды вә үрәкдән кәлән бир јанғы илә муғамат чалырды вә һәмин вахтларда Әләкбәрин кларнети мәһәлләмизин һөлә ки, мұһарибәгә кетмәмиш кишиләрнин дә кәзүнү јәшәрдырды, кишиләр дә, һеч ким кәрмәсин дејә кәзләринә дәмәл тутуб чийнләрини ата-ата сәссиз ағлајырды.

Әләкбәр Әдиләни чәнәзәсинин ардында кәдә-кәдә кларнетдә «Сәһаб» чалырды вә Әләкбәрин титрәјән бармағлары кларнетин дилләриндә кәздикчә мәнә елә :әлирди ки, елә бил Балакәримин данышығы о узаг вә кимсәсиз сәһралар дунјасындајәм вә о дунјада кәз ишләдикчә узанан о сәһра гумларындан башға, кәмкәј кәјдән башға, бир дә ки, о јанғылы кларнет сәсиндән башға, һеч нә јохду, амма о сәһрада дә, о кәмкәј кәјдә дә, о јанғылы кларнет сәсиндә дә Эдиләни гәра кәзләринин, галын вә узун, о хурмаји рәнкли гоша һөрүклеринин гүссәси вәр иди.

Мәрәсим биздән јухарыдақы мәһәлләләрдән кечирди, о мәһәлләләрдә дә бир јетимлик вәр иди, о мәһәлләләрин дә кишилери, чәванлары јох иди, арвадлары, гызлары дәрәд әлиндән дејишмишди, кәзләри јолда иди, амма биз Эдиләни чәнәзәсини апаранда о күчәләрин дә тәһиләринын габагына чәмәат јығылмышды, о чәмәатын дә кәзү долурду, үрәји јанырды: «—Өзүнү өлдүрән Сачлы гызды!..»

Әлбәттә, бизим бүтүн мәһәлләмиз дәрәд ичиндә иди, амма о дәрәлә бәрәбәр, мәһәлләмизин адәмләринын үрәјиндә сөзлә дилә кәтирмәдикләри пис бир марағ да вәр иди вә нә кизләдим, о пис марағ о балача Әләкбәрин дә үрәјинә сирајәт еләмишди: Ханым хала нә едәчәкди? Бу дәрәд мәрәсими заманы күчәдә кәрунәчәкди, јохса едәдә отурачагды? Дүшмән һесаб еләдији адәмләрин бу дәрәдди күнүндә онларын кәзүнә кәрунәчәкди?

Ханым хала бир тәрәфиндә Чәбрајыл, о бири тәрәфиндә дә Ағарәһим даладан чыхды вә һәмишәки шах аддымлары илә кәлиб чәмәата гошулду. Ханым халанын әтрафындақы адәмләрин һәмәси, һәтта ағлајән арвадлар дә сөсләрини кәсдиләр, һеч ким һеч нә дәмәди вә һәмәи о лал сүкүт ичиндә, Әләкбәрин кларнетинин мұшәјәти илә Эдиләни чәнәзәсинин ардында аддымлады.

Мәһәлләмизин јашлы арвадлары Фатма халанын голунә кирмишдиләр, амма Фатма хала имкән талап кими, әлини башына атыб пырпызағлашмыш сачыны јолурду, әлини үзүнә атыб сифәтини чырырды вә ағламағдан, вәј-шивәндән батмыш сәсијлә зарыјырды:

— Мәни өлдүрәјдин!.. — дејирди. — Чәван чанына нијә гыјдын?..

Папагчы Әбүлфәт әминин сифәти кәрунмүрдү, чүнки ири дәмәльни кәзләринә басмышды, амма мәнә елә кәлирди ки, папагчы Әбүлфәт әминин төкә о ири дәмәлын алтында кизләнмиш кәзләри ағламыр, бүтүн бөдәни ағлајыр, аддымлары ағлајыр, өјниндәки палтәр ағлајыр.

Папагчы Әбүлфәт әминин јанында мәним танымадығым бәјүклүкичкли бир дәмәтә ушағ бәркдән һәнкүрә-һәнкүрә ағлајырды вә Чәфәргүлу деди ки, о бир дәмәтә ушағ Эдиләни бачыларынын ушағларыды.

Мән Тамараны кәрдум. Тамаранын да сачлары Фатма халанын сачлары кими пырпызағлашмышды, рәнки ағлапағ, кәзләри гыпгырмызы иди вә һәмин дәм мән кедеб Тамаранын әлиндән тутмағ истәдим, Тамаранын јанында аддымламағ истәдим, амма кетмәдим, чүнки билмирдим ки, бунун һеч бир мәнәси јохду.

Гәссәб Дәдәшбала јекағарын, кәк бир киши иди (дүзү, мұһарибә башлајандан сонра, гарны да кәјли өримишди, өзү дә арығламышды, амма һәр һалда јенә дә мәһәлләмиздә өн кәк адәм иди) вә мән өввәләпәр һәмишә Дәдәшбалагә бахандә јер үзүнүн гојунларына, гузуларына језығым кәләрдү, амма инди гәссәб Дәдәшбала чийнләрини ата-ата елә үрәкдән ағлајырды ки, елә бил дунјанын өн үрәјијумшағ адамы иди (бәлкә елә доғрудан дә белә иди)?

Өзүмдөн асылы олмөжараг һөрдөн көзлөримлә чамаатын арасын, да Ханым халаны ахтарыб тапырдым: назик додаглары еләчә кип өртүлмүшдү вә галын гашларынын алтындан еләчә ирәли бахырды, амма бир аздан гәбристанлыгга бир һадисә баш верди вә мән Ханым халанын кип өртүлмүш о назик додагларынын бир аныгы гандыгыны көрдүм, көзләриндә дә бир гығылчымы көрдүм, амма о гығылчымын маңасыны баша дүшмөдәм.

Ики гәбиргазан өлиә бел алыб Әдиләниң гәбрини торпагла долдуранда сачларыны јолан, үз-көзүнү, синәсини чыран Фатма халанын көзләри лал-динмәз бир төрәффә дајанмыш Ханым халаја саташды вә о дәм Ханым хала да Фатма халаја бахды вә Фатма хала тамам батмыш сәсијлә богазынын дамарлары шишә-шишә гышгырды:

— Чагырачаг сәниң оғлуну јанына!.. Чагырачаг!..

Бирдән-бирә гәбристанлыга сүкут чөкдү, һамы истәр-истәмәз Ханым халаја бахды вә о гәбристанлыг сүкуту ичиндә јалныз гәбиргазанларны беллә јердән көтүрдүкләри вә гәбрә атдыглары торпағын сәси ешидилирди.

Ханым хала бир сөз демәди, нечә дајанмышдыса, еләчә дә дајанды, көзләрини дә Фатма халанын көзләриндән јөјиндирмады вә мән Ханым халанын кип өртүлмүш назик додагларынын бир аныгы, чөми бирчә аныгы гачмагыны да, чатма гашларынын алтындан бахан көзләриндәки о бир аныгы гығылчымы да онда көрдүм.

Сонра Молла Әсәдулла јасин охуду, мөһәлләмизин арвадлары Әдиләниң тәзә гәбринин үстүнә дүшүб галмыш, бурадан һеч һара кетмәк истәмәјән Фатма халаны күчлә чөкиб гәбристанлыгдан апарды, папагычы Әбүлфәт өми дә дөрд өлиндән ағлајан аддымлары илә кетди, бүтүн чамаат дағылды вә гәбристанлыгга үстүнә тәзә торпаг галамыш о гәбир, биз ушаглар вә Балакәрим галды, сонра мән көрдүм ки, Ханым хала да бир јанында Чәбрајыл, о бири јанында Ағараһим, о тәзә гәбрин о бири төрәфиндә дајаныб, сонра да көрдүм ки, гәбрин ашагы төрәфиндә, бир аз аралыда Мухтар дајаныб.

Мән Мухтары чамаатын арасында көрмәмишдим, гәбристанлыга не вахт кәлмәјиндән хөбәрим јох иди вә инди ону гөфләтән гәбрин јанында беләчә дајанмыш көрәндә, елә бил, нөдөнсә горхдум.

Мухтар көзләрини о тәзә гәбрә зилләмишди.

Ханым хала да көзләрини о тәзә гәбрә зилләмишди.

Биз чынгырыгымызы да чыхармырдыг, каһ о тәзә гәбрә, каһ Мухтара, каһ да Ханым халаја бахырдыг.

Мәнә елә кәлирди ки, гәбристанлыга чөкмүш о сүкут һеч вахт позулмајачаг.

Бирдән Ханым хала көзләрини галдырыб бизә төрәф бахды вә деди:

— Балакәрим, чыхарт, чал, о түтөји...

Әлбаттә, биз һамымыз Балакәримин хасијәтинә јахшы бөләд идик, билирдик ки, һеч вахт сифаришлә түтөк чалмыр вә горхдуг ки, бирдән инди дә Балакәрим Ханым халанын дедијини еләмәз, амма Балакәрим бу дөффә әлини сары пенчәјинин дөш чибинә салды вә түтөјини чыхарыб чалмага башлады.

Әләкбәрин кларнетиндән сонра Балакәримин түтөји зөиф сәсләнирди, бу түтөјин өзүндә бир јетимлик-вар иди вә Балакәримин не чалдыгы да мө'лум дејилди, бу маһныны анчаг Балакәрим билирди, бу — Балакәримин маһнысы иди вә Әләкбәрин кларнетиндән фәргли оларга Балакәримин түтөји гәбристанлыгын сакитлијини мүшәјәт етмирди, өксинә, гәбристанлыгын вә о тәзә гәбрин сакитлији Балакәримин түтөјини мүшәјәт едирди.

Балакәрим бир мүддәт беләчә чалды вә биз дә бир мүддәт о чалдыгга гулаг аса-аса һәммин тәзә гәбрин үстүнә јығылмыш бир галаг торпага бахдыг.

Сонра Мухтар һеч нә демәдән кери чәвилди вә Балакәримин түтөјинин о чалгысы алтында аста аддымларла гәбристанлыгдан чыхыб кетди.

Мән Ханым халаја бахырдым вә мән о пәјиз күнү, о гәбристанлыгга Ханым халаны тамам бағышламышдым, онунла барышмышдым.

Һәммин кечә мән јенә дә јухуја кедә билмирдим, анам да нараһат иди, никаран иди, тез-тез јериндән галхыб мәним јатагымын јанына кәлирди, мәнә бахырды, амма мән сәсиме чыхартымдым, көзүмү ачтымдым вә јөгин анам да елә баша дүшдү ки, јатмышам, амма о дәм о тәзә гәбрин үстүндәки о бир галаг торпаг мәним көзләримин габагында иди вә о тәзә гәбир күнорта олдуғу кими, гәбристанлыгга дејилди, Молла Әсәдулланын сөјләдији о чичәкли бағын ичиндә иди, о дәрди, о гүссәли гырмызы, нарынчы, бәнөвшәји чичәкләрин арасында иди, мән Ибраһим Хәлил пәјғәмбәр һаггында фикрләширдим, Бабылин падшаһы Нәмруд һаггында фикрләширдим вә һәр дөффә дә Нәмрудду Мухтарын сифәтиндә көзләримин габагына кәтирдим; мән истәмирдим ки, Нәмрудду беләчә Мухтара охшадым, Нәмруд мәним көзләримин габагында беләчә Мухтарын сифәтиндә олсун, чүнки бу күн күнорта о тәзә гәбрә көзүнү дикиб дајанмыш Мухтар сәһәр-сәһәр алт көнәјиндә шүшәбәндәки чичәкләри сулајан Мухтар иди, амма буну мән һеч вәчһлә истәмәсәм дә, Бабылин падшаһы Нәмруд һәр дөффә Мухтарын сифәтиндә көзләримин габагына кәлирди...

XXII

Балакәрим һәмишә олдуғу кими, јенә дә гоша тут ағачының алтында, сәкинин гырагында отурурду, ағаппаг дырнаглары һәмишә дибиндән тутулмуш вә көмкөј дамарлары бир-бир әјдың көрүнән арыг әлини сары пенчәјинин дөш чибинә салырды, түтөјини чыхарыб јенә дә һәмишәки һәваларыны чалырды, амма Балакәримин дүзәлтдији о һәвалар мүһарибә башлајандан сонра, бизим мөһәлләниң јетимлији башлајандан сонра, кет-кедә даһа артыг гәмжинләширди: өввәлки һәвалар иди, амма о түтөк өввәлләр һеч вахт бизимлә беләчә гәмкин данышмазды вә һөтта бир дөффә кечә мәни елә чагырмаг үчүн күчәјә чыхмыш анам дајаныб бир мүддәт Балакәримин түтөјинә гулаг асды, сонра мәни чагырмады, гәјыдыб елә кетди вә мән јахшы билирдим ки, көврәлди, евдә дојунча ағлајыб үрәјини бошалтды.

Биз Балакәримин башына јыгышыб күчәдә, о гоша тут ағачының алтында, ја даланымызын дибиндәки хартутун алтында, ја Сары һәманын һөјәтиндә отуруб Балакәримин түтөјинә гулаг асырдыг вә Балакәрим бирдән түтөји гәфил чалдыгы кими, гәфил дә кәсиб:

Һамам һамам ичиндә,
Хөлбир саман ичиндә,
Дөвә дөләклик едәр,
Көһнә һамам ичиндә!..

— дејирди, Ағ Дөвәнин дедикләриндән, еләдикләриндән, гөдим-гөдим заманлардакы чөдүкөрләрин, сәһрбазларын, гөддәр падшаһларын, һијләкәр вәзирләрин, көзәл шаһзадә гызларын, шаһзадә оғланларын башларына көлән дүнјанын ән гәрибә өһвалатларындан дејирди, амма мән даһә, өввәлләр олдуғу кими, бүтүн үрәјимлә, бүтүн бејимлә о

әһвалатларын жанында ола билмирдим, чүнки мән Балакөриме гулаг асырдым, амма ејни заманда, бизим мөһөллөниң јетимлији, бизим ма- нөллөниң гүссеси, кәдәри һөмишө мөним ичимдө олурду, бирчө ан да мөндөн узаглашмырды вө бө'зөн Балакөриме гулаг аса-аса мәнө елә кәлирди ки, Балакөримин өјинидөки о көһнө сары пенчөјин рөнки, өслиндө, бизим күчөмизин, бизим даланымызын, бизим һөјөтимизин рөнкиди, мәнө елә кәлирди ки, елә бил диварларла чөкилмиш өһөнкиң өғлығындан, көјүјүндөн, чөбһәјылығындан асылы олмәјарағ, бизим бүтүн мөһөлләмиз сары бир рөнкө бөјанимышды вө мөһөлләмизин о сарысы Балакөримин пенчөјинин сарысы иди: чиркли, ишлөнмиш, ја- зыг...

Әвөлләр — јө'ни о көзөл күнләрде ки, һәлә мүһәрибө башлама- мышды, Балакөрим гоша тутун алтында отуруб нөсө данышанда, Шөв- көт дә бир аз аралыда өз гапыларынын ағзындакы скамјада отуруб Зиба халадан алдыгы ири тумлары чыртләјанда вө бу вахт бизим кү- чөмиздән һөрдән- бир јөд (јө'ни ки, бизим мөһөлләдө јашамәјан) гыз- ләр, арвадлар (хүсусән көк арвадлар) кечөндө Балакөрим бир мүддәт, елә бил ки, чашырды, гүссө долу, амма ејни заманда, бирдөн-бири ишылдајан көзләри илә о јөд арвадларын ардынча бахырды (мөһөлла- мизин гыз-көлини јанымыздан өтөндө Балакөрим һеч вахт башыны гал- дырмазды!); бир-ики дөфә удгунурду, елә бил ки, һөр шеји, бизи дә, Ағ Дөвәни дә јадыннан чыхарырды вө һөмин анда Шөвкөт шагганәг чөкиб күлүрду, Балакөримә баха-баха: «—Аз ашын дузу дөјүлсән э, сөн!..» — дөјирди, Балакөрим өзүнү тамам итирирди, билмирди нә өла- син, сөзләри чөш-бөш салырды вө мән Балакөримин белөчө чашмасы- нын, белөчө удгунмасынын, Шөвкөтин белөчө шагганәг чөкиб атмача өтмасынын сөбөбини баша дүшмәсәм дә, һисс едирдим ки, Балакөри- мин үрөји нөчө шиддәтлө вурур, аз галыр јериндөн чыхсын; инди икә Шөвкөт даһа о чүр шагганәг чөкиб жүлүрду вө бир дөфө биз јөнә дә Балакөримин башына јығышбы гоша тутун алтында отуранда вө Балакөрим јөнә дә бирдөн-бири бүтүн дүнјаны јадыннан чыхарыб кү- чөмиздән кечөн јөд вө көк бир арвадын ардынча баханда, ајағ үстө дө- јаныб күчө гапысына сөкөнмиш Шөвкөт көдөрли бир сөслө деди:

— Нөјлөјөсән, өј јазыг, сән дә адамсан дө...

Мән бүтүн өмүрдө биринчи дөфә иди ки, Шөвкөтин сөсиндө бел- лөчө ачыг-ашкар көдөр һисс едирдим.

Балакөрим Шөвкөтө бөхдө вө мән Балакөримин һөмишө јөл чө- көн о гүссө долу көзлөриндө дә һөч вахт көрмөдөјим бир төшөкүр, бир миннетдәрлыг көрдүм — о бахышлар инди дә мөним көзлөримин га- бәғындадыр, — ејни заманда о бахышларда бирдөн-бири һөдсиз бир сөдәгөт јаранымышды вө мән һөч вахт төсөввүр өтмөздим ки, киминсө бахышлары Шөвкөтө бу чүр төсир едә билөрмиш: Шөвкөт Балакөри- мин о бахышлары алтында гызарды, башыны ашағы салды, отағына кирди, һөч вахт өртмөдији бир еһмалла гапыны өртдү вө мән бунә та- чам өмин идим ки, Шөвкөт дә өз отағында мөним аням кими, дојунчө өғлады, үрөјини бөшалтды.

Бизим даланымызын габағында дәлбадал дүзүлүб дөјәнән о ав- тобус вө о «полтурка»лар да, елә бил ки, чөх узаг бир кечмишдө галмышды; о автобус да јох олды, о «полтурка»лар да бир-бир азал- ды, Чөфөрдөн, Адилдөн, Әбдүләлидөн сонра, Гөчәдән сонра Чөбһәјыл да мүһәрибөјә кетди, шакирдлији гуртарыб сүрүчүлөү башламыш Ағарөһимин төзә (јө'ни бизим үчүн, бизим күчөмиз үчүн, бизим дөла- нымызын ағзы үчүн төзә, өслиндө икә көһнелиб өлдөн дүшмүш бир ма- шын) «полтурка»сы бир мүддәт төк-төһнә бизим даланын габағын-

да дөјәнды вө о төк машына баханда һөмишө мәнө елә кәлирди ки, о ма- шын да Чөфөрин, Адилин, Әбдүләлиниң, Чөбһәјылын һачанса бурада дөјәнмиш о ма- шынлары үчүн дарыхыр, мәнө елә кәлирди ки, о төк ма- шын да бизим күчөмиз кими, даланымыз кими, һөјөтимиз кими гүссө ичиндөдир.

Ханым хала әввәлкиндөн дә аз данышырды, додағлары, демәк олар ки, тәрләмирди, көзләри јөнә дә әввәлки кими, забитәли иди, амма мән Ханым халанын о кип өртүлмүш назик додағларына бахырдым, о забитәли көзләринә бахырдым вө һисс едирдим ки, Ханым хала бир эләчсизлиг ичиндө әзәб чөкир: Ханым хала билирди ки, Ағарөһим дә вахты чатан кими, чөбһәјә кедәчәк, Ханым хала билирди ки, чөх кечмә- јөчөк вө о төк ма- шын да даһа бизим даланымызын габағында дөјәнма- јанат...

Ағарөһим дә мүһәрибөјә кетди (төхминән мөним атамла ејни вахт- да, гырх үчүн ахырларында) вө бизим һөјөтимиздә чөми үч нөфәр гал- ды: Ханым хала, аням вө бир дө ки, мән (бир дө, биздән башга, Чөбһә- јылын о көјөрчинләри).

Анам кечөдөн аз гала сәһәрә кими нөвбөјә дуруб Америкадан көл- миш тьсбага јумуртасынын сарымтыл-көјүмтүл тозуну алыб көтирди, о тьсбага јумуртасынын тозуну мөндөн кизләтмәк истәдији бир икраһ һисси илә (мән өвдә олмәјанда бир әли илә биширди, о бири әли илә дә бурнуну тутурду) ијрәнә-ијрәнә биширди, вө мөним үчүн нуш ол- сун дөјә, тө'рифлөјә-тө'рифлөјә кәтириб габағыма гојурду, сонра төләсик үзүнү мөндөн кизләтди, амма мән билирдим ки, бу күнө дүшдү- јүм үчүн, јө'ни о ијрәнч тьсбага јумуртасынын тозундан бишмиш бир ше- ји јемәјә мөчүр олдуғум үчүн, анамын көзләри долуб вө мән анамын затринә (һәм дө ач олдуғум үчүн!) о тьсбага јумуртасынын тозундан су илә биширилмиш, јағсыз һорра кими бир шеји јејирдим.

Мән анамын јанағындан ахан о ики дамла көз јашы кәвишин көрмүрдүм, амма о ики дамла көз јашы, о гүссөли, көдөрли, көмөксиз ики дамла көз јашы, гөрибөдир, о гүссөсинә, кәдәринә, көмөксизлијинә бахмәјарағ, шөффаф олдуғу үчүн, төмиз олдуғу үчүн һөрдөн һөјөтимизин ортасында- ны о назик сөјүд ағачынын мөһәббәтини (бөлкө дә һатта сөвинчини!) мө- ним үрөјимә долдурурду; әлбәттә, о мөһәббәтдә дә бир һөзинлик вар иди, гүссө, көдөр дә вар иди, амма һәр һалда мөһәббәт иди, истәк иди; о назик сөјүд мүһәрибөнин о ағыр чағларында дә дојунча су ичирди, чүн- ки бизим һөјөтимизин ортасындакы о кранын сују һөч вахт көсилмирди, бумбуз шоллар сују истәдијин вахт — кечә дө, күндүз дә шырһашыр ахырды вө о сујун сөринлији индијә кими мөним әлләримдө, үзүмдә гал- лыб, о сујун шөффафлыгы (анамын о ики дамла көз јашы кими шөффаф- лыгы!) һөјөтимизин, даланымызын, күчөмизин о гөмкин күнлөрнин, о летим күнлөрнин, өслиндө, јөканә көнүл ошхајән, јөканә фәрәһ көтирөн (гој лап кичичик олсун...) бир хатирөси иди.

Чөфәр, Адил, Әбдүләли, Гөчә, Чөбһәјыл вө ахырда дә Ағарөһим мү- һәрибөјә кедөндөн сонра, Ханым хала төк галандан сонра, бө'зөн мән онун үшүбөндөн пәнчөрасиндөн һөјөтимизин ортасындакы о крана бөхдөғыны көрүрдүм вө мән дә Ханым халанын һөлә дә забитәли о көз- ләри илә гуршагдан јухары сојуну о кранын алтында јујунан Чөфөри, Адил, Әбдүләлини, Гөчәни, Чөбһәјылы, Ағарөһимн көрүрдүм вө мөним үрөјим шиддәтлө дөјүнүрду, мәнө елә кәлирди ки, онларын јәш вө чыл- пағ күрөјини, синәсини индичә күллө дөшөчөк, о күллө јөрнин ганы бө- дөлөриндөн ахан суја гарышачағ, сонра о гырмызы ган ахыб бизим һө- јөтимиздөки кранын алтына, о балачә чөрһөвүзә төкүлөчөк: белә аңлар- да мән истәјирдим ки, о тахта пилләкөнлөрлө јухары гачыб Ханым халаны гучөглајым, Ханым халанын башыны өз синәмә сыхым (нөчө ки, Әдила

өзүнү о үчмөртөбөдөн атдыгы күн анам мөним башымы өз бөдөнүм сыхыб сахламышды), жахүд өз башымы Ханым халанын синөсине сыхымы билмирэм, амма һәр һалда Ханым хала үчүн нәсә еләјим.

Анам мұһарибәјә кетмиш атамн дәрдини чөкирди, мөним јетимлә јилин, ачлыгымын дәрдини чөкирди, бир дө ки, — мөн буну ачыг-ашкы көрүрдүм — Ханым халанын дәрдини чөкирди, һәрдөн Ханым халанын шүшәбәндине тәрәф бахырды, башыны булајырды, аһ чөкирди, көзләри долуруду, «—Јазыг араад...» —пычылдајырды вә мөн әввәлчә анамны пычылдадыгы бу сөзләри Ханым халаја јарашдыра билмирдим, чүнки мөним фикримчә һамы јазыг ола биләрди, һатта бизим күчөмиз, далаһымыз, һәјәтимиз дә јазыг ола биләрди, һатта шүшәбәнддә, өјиндөн алт көјнәјиндә Күбра халанын дибчәкләрини сулајан Мухтар да јазыг ола биләрди, тәкчә Ханым хала һеч чүрә јазыг ола билмәзди; амма сонралар анам: «—Јазыг араад...» —дејиб пычылдајанда мөн һәмим үјүшмәзлыгы даһа габагылар кими һисс етмирдим.

Ханым хала һәрдөн бизим һәјәт гапымыза тәрәф бахырды вә белә анларда мән о сөрт гара көзләрдә бир никаранчылыг, һатта сөксәкә көрүрдүм, мәнә елә кәлирди ки, һәр дәфә бизим һәјәт гапымыз ачылыг өртүлдө, һәр дәфә бизим далаһымыздан бир сөс көлөндә Ханым хала бир гара хәбәр көзләјир вә һәмишә дә һамыдан кизләтмөк истәјиди о никаранчылыг, о сөксәкә ичиндәди.

Бир дәфә Ибадулла мұһарибәнин о гытлыгы ичиндә дә һараданс араг тапыб ичмишди, јенә далаһымыза кәлди, јенә Әминә халанын чыгыртысы далаһымыза јайылды, Ибадулла јенә дә бүтүн дүнјаны сөјә-сөјә Әминә халанын һәјәтиндән чыхды вә ајаглары ајагларына долаша-долаша көлиб бизим һәјәт гапымызын ағзында Ханым халаја растлашды, јөгнә ки, о кечмиш хүнләри јадына салды, Чәфәри, Адили, Әбдүлелини, Гоһаны, Чәбрајили, Ағараһими јадына салды вә нифрәт долу кефли көзләри илә Ханым халаја баха-баха:

— һә, нә билмисән сән немәсләри? — деди. — О өчләф немәсләр «мән өлүм», «сән өләсән» билмирләр е!.. Чахацаглар күлләни бир-бир о јახбала оғланларуун башына!..

Мән еләчә ајаг үстә дөјәнә Ибадуллаја бахан вә бир сөз демөјим Ханым халанын тәәссубуну чәкә-чәкә вә бүтүн бөдөнимлә өсә-өсә:

— Јалан дејирсән, көпәј оғлу! — гышгырдым.

Ибадулла:

— Көпәј оғлу сәнүн о һәмшәри атоңду! — деди. — Онун да бош башына бир дәнә күллә чахацаглар!..

Мән јенә дә:

— Јалан дејирсән! — гышгырдым вә өзүмү сәхләјә билмәјиб бәркдән ағладым.

Һәмим күндән сонра бир мүддәт Ханым халадан гачырдым, көзләринә көрүнмәк истәмирдим, сыхылырдым, чүнки мән Ханым халадан утанырдым; мән тәкчә она көрә утанмырдым ки, өзүмү сәхләјә билмәјиб еләчә бәркдән ағладым, һәм дә (вә әң әсас!) она көрә ки, Ханым хала мөним көзләримин габагында еләчә көмөксиз, тәһһә иди...

XXIII

Бир дәфә, бир-ики ил бундан әввәл, телевизия илә чыхышым өрт иди, ора кетмәли идим, амма гаражы ачыб машины чыхармаға һөвәсим јох иди, күчәјә дүшүб такси тутдум.

Чыхышымы јазмаға вә үмумијәтлә, бу чыхыш бәрәдә фикирләшмәјә маңал тапмамышдым, вахтым олмамышды вә инди таксидә кедә-кедә

нә дөјәчөјим бәрәдә дүшүнүрдүм. Демәјә даһа сөз галмамышды, инсан нә гәдәр сөз ишләдә биләр? Јенә дә өзүмүн өзүмә ачыгым тутду: бу күрәккәб дүнјаны нә үчүн өзүм үчүн даһа артыг мүрәккәбләшдирирдим? Нә ишим вар мөним бу гәдәр ләзимсыз көрүшләрдә? Бу ләзимсыз чыхышлар нәјимә кәрәкди мөним? Башгасынын нәјимә кәрәкди? Нијә бир күнчә чөкилиб јазымы јазмырам?

Бәлкә јазә билмирәм, она көрә?

Таксини сахлатмаг истәдим, дүшүб пијада, раһат, азад кәзә-кәзә евә гајытмаг истәдим, һәрчәнд бу истәјин алтындакы гатда баша дүшүрдүм ки, һавәји истәкди, бу күн таксини сахлатдырсам да, сабаһ такси јенә дә јолда олачәг, чүнки мән кәрәк нә вахтса илк дәфә таксија минмәјәјдим...

Өзүмүн өзүмә күлмәјим тутду: таксинин нә күнаһы?

Бу вахт такси сүрүчүсү сорушду:

— Әләкбәр мәллим, нечәсиз?

— Јахшыјам, чоһ сағ олун. — дедим вә сүрүчүјә бахдым: ортасы тамам төкүлмүш ағаппаг гыврым сачлы, чал бығлы бир киши иди вә мән бу јашлы адамы танымырдым.

Әввәлләр, о вахтлар ки, Бақынын чамааты, хүсүсән рајонлардан кәлиб Бақыда али мәктәбләрдә охујан тәләбәләр күчәдә, базарда, буларда мәнә көрәндә тәзәчә танымаға башлајырды, чаваң гызлар мәнә һәлә тәзәчә бир-бирләринә көстөрә-көстөрә: «—Таныдын кимди?..» — пычылдајырды, онда беләчә танымағым, сечилмәјим, дөјә билмәрәм ки, мәнә хүсүсә севиндирирди, амма һәр һалда мәнә хош кәлирди, сонра илләр кечди вә бу дә ади бир ишә чеврилди, елә бил ки, белә дә олмалы иди; бу дәфәки такси сүрүчүсү исә тәзәдән:

— Әләкбәр мәллим, танымадың мәнә?—сорушду.

Мән јенә дә бу даз баша, бу ағаппаг гыврым сачлара, күнүн алтында јаныб гаралмыш бу сифәтә бахдым вә:

— Валлаһ, — дедим. — јаддаш галыб ки?..

О јашлы такси сүрүчүсү деди:

— Чәфәргүлујам, дә!..

Мән әввәлчә баша дүшмәдим ки, сөһбәт кимдән кедир, сонра о такси сүрүчүсүнү бирдән-бирә таныдым, даһа доғрусу, таныдым сөзү бурада әслиндә јериндә дејил, чүнки мөним о узаг кечмишдәки Чәфәргүлу достумла бу јашлы такси сүрүчүсүнүн арасында һеч бир охшарлыг јох иди вә мән ону таныја билмәздим, адичә олараг, мән баша дүшүрдүм ки, бу адам — гәтијјан танымадығым бу јад адам һәмишәлик үзүн-үзүн илләрин архасында галмыш о балача, о чөлд, шәвә кими гыврым гара сачлары күнүн алтында парылдајан Чәфәргүлудур. Сонра мән о гара гыврым сачлы Чәфәргүлу илә күчәдә ојнајан, јолдәшлиг еләјән о балача Әләкбәри көрдүм вә өзүмүн дә о балача Әләкбәр үчүн беләчә бир јадлығымы һисс еләдим.

Чәфәргүлу (?!) көзләрини јолдан чөкмәјәрәк күлүмсәјә-күлүмсәјә деди:

— Јадуваза көлир дә, Әләкбәр мәллим, мөләдә һамы дејирди ки, сиз бојүк адам олачәгсыз, китаблар јазачәгсыз?.. Аллаһа энд олсун, бир дәфә көрмәдим бу јашыма гәдәр ки, мөләнин сөзү дүз чыхмасын!..

Мән бу јашлы такси сүрүчүсүнә бахырдым вә бу адама чоһ сөз демәк истәјирдим, демәк истәјирдим ки, мәнә мүәллим демә, мөнимлә «сиз»лә данышма, ондан чоһ адамы сорушмаг истәјирдим, чоһ сөз сорушмаг истәјирдим, сорушмаг истәјирдим ки, Балакәрим нечә олду? Шөвкәти сорушмаг истәјирдим, о гоша тут ағачыны сорушмаг истәјирдим, сорушмаг истәјирдим ки, һаны о гыврым гара сачлар, Чәфәргүлу, Ағ Дөвәнин нағыллары јадына кәлирми, Чәфәргүлу? Амма һеч нә демирдим вә һеч нә сорушмүрдүм, мәнә нә олмушду? Билмирәм... Јахшы!

ки, Чөфәргүлү өзү данышырды, оғлундан, гызындан дейрди, төзөчө анадан олмуш нәвәсиндән дейрди.

Мән күлүмсәйрим, башымы тәрпәдә-тәрпәдә Чөфәргүлунун сөзларини тәсдиҗ едирдим вә өзүмүн өзүмә јазығым кәлирди... Она көрәми ки, илләр беләчә сур'әтлә кечиб кедиб? Она көрәми ки, беләчә бир сур'әтлә дө әввәл узаглашыр, сон исә јахынлашыр?

Чөфәргүлү данышырды вә күлүрдү.

— Јадувуза кәлир, Әләкбәр мәллим, бир дөфә Мухтарын шүшәбәндини нечә вуруб шүшәсини сындырдыз?! — Чөфәргүлү башыны булаја-булаја бәркдән күлдү, сонра сидг-үрәкдән кәлән бир марагла јөгин ки, һәмин о узаг күнү— мәним Мухтарын шүшәбәндинин шүшәсини сындырдығым о күнү јадына салыб сорушду: — Бу нечә ишди ки, ај Әләкбәр мәллим, дүнја дәјишир, анчаг о Фәтулла һатәм дәјишмир, өзү дә һәмишә бөјүк вәзифәләрдә, һә? Нечә олур бу? Рабочи адамәм да, прјамој сорушурәм сиздән!..

Мән дә күлүмсәјиб чижинләримә чәкдим:

— Нә билим, вәллаһ..

— Әләкбәр мәллим, мән дә көчдүм дә мәләдән, инди седмој микрорајонда олурам, беш илди, үч отағым вар сағлығыныза, телефону, зады, һәр шеји, анчаг, мәлә башга шејди!..

Чөфәргүлү мәнимлә көрүшүнә үрәкдән шад иди, бу көрүшдән һеч бир умачағы јох иди, мәним сусуб галмағымы да вечинә алмырды, данышырды вә күлүрдү.

Кәлиб телевизија идарәсинин габағына чатанда деди:

— Ибадулла јадувуза кәлир, Әләкбәр мәллим? Әчлафын биријди.

— Вә јенә дә үрәкдән күлдү.

Чөфәргүлү әввәл илә сон арасындакы мәсафәдә дә өзүнү такси машынынын суканы архасындакы кими сәрбаст вә раһат һисс едирди.

XXIV

Һәјәтимизин ортасында, кранын алтындакы о балача чәрховузун јанында әкилмиш о сөјүд бөјүүрдү, һәр дөфә јаз кәләндә төзә голлары, будағлары јарпаглайырды вә о сөјүд ағачы илә бирликдә мән дә бөјүүрдүм.

Мән бөјүүрдүм вә бөјүдүкчә дә чох шеји баша дүшүрдүм, мән хәјәт сөзүнүм дә мә'чәзи мә'насыны билирдим вә билирдим ки, инсан инсана хәјәт едә биләр, амма мәним аләмимдә шаир ади инсан дөјилди, шаир инсандан бөјүк иди, инсандан уча иди вә бир дөфә мән балакәримдән сорушдум:

— Шаирә хәјәт етмәк олар?

Балакәрим:

— Олар...— деди.

XXV

Бир дөфә јазын тәзә кәлән вахтларыјды, билмирәм, гырх үчүнчү клин, ја гырх дөрдүнчү илин — дөғиг јадымда дөјил — апрели төзөчә кирмишди вә бизим мөһәлләдәки о гоша тут ағачы да ојанмышды вә чыртлајыб чыхмыш тумурчуглар гол-будағыны бүрүмүшдү вә бир дөстә сәрчә кәлиб о гоша тута гонмушду, һәмин көрпә тумурчуглары димдикләјиб јейрди.

Мүһәрибә башлајандан сонра сәрчәләр бизим мөһәлләнин ушғарларыннан пишикләрдән дә артыг горхурду, чүнки һәрәмиз әлимиздә биз гушвурән, кечә-күндүз сәрчә ахтарыб вурурдуг вә о сәрчә өти бизим үчүн төкчә дүнјанын ән дадлы ати дөјилди, ејни заманда, башымызы умалдан бир шеј иди; һәмин вурулмуш сәрчәләр бизим күчәмиз кими, даланымыз кими, һәјәтимиз кими јетимләмиш үрәјимизә бир

фәрәһ, гүрүр һисси кәтирирди, чүнки биз қиши кими евә өт кәтирирдик, јәмәк кәтирирдик, елә күн олурду ки, һәрәмиз сәккиз дөнә, он дөнә сәрчә вурурдуг вә елә күнләрдә анам дә мәнимлә бир јердә сәрчә ати јейрди, дуруб нәдән өтрүсә мөтбәхә кәдәндә, ја һөјәтә чыханда мән өз пәјымдан кәтүруб анымын бошгабына гојурдум, чүнки мән истәјирдим ки, вуруб кәтирдјим о сәрчәләрдән анам чох јесин, амма јаваш-јаваш сәрчәләр һәм азалды, һәм дә бизи јахшыча танымаға башлады, гаралтымызы көрән кими, һүркүб учушурдулар.

Сәрчәләр дә ачыг чәкирди вә көзкөрәти кичилмишдиләр, лап балачалашмышдылар.

Һәмин јәј сәһәри мән, һәлә мүһәрибәјә кетмәздән әввәл Чөбрајлынын бағышладығы көһнә төкөр камерасындан касиб дүзәлтдијим гушвураны әлимдә тутуб гоша тут ағачынын алтында дајанмышдым вә о бир дөстә сәрчәнин һарај-һәшир сала-сала ачкөзүклә о көрпә тумурчуглары димдикләјиб јәмәкләринә бахырдым.

Сәрчәләр ач иди, о көрпә вә јөгин ки, дадлы тумурчугларын чазибәси горхүдә үстүн кәлмишди, сәрчәләр мәним гоша тутун алтында дајанмағымдан һүркүб учушурду вә мән дә, гәрибәди, һәмин јаз сәһәри әлимдә һазыр тутдугум гушвураны галдырыб сәрчәләри вурмаг истәмирдим.

Мәним о гоша тут ағачынын көрпә тумурчугларына јазығым кәлирди, горхурдум ки, сәрчәләр о тумурчуглары јејиб гуртарар, ағачлар даһа јарпагламаз, амма мәним бамбалача олмуш о сәрчәләрә дә јазығым кәлирди вә онлары вурмаг истәмирдим, башымы јухары галдырыб елә-еләчә тамаша едирдим.

— Әләкбәр!..

Мән о сәрчә чивилтиси ичиндә беләчә бирдән-бирә өз адымы ешитмәјимә бир балача диксиндим.

Шөвкәт евинин күчә гапысына сөјкәниб сөкидә дајанмышды вә мәнә бахырды.

Мән о гырмызы фитәни даһа чохдан ачыб чыхартмышдым, һәмишәки шалвар да өјнимдә иди, амма Шөвкәти бу чүр гөпләтән көрәндә јенә өзүмү итирдим вә һисс өтдим ки, Шөвкәт һәлә мәнә бир сөз дәмәмишдү, бир атмача атмамышдан гыпгырмызы гызарырам.

Шөвкәт күлүмсәјә-күлүмсәјә мәнә бахырды вә мән билирдим ки, индичә Шөвкәт несә елә бир сөз дејәчөк ки, билмәјәчөјәм нә еләјим, Шөвкәтин дејәчөји о сөзләр мәни дә о чивилдөшән ач сәрчәләр кими, лап кичилдөчөкди, лап балачалашдырачағды вә мән, һәмишәки кими, јенә дә гачыб кетмәк истәдим, амма бүтүн күчүмү јығыб өзүмү сахладым, чүнки беләчә көзкөрәти гачмағымы даһа өзүмә сығышдырмырдым.

Шөвкәт мәним чәми үч аддымлығымда дајанмышды вә мән өмрүмдә биринчи дөфә Шөвкәтин көзләриндә несә елә бир шеј көрдүм ки, әввәлләр о чүр шагганәг чөкиб күлмәјилә, бу тахта скамјада отуруб Зибә халадан алдығы туму чыртламағы илә, көз вурмағлары, атмачалары илә һеч чүрә јушмурду.

Шөвкәт галын, өтли додағларындәки һәмин јүнкүл тәбәссүмлә:

— Јенә гачмаг истәјирсән? — сорушду.

Мән бир сөз дәмәдим. Дизләрим өскирди вә буна көрә дә мән өзүм өзүмүн хөчәләтинн чәкирдим.

Сонра о јүнкүл тәбәссүм бирдән-бирә Шөвкәтин галын, өтли додағларындан чөкилди вә мәнә елә кәлди ки, Шөвкәтин дә көзләри јол чөкди вә мән буна төвччүб өтдим, чүнки Шөвкәтин јахын бир адамы јох иди, нә әри, нә гардашы, нә дә ки, оғлу мүһәрибәдә иди. Дүздү,

Балакәримин дә һеч кими јох иди, һеч кими мұһарибәҗә кетмәмишди, Балакәримин дә көзләри һәмишә јол чәкирди, амма Балакәрим башга иди, Балакәримин көзләри һәлә мұһарибә башламаздан да әввәл беләчә јол чәкирди... Мұһарибә башлајандан сонра бизим мөһәлләнин бүтүн арвадларынын, гызларынын көзләри јол чәкирди, чүнки әзизләри мұһарибәдә иди, амма ахы бизим мөһәлләнин бүтүн арвадлары, гызлары башга иди, Шөвкәт башга... Мән һеч вахт Шөвкәти беләчә чидди, беләчә фикрли көрмәмишдим; сонра да Шөвкәт елә бил, өзү өзү илә данышды:

— Мән нә еләјим ахы, мән башыбатмыш, шапалагла үз гызардырам дә... Кәрәк елә бурнуму саллајым, өз жүнүмә аглајым сәһәрдән ахшамачан?... Онда јахшы оларам чамәат үчүн мән?...

Сәрчәләрин чивилтиси әләми башына көтүрмүшдү.

Мән көзләрим Шөвкәтин күчә гапысындан чәкиб башымы галдырдым вә јенә дә о бир дөстә ач сәрчәҗә бахдым.

Сәрчәләр бајагы ачкөзлүклә, төләсә-төләсә о көрпә тумурчуглары димдикләјирди.

Һәмин јаз сәһәри мәнним о көрпә тумурчуглары чох јазығым кәлирди, амма мәнним о кичилмиш, о балачалашмыш сәрчәләрә дә јазығым кәлирди вә һәмин јаз сәһәри мәнним Шөвкәтә дә јазығым кәлирди.

Мән јенә дә Шөвкәтин күчә гапысына бахдым.

Мәнә елә кәлирди ки, бу гапы бир дә һеч вахт ачылмајачаг, Шөвкәт бир дә һеч вахт бу тахта сәкмәдә отурмајачаг, һеч вахт күлмәҗәчәк.

Бу чох гүссәли бир һисс иди.

XXVI

Һәни о гара гыврими сачлар, Чәфәргулу?..

Ахыр вахтлар тез-тез фикрләширәм ки, Чәфәргулу такси сүрүчүсү олмајайды, мәнним кими јазыб-позан бир адам олајды, бизим мөһәлләдән нечә јазарды? О мұһарибә жүнләрини, мөһәлләмизин о јетимлијини, мөһәлләмизин бүтүн диварларына, һәтта сәкиләрә, гәнбәр күчәҗә һопмуш о кәдәри нечә тәсвир едәрди?

Амма бунун нә мәнәсы вәр?

Мәнним үчүн мәнз такси сүрүчүсү Чәфәргулунын хатирәләри илә, мәнз такси сүрүчүсү Чәфәргулунын көрүмләри илә, јаддашы илә бизим мөһәлләмизә гајытмаг марағлыдыр, јазычы Чәфәргулунын јох.

XXVII

О тут ағачының агламағы индиҗә гәдәр јәдымда галыб вә индинин өзүндә дә бәзән мәнә елә кәлир ки, гәзет чырыланда о чырылыты һәмин гәзетин агламағыды, јәхүд өлиндән јерә дүшүб чилик-чилики сынан күзкүнүн сәси дә һәмин күзкүнүн агламағыды.

О гыш күнү күн елә чыхышды ки, адамын үзүнә елә жүлүрдү ки, елә бил дүнјадә һеч бир мұһарибә јох иди, һеч бир әлүм-итим јох иди, елә бил Ханым халанын алты оғлу, мөһәлләмизин бүтүн чаванлары, кишиләри, мәнним атам мұһарибәдә дејилди, һәмишәки кими, өз евләриндәјиди, елә бил дүнјадә һеч ким ач дејилди вә һеч ким гышынын сојугундән үшүм-үшүм үшүмүрдү. Дүнјанын әлчаг ишләринин өз ганунлары вәр вә бу ганунлардан да бири ондән ибарәтдир ки, мұһарибә вахты елә бил, сојугун дәрәчәси дејишир, мисал үчүн, мұһарибә вахты термо-

метр мәнфи 2 көстәрирсә, бу, динч күнләрин мәнфи 2-си олмур, мұһарибә күнләринин мәнфи 2-си динч күнләрин мәнфи 20-сине бәрәбәр олур, үшүдүр, үшүдүр.

Һәмин үшүм-үшүм үшүдүјүмүз гыш күнү о тут ағачының агламағыны биринчи Чәфәргулу ешитмишди, бизим даланын дибинә гачышды вә көрмүшдү ки, Ибадулла јекә мишарла ағачы көтүјүндән кәсир!

Биз даланымызын дибинә јығышыб Ибадулланын о хартут ағачыны кәсмәјинә тамаша едирдик вә Ибадулла һәр дөфә ири дишли јекә мишары тутун көздәсинә чәкәндә мәнә елә кәлирди ки, ешитдијимиз о сәс мишарын сәси дејил, тут ағачының агламағыды вә мән бүтүн диггәтини өлиндә ишләтдији о ири дишли јекә мишара вермиш Ибадулланын пәртдә ала көзләринә баха-баха бүтүн үрәјимлә фикирләширди ки, нә јахшы ки, мән Ибадулланын оғлу дејиләм, нә јахшы ки, Ибадулла мәнним гардашым дејил вә нә јахшы ки, дүнјадә Ағ Дәвә вәр вә о Ағ Дәвә, әлбәттә, мутлағ бир кечә кәләчәк, Ибадулланын јашадығы о евин гапысында јатачаг.

Мән лап балача оlanda — онда һәлә мұһарибә башламамышды вә бизим мөһәлләдә, әлбәттә, һеч кимин ағлына да кәлирди ки, иккүч илдән сонра бизи һансы күнләр көзләјир — һәјәтимиздә ја Әбдүләли, ја Гоча, ја Чәбрајыл мәнә чүрбәчүр фокуслар көстәрирди вә һәмин көзәл фокуслардан бири дә бундан ибарәт иди ки, сәғ әл илә сол әлини баш бармағыны гапајыб тутурдулар, сонра сәғ әли јухары галдырырдылар, сол әлини баш бармағы јох олурду: «—Көрүрсән, Әләкбәр? — дејирдиләр. — Бармаг јохду!» Мән күлүрдүм: «—Кизләтмисән! — дејирдим. — Бах! — дејирдим вә гапанмыш сол әли ачырдым: — Будеј! — дејирдим, јумуб овучун ичиндә кизләтдикләри баш бармағы дартыб галдырырдым вә јахшы билдијим бу фокус һәмишә мәнә ләззәт верирди, даһа доғрусү, мәнә ләззәт верирди ки, бөјүкләрин бичлијини баша дүшүрдүм, мәнни әлдада билмирдиләр...

Һәмин вахтлар бир дөфә Ибадулла даланымызын габағындакы сәкидә отурмушдү вә мәнни көрәндә: «—Кәл бура. — деди. — Сәнә фокус көстәрәчөҗәм.» Дүздү, мәнним Ибадулладан хошум кәлирди, амма фокуслардан хошум кәлирди вә мән кәлиб Ибадулланын габағында дәјәндим. Ибадулла сәғ әлини сол әлинин үстүндә јуммушдү: «—Бах, — деди, — инди бармағым јох олачаг. Мән күлүб: «—Билирәм. — дедим. Ибадулла: «—Нә билирсән? — деди. — һеч нә билмирсән сән! Бах!» Ибадулла сәғ әлини јухары галдырды вә мән көзләдијим кими, сол әлинин баш бармағы јох олду. Мән күлүб-күлүб: «—Буде, овучуеун ичиндә кизләтмисән бармағуеу!» — дедим вә Ибадулланын јумулмуш сол әлини архајын-архајын ачмаға башладым; кип ертүлүмүш бармағларынын бирини ачдым, икинчисини ачдым, үчүнчүсүнү ачдым, чәчәлә бармағыны да ачдым вә мән көрдүм ки, Ибадулланын баш бармағы доғрудан да јох олуб, әлинин о төрәфинә бахдым, бу төрәфинә бахдым вә дөһшәт мәнни бүрүдү, башымын түкләри габарды, чүнки мән онда билмирдим ки, Ибадулланын сол әлинин баш бармағыны һачанса балта кәсиб. Ибадулла бәркдән күлмәҗә башлады, мән исә дөһшәт ичиндә аглаја-аглаја евимизә гандым, хәли мүддәт сакит ола билмәдим вә о вахтдан да үрәјимдә Ибадуллаја бир нифрәт әмәлә кәлди; мән бөјүјүрдүм, амма о нифрәт һисси, о ирәнәмкә кечиб кетмәк билмирди.

Ири дишли јекә, онли мишар тамам ағачын көздәсинин ичинә кирди вә мишар о хартут ағачының көздәсинин ичиндә ора-бура кәлиб-кәлдикчә, ағачы кәсдикчә, мәнә елә кәлирди ки, һәмин кәсик јеринин һәр иккү төрәфиндән төкүлән ағ-сарымтыл тахта көпәји о хартут ағачының ганыды вә ондә о балача Әләкбәр өзү үчүн хәли мүддәт

ядындан чыкмајан ва она чох ма'налы көрүнөн белө бир көшф етди ки, ган һөмишө гырмазы рәндө олмур...

Ибадулла даланымызын дибине жыгышыб о хартут ағачынын көсилмәјине тамаша едөн ушағлар, јө'ни бизе фикир вермирди ва чиддә-сәһдлә өз ишини көрүрдү, һәрдөн-бир дајаныб белини дүзөлдирди, баш бармағынын јерини овушдурурду ва о дөғигөлөрдө мөн чох истајирдим ки, Ибадулланын сол әлиндөки баш бармағ јери ағысын, јера олсун, Ибадулланы инчтисин, көјнәтсин.

Биз бир-биримизин јанында дајаныб хартут ағачынын көсилмәјине тамаша едирдик ва һеч биримиз сәсимизи чыхартмырдыг, һеч биримиз төрпәнмирдик; билмирәм бизә нә олмушду? Биз нөдөн горхурду? ва онда мән бүтүн јер үзүндө бир јијәсизлик һисс етдим, мөни бир ачы һисс бүрүдү ва һөмин ачы һисс мәнә баша салды ки, дүнјәдә јијәсизликдөн мүсибәт бир шеј јохдур ва јөгин Ибадулланын хартуту көсмөјинә тамаша еләјәндө бизи горхудан да о јијәсизлик һисси иди, мөһәлләмизин, даланымызын, бу хартут ағачынын јијәсизлији иди.

О хартут ағачы бирдөн-бирә мөним үчүн чох әзиз олду, сөвимли олду, мөним көзәлим олду ва мән һеч вахт ағлыма көтирмөздим ки, о хартут ағачыны, о лал-динмәз ағачы, мүһәрибөни сојугундөн чылпаг будағлары үшүм-үшүм үшүјөн о әзизим хартут ағачыны бу гөдәр истајирәм.

Тут ағачы ағлајырды ва мәнә елә кәлирди ки, Ибадулланын пөртдә ала көзләриндә пис бир һәрслик аар ва тут ағачынын бу ағлајышы да, бизим күчәмизин, даланымызын еләчө јетимлији, јијәсизлији дә Ибадуллаја күч верир, һавәс верир, мәнә елә кәлирди ки, Ибадулланын пөртдә ала көзләриндөки о һәрслик бүтүн өмрү боју һөмишө пусгуда дајаныб, нечә ки, чанавар пусгуда дајаныр, — јетимлик көзләјиб, јијәсизлик көзләјиб, көзләјиб ки, Чөфәр дө, Адил дө, Әбдүләли дө, Гоча дө, Чөбрајыл дө, Ағарәһим дө мүһәрибөјә кетсин ва орада өлсүн. Бирдөн-бирә мән һисс етдим ки, Чөфәр дө, Адил дө, Әбдүләли дө, Гоча дө, Чөбрајыл дө, Ағарәһим дө мүһәрибөдө еләчөкләр вә бир дө һеч замән бу далана кәлмәјәчөкләр вә мөни гөһәр боғду, көзләримин габағына Ханым хала кәлди, Ханым халанын галын гашларынын алтындөн бахан көзләринә бахдым вә елә бил ки, Ханым халанын о көзләри илә төзөдөн бир-бир Чөфәри көрдүм, Адил көрдүм, Әбдүләлини, Гочаны, Чөбрајылы көрдүм, Ағарәһимн көрдүм вә бүтүн варлыгымла һисс етдим ки, бу саат јердөн ири бир гөнбәр көтүрөчөјөм, вәр күчүмлә вүрүб Ибадулланын башыны партладачөғәм; мөним үрөјим бөрдөн дөјүнмәјә башлады.

Чөфәргулу мөним јанында дајанымышды вә бирдөн көзләрини Ибадулладан чөкиб башыны архаја чөвирди, даланымызын ортасында Ханым халакилин пәнчәрәсинә тәрәф бахды вә мән Чөфәргулуну баша дүшдүм, әлбәттә, Чөфәр, Адил, Әбдүләли, Гоча, Чөбрајыл, Ағарәһим инди бурада олсајды, һәлә мүһәрибә башламыш о көзөл күнлөрдөки кими, автобус вә «полуторка»лар бир-биринин ардынча даланымызын габағында дүзүлсәјди, бу хартут ағачы һеч вахт белөчө ағламазды, Ибадулла о ири дишли јекө, енли мишары һеч вахт белөчө тутун көлдәсинә јеридө билмөзди, амма Чөфәр дө, Адил дө, Әбдүләли дө, Гоча дө, Чөбрајыл дө, Ағарәһим дө бурада дејилдиләр, мүһәрибөдө идиләр вә орада еләчөкдиләр; һәсәнәга өми дө, Ағаһүсөјн өми дө, Әзизәга өми дө, бизим мөһәлләмизин бүтүн кишиләри мүһәрибөдө иди вә мөним атам да мүһәрибөдө иди, һәрби дәмбирјолчу иди...

Мәнә елә кәлди ки, Ибадулла бирдөн-бирә мөним үрөјимин ичинә кирди, чүнки Ибадулланын пөртдә ала көзләриндөки һәрслик ишыл-

дады, о һәрслик Чөфәрин, Адилин, Әбдүләлинин, Гочанын, Чөбрајылыны, Ағарәһимин мүһәрибөдө өлмәјинә, Ханым халанын дәли олачанына сөвинди вә бу вахт Чөфәргулу мөним гулағыма пычылдады:

— Көл бу әчлафы өлдүрөк кечә!

Мән Ибадулланын көзләриндөки о пис һәрслија баха-баха:

— һә! — пычылдадым (вә о бәлача Әләкбәр һеч вахт о мүр гәтијәтли олмамышды!).

Чөфәргулу о сојуг гыш күнү һирсдөн, һәјәчандан гызмыш исти әли илә мөним биләјими сыхды вә мән баша дүшдүм ки, бу елә-белә сөһбәт дејил, биз һеч вахт бу мүр чиддә данышмамышыг, һәјәтымызын биринчи чиддә сөһбәтиди вә биз доғрудан да кечә Ибадулланы өлдүрәчөјик; мәнә елә кәлди ки, о ири дишли јекө, енли мишар даһа хартут ағачыны көсмир, хырчылдада-хырчылдада Ибадулланын өзүкүн сүмүкләрини доғрајыр вә мөним түкләрим габарды, мишара кечмиш Ибадулланын гыпгырмазы ганынын ичиндә ағаппа ағаран сүмүкләри мөним көзләримин габағына кәлди, сонра бирдөн-бирә Ханым халакилин шүшәбәндиндә, Гочанын јазы мизинин үстүндә көрдүјүм о ири вә ағаппа адам сүмүкләри мөним көзләримин габағына кәлди вә мөни дөһшөт басды ки, нечә мүддәтди Ханым хала о ири вә ағаппа адам сүмүкләри илә бир јердә тәкбәтәк јашајыр...

Ибадулланын әлиндөки мишар о хартут ағачынын көвдәсинин азырына чыхырды вә бу вахт мәнә елә кәлди ки, ағлајан тәкчә о хартут дејил, һеч вахт үзүнү көрмәдјим фәјтончу һәмдулла киши дө инди о хартутла бир јердә ағлајыр; мәнә елә кәлди ки, фәјтончу һәмдулла киши јалныз бир вахт нәзир әкдји о хартутун арибәтинә ағламыр, һәм дө Ибадулланы өлдүрәчөјимизә ағлајыр; фәјтончу һәмдулла киши, әлбәттә, о хартуту чох истајирди, әлбәттә оғлунун о хартуту белөчө көсмөјинә дө јанырды, амма һәр һалда фәјтончу һәмдулла киши Ибадулланы да истајирди...

Ибадулла сонунчу дөфә белини дүзәлдиб сағ әли илә баш бармағынын јерини овушдуранда Чөфәргулу исти әли илә мөним биләјими бир дө сыхды вә мән Чөфәргулунун әлинин о истисинин тә'сириндөн анамы фикирләшдим; узун вә исти чәрәк бычағымызы көтүрәчөкдим вә кечө биз һөмин бычагла Ибадулланы өлдүрәчөкдик вә мөни, әлбәттә, тутачагдылар, колонијаја көндөрәчөкдиләр, анам дизләринә дөјәдөјә ағлајачагды, амма анамын о көз јашлары мәнә чох тә'сир етсә дө, биз Ибадулланы өлдүрәчөкдик.

Тутағачы мөним о ағлајан хартутум көвдәсиндөн ашыб чылпаг будағлары илә даланымызын диварларыны чыра-чыра јерә сөрилди вә мән бир аз јүңкүлләшдим, һәтта сөвиндим ки, даһа һәр шеј гуртарды, бүтүн әзәб-әзјәтләр сона јетди, о хартут даһа ағламајачаг вә бирдөн-бирә мәнә елә кәлди ки, һөмин хартут ағачы да бизим мөһәлләнин кишиләри, чаванлары кими мүһәрибөдө һөләк олуб.

Даланымызын о чызылмыш диварлары мәнә бахырды вә дејирди: өлдүр Ибадулланы! өлдүр Ибадулланы! өлдүр Ибадулланы!

Ибадулла о ири вә ити дишли мишары да өлиндөн јерә атды, әлини дүзәлти, көјә бахды вә мәнә елә кәлди ки, Ибадулланын пөртдә ала көзләриндөки һәрслик јаваш-јаваш сөнмөјә башлады, чүнки о сојуг гыш күнү, хартутун һөмин сонунчу күнү үзүндә гөрибө бир мөвилек вәр иди вә көјүн о мөвилеји, о төмизлији Ибадулланын көзләриндөки о һәрслији дө һөмин тут ағачы кими өлдүрдү. Ибадулланын көзләриндө јалныз өлү бир һәрслик галмышды.

Хартут чылпаг гол-будағы илә јерә сөрилмишди, биз ивә јеримиздөн төрпәнмирдик вә Ибадулла көзләрини о мөви, о төртөмиз көйдөн чөкди, көзүчу бизә бахды, сонра јерә сөрилмиш о хартут ағачына

Бахды вә һәмин һәрислик јенә дә дирилди, Ибадулланын пәртдә көзләрини ишылдатды вә Ибадулла јенә әлине балта алды, бу дөфә тутун чылпаг будагларыны ғырмаға башлады; бир будағы ғырды, икинчисини ғырды, ики әли илә дә сапындан тутдуғы балтаны башынын үстүнә галдырып үчүнчү будағы ғырмағ истәјәндә бирдән әл сахлады, балтаны јерә атды вә бизә тәрәф кәлди.

Ушаглар Ибадулланын бизә тәрәф кәлдијини көрәндә горхуб далан боју үзүшағы гачышды, елә бил Ибадулла таунлу иди, тез-тез көрдүјүмүз адам дејилди, көзләри тутулмуш јазығ Әминә халанын оғлу дејилди.

Мән дә гачмағ истәдим, амма јерә сәрилмиш о тут ағачы, тутун о кәсик кетүјү, ғырылмыш чылпаг гол-будағы, даланымызын чызылмыш о диварлары мәнн сахлады, гачмаға гојмады вә мән јеримдә дајандым. Чәфәргулунун исти әли мәннм биләјини сыхырды вә Чәфәргулу да ушагларга гошулуб гачмады, дајанды.

Ибадулла кәлиб бизимлә үзбәүз дурду вә јухарыдан ашағы дүз бизим көзләримизин ичинә бахды вә инди Ибадулланын пәртдә әлә көзләриндә о һәрисликдән һеч бир әсәр-әләмәт јох иди; кәл вә хырылтылы сәси илә деди:

— Нә бахурсуз мәнә, дөвә нәлбәндә бахан кими? Нә галыр ки, адама, бу тут ағачы да галајды! Оде, фашистләр отурублар Воронеждә, кеф еләјирләр езләричүн заразалар! Чүнки бу дүнја зараза дүнјады! Адама галан бир кәфәнди, о да мәлүм дөјүл ки, гисмәт олачағ, ја јох?

Чәфәргулу деди:

— Сәнә гисмәт олачағ!

Әлбәттә, мән Чәфәргулунун дедијин сөзүн мәнасыны баша дүшдүм. Мүһәрибәдә өләнләри кәфәнә бүрүмүрдүләр, елә-еләчә басдырырдылар вә Молла Әсәдулла да көһнә әл ағачыны таггылдада-таггылдада күчәдән күчәдә кишилериндән, чаванларындан мүһәрибәдә өлән евләрин габағында дајанып һәрдән аһ чәкирди: «—Кәфәнсиз кәдән ноцаванлар!..» Ибадулла исә мүһәрибәјә кетмәјәчәкди, чүнки сол әлинин баш бармағы јох иди, бурада өләчәкди, Ибадулланы биз өлдүрәчәкдик вә мәһәлләмизин Ибадулладан зәһләси кетсә дә, һәр һалда гојмајачагдылар ки, Ибадулланын өлүсүнү башга јердә басдырсынлар, бурда басдырачагдылар, кәфәнә бүрүјүб басдырачагдылар.

Ибадулла Чәфәргулунун нә дедијини баша дүшмәди (ја мәнә белә кәлди?) вә јенә дә һәмин кәл вә хырылтылы сәси илә, араг ији верә верә деди:

— Елә билирсиз мән әчлафам, һә? Билирәм, отуз илдән сонра бәјүк киши олачагсуз. Онда да јадуваза дүшәчәк мәннм бу ағачы кәсмәјим. Корума сөјәчәксиз мәннм. Бир дәнә әчлаф варыјды, дејәчәксиз Сүмүкләрим чүрүмүш олачағ онда мәннм!.. Анчағ билмәјәчәксиз ки, Ибадулла анасы өлмуш, бу ағачы кәсди ки, одун еләјиб апарып сәтсын, балаларыны доландырсын... — Вә Ибадулланын о пәртдә әлә көзләриндән бир дамла јаш сүзүлүб сифәти илә әхди.

Әлбәттә, биз билирдик ки, (јәни бүтүн бәјүкләр белә дејирди), Ибадулла әлине кечән пулу ичкијә верир, бу одунун пулу да јәгин ичкијә кәдәчәкди вә Ибадулланын көзләринин беләчә јашармағы даландә јерә сәрилмиш о чылпаг, голу-будағы ғырылмыш о хартутун, бизин даланын диварларыны чырмаглаја-чырмаглаја өлән о тут ағачыны јазыглығыны, јетимлијини, јијәсизлијини азалтмырды, биз өмүрдән сүрәсыны да ешитмәмишдик ки, Ибадулланын балалары вар вә јәгин буну да јалән дејирди, амма һәр һалда о сојуг ғыш күнү биз Чәфәргулу илә бир-биримизә бахып Ибадулладан араландығ вә аста аддымларла

56

кәчиб даландан чыхдығ; биз бурасыны да баша дүшүрдүк ки, даһа кәчә Ибадулланы өлдүрмәјәчәјик.

О кәчә мән о јазығ тут ағачы барәдә дә, Ибадулланын ағламағы барәдә дә фикирләширдим, амма ән чох ОТУЗ ИЛ барәдә фикирләширдим, чүнки Ибадулланын дедијин о ОТУЗ ИЛ сөзү мәнә бәлкә дә һәр шәјәдән артығ тә'сир етмишди. ОТУЗ ИЛ-дән сонра мәннм ОТУЗ ДОГ-ОТУЗ јашым олачагды вә мән буну һеч чүрә ағлыма сығышдыра билмирдим. Мәннм атамын отуз једди јашы вар иди вә белә чыхырды ки, о ОТУЗ ИЛ-дән сонра мән атамдан да ики јаш бәјүк олачагдым...

... Отуз доггуз јашым он ил бундан әввәл тамам олду...

XXVIII

Сонанын, мәннм анамын адашы Сонанын, саатсаз Күлағынын арвады Сонанын гәмли бир көзәллији вар иди...

XXIX

О ғыш күнү — 1943-чү ил январын ахырлары иди — елә бил ки, ғыш дејилди, јенә дә күләкли-сазаглы бир пәјыз күнү иди, күләк јанышы даланымызын диварларына чырпырды, тәкчә бизим даланымызын, тәкчә бизим күчәмизин, јох, бүтүн дүнјанын үшүмәјиндән, бүтүн дүнјанын нәмлијиндән, һәрәтсизлијиндән дејирди.

Һәмин јағышлы-сазаглы ғыш күнү Ибадулла, елә бил ки, топ лүләриндән чыхмышды, бир әли илә пенчәјинин һәмишә ачығ олан әтәкәриндән (өмүрүндә әјинә палто кејмирди, һәмишә пенчәкдә олурду), вә бири әли илә дә ортасы дүјмәли алтыкүнч кепкасынын димдијиндән түтүб ајағлары даланымыздакы желмәчәләрә бата-бата, гача-гача, ғышыра-ғышыра бизим даланымыза кирди:

— Ура-а-а-аа!.. Ур-р-ра-аа!.. Фашистләри көрдүг Воронеждән! Ур-р-ра-аа!..

Ибадулла кәлиб даланымызын ортасында дајанды, јазын, јајын, пәјызын күнәши алтында јаныб гартмыш назик боғазынын демарлары шишә-шишә јөнә вар күчү илә ғышгырды:

— Ур-р-р-аа!.. Ур-р-ра-аа!.. Фашист оғрашлары чыхартдығ Воронеждән!..

Даланымызын арвадлары, ушаглары пәнчәрәләрдән бојланды, һәјәт гапыларынын ағзына јығышды вә Ибадулла да јумруғуну дүјүн-пәјиб бир-бир бу чәмаатын көзү габағында ојнада-ојнада:

— Көрдүз?! — деди. — Көрдүз?!

Арвадлар, ушаглар даланын ортасында дајанып јумруғуну ојна-дән вә назик боғазынын демарлары шишә-шишә вар күчү илә ғышгырды Ибадуллаја баха-баха галмышды вә билмирди ки, нә еласин: Ибадулланы өлә салсын, ја пәнчәрәләрдән чәкилсин, гапылары бағласын, ја да ки, нә еласин? һәр һалда биринчи дөфә иди ки, бизим даланын чәмааты Ибадулланын Әминә халаны чығуртмағы мүнәсибәтилә гапы-вә пәнчәрәјә топлашамышды, мүнәсибәт башга иди вә буна көрә дә арвадлар мат галмышдылар.

Күләк аз галырды Ибадулланы көтүрүб апарсын, амма 1943-чү илдин о январ күнү Ибадуллаја, елә бил күч кәлмишди, күләк ону ериндән тәрпәдә билмирди, пәртдә әлә көзләри илә даланымызын чәмаатына мејдан охуја-охуја ғышгырды:

— Көрдүз?! Көрдүз?!

Әминә хала да отағындан чыхып пилләкәнин башында дајанмышды вә демәк олар ки, һеч нә көрмәјән көзләри илә һәјәтин һасарынын үстүндән Ибадуллаја тәрәф бахырды; Әминә халаның һәмишә сулу вә тонуг олан көзләриндә һәмин дәм бир фәхәрәт, бир гүрүр вар иди,

еле бил, доғрудан да, Ибадулла өзү төкбашына, голунун күчүнә кедиб
Воронежи фашистләрден азад еләмишди.

XXX

Бәлкә доғрудан да дәли олмушду, бәлкә доғрудан да чамаат дүз
дејирди, дүз фикирләширди, дәли иди, ағлыны итирди, гара басыр-
ды ону? Амма... ахы көзү илә көрдү, Күлағанын додағларындыкы о хә-
фиф титрәјиши көзү илә көрдү вә Күлаға, ахы, әввәлчә белә бахмыр-
ды... јох, јох, дәлилик дејилди бу, о хәфиф титрәјиши Сона көзләри илә
көрдү.

О гыш кечәси бүтүн мәһәллә јәтмишды вә гаранлыг ичиндә күчә-
дәки, евләрин дамларындакы гарын ағымтыллыгы күчлә сезилдири вә
Сона јериндән галхды, әјиндәки кечә көјнәјиндә кәлиб отағын күчә
пәнчәрәсиниң габағында дајанды, күчәјә бахды; јох, дәли олмамышды,
дәли олсајды, онда көрәк бу евләри танымајајды, бах, о Сары һамамын
гаралтысыды, онун јанында Әлиаббас кишинин евиди (гапысында да бир
јекә гыфыл вар, инди бурдан көрүмүр), бир аз јухарыда Ханым хала-
килин јашадыгы даланды (о даланда бир «правадник» дә јашајыр вә о
«правадник»ин дә арвадынын ады Сонады, бир балача оғланлары да
вар, ады да дејәсән Әлакбәрди), о тәрәфдә Мејрангулу әмижил јаша-
јыр, о тәрәфдә Мәшәдиханым хәлакил јашајыр, Мејрангулу әминин оғлу
Ибраһим инишил мұһарибәдә өлдү, Мәшәдиханым хәланын оғлу да мұ-
һарибәдә өлдү вә әкәр Сона дәли олсајды көрәк буларын һамысыны
јадындан чыхарајды, көрәк бу евләри дә танымајајды, о евләрдә јаша-
јан адамлары да танымајајды; јох, дәли дејилди вә Күлағанын додағла-
рындакы о хәфиф табәссумаг Сона көзләри илә көрдү.

Кәлиб шамы јандырмаг истәди, о шәклә бир дә бахмаг истәди,
амма бүтүн өмрүндә биринчи дөфә о шәклә бахмагдан горхду вә үму-
мијәтлә, Сонанын бүтүн дахилиндә, бүтүн кчиндә бир горху вар иди,
амма һәмин горхуда бир үмид дә кизләмишди: вә Сона о ағласығмаз
үмиди һисс едирди.

Отағын диварындан асылмыш о шәкли үч әј бундан әввәл бөјүт-
дүрмүшдү вә дүз үч әј иди ки, евдә олдуғу бүтүн мүддәтдә о шәкли-
лә үзбәүз иди, о шәкиллә данышырды, үрәјиндәкиләри о шәклә де-
јирди вә тәхминән он күн иди ки, һисс едирди: бу евдә нәсә баш верир,
амма нә иди? — билмирди, даһа доғрусу дағиг ифадә едә билмирди,
сөзлә дејә билмирди вә десајди дә дүнјада һеч ким Сонаја инанмазды,
Һамы дәли биләрди ону вә бәлкә Сона доғрудан да дәли олуб?

Һәр күн сәһәр доғру ишә кедирди, ахшам иш гуртаран кими евә
гајыдырды вә ишдә дә, мәһәлләдә дә адамларла анчаг саламлашырды,
башга һеч нә дејә билмирди, сәһбат едә билмирди вә ишдә дә, мә-
һәлләдә дә адамлар дилләри илә бир сөз демәсәләр дә, көзләри илә
дејирдиләр, дејирдиләр ки, јазыг Сона дәли олуб; Сона көзләрдән
охујурду буну.

Адамларын нә тәгсири вар? Вә Сона адамлары нәчә баша сала бил-
ләрди ки, әввәлки кими данышмағы, сәһбат еләмәји бачармыр, өзүн-
дән асылы дејил бу, өзү истәјир ки, кимләсә данышсын, кимәсә нәсә
десин, нәсә әшитсин, һәтта лап күлсүн дә, амма бачармыр, мүмкүн де-
јил, чүнки өзүндән асылы дејил.

Дүз үч әј бундан әввәл Күлағанын бу шәклини албомдан көтүрдү
вә фотограф Әлинин јанына кетди. Фотограф Әли Сонаны көрдә
тәвәччүбдән көзләри бәрәлди вә инди пәнчәрәнин габағында дејәнб
күчәнин гаранлыгына бахан Сона буну да јакшы јадына көтирди. Фо-

тограф Әли суал вә мараг долу көзләрини һәмишәки гара палтарыны
көјиб, гара јайлыгыны бағламыш вә Күлағанын өлүм хәбәри кәләндән
сонра, һеч кимлә һеч нә данышмајан Сонаја зилләди. Сона о шәкли
фотограф Әлијә верди:

— Бөјүт бу шәкли.

Фотограф Әли шәкли Сонадан алды, бахды, сонра Күлағанын си-
нәдән јухары чәкдирдији бу шәклини архасына бахды; шәклини архасында
көј мүрәккәблә јазылмышды: «Мөним күлүм Сона! Баханда хатырлама,
хатырлајанда бах! Күлаға. Бақы. 13 мај 1939-чу ил».

— Нә бојда бөјүдүм?

— Күлаға нә бојдадыр, о бојда.

Фотограф Әли фикирләшди ки, бу јазыг доғрудан дәли олуб,
еле данышыр, эле бил Күлаға инди дә сағдыр (НӘ БОЈДАДЫР, О БОЈ-
ДА) вә бир дә ки, ағлы башында олан адам адам бојда шәкли нејләр-
јир? Анчаг фотограф Әлинин Күлағаја һөрмәти вар иди, үмумијәтлә,
өзүнүн ағ чийәри хестә олдуғу үчүн, фотограф Әли мұһарибәјә кетмә-
мишди, амма мұһарибәјә кәдәләрин вә хусусән дә мұһарибәдә һәлак
оланларын һамысы үчүн үрәкдән јанырды, имканында нә вардыса елә-
мәјә һазыр иди вә бу дөфә дә бахмајараг ки, Сонанын сифариши ади
сифариш дејилди, бахмајараг ки, инди о бојда фото кағзы тапмаг чох
чәтин иди, Сонанын вердији шәкли хәри гәјтәрмәди.

Ики күндән сонра фотограф Әли бөјүтдүјү шәкли өзү көтириб
Сонаја верди вә Сона о шәкли отағын диварындан асды.

Күлаға бу шәкли чәкдирәндә һәлә Сона илә евләнмәмишдиләр
вә бу о вахтар иди ки, Сона Шуша ушаг евиндә мөктяби тәзәчә би-
тириб Бакыја кәлмишди, тикиш фабрикиндә ишә кирмишди вә көми үч-
дәрд әј кечәчәкди, күнләрин бир көзәл күнүндә Күлаға илә растлаша-
чәгды, сонра Күлаға илә көрүшмәјә башлајачағдылар, сонра Күлаға илә
евләнәчәкдиләр вә Сона, бах, бу евә, бу отага кәлин кәләчәкди.

Нә ади сәзләр иди: растлашмаг... көрүшмәк... евләнмәк...

Бир дөфә, бах, бу чәрпәјыда, бөлчә бир гыш кечәси, бөлчә бир
гаранлыг ичиндә Сона Күлағанын гучағында иди вә төкә өлләри илә,
голлары илә јох, бүтүн бәдәни илә, бүтүн дахили илә Күлағаны гуча-
ламышды вә деммишди:

— Мән о күнү көзләјирдим... Мән билирдим ки, һансы күн кәлә-
чәк, сәни көрәчәм, сән һансы күн кәлиб чыхачагсан... Мән сәнин ады-
ны да билирдим... Сәни сифәтдән дә таныјырдым...

Күлаға Сонаја инанырды, билирди ки, Сона дүз дејир, доғрудан да
беләдир, Сона онларын илк дөфә растлашдығлары күнү көзләмишди,
Сона һәмин күнә гәдәр өмрүндә һеч вахт Күлағаны көрмәмишди, амма
Күлағаны таныјырды вә көрән кими дә таныды...

Бир дөфә јәј иди, кечәнин гаранлыгы иди, бүркүдән нәфәс алмаг
олмурду, икиси дә чылпаг иди, икиси дә чәрпәјыда узанмышды, Сона
әли илә Күлағанын өлиндән тутмушду вә Күлағанын әли Сонанын де-
хилинә бир сәринлик көтирди, тәминлик көтирди вә Сона һәмин
гаранлыгдә көзләрини тавана зилләмишди, Күлағанын ушағлыг вахт-
ларындан данышырды.

Күлаға һөјрәт ичиндә Сонаја гулаг асырды.

— Бунлары мән нә вахт сәнә данышмышам?

Бүтүн бунлары һанача Сонаја данышмағы Күлағанын јадына кәл-
мирди, амма Сонанын дедикләри һамысы һәгигәт иди. Күлаға доғру-
дан дә ушағлыг чағларында о чүр өләмишди, о чүр фикирләшмишди, о
чүр ағламышды...

— Бирдән сән чәдукөр-зәд оларсан вә, Сона!

Сона үрәкдән күлмүшдү:

— А-а-а... Мән сәни чох истәйрәм дә... Она көрә дә һәр шеји би-
лирәм.

О вахтлар Сона һәрден ишдә дә беләчә үрәкдән күлүрдү вә Сона
ила бир јердә ишләп гызлар буна мәттәл галырдылар, чүнки беләчә
үрәкдән күлмәјә бир сәбәб јох иди вә һамы тәәччүблә Сонаја бахыр-
ды, сонра да дунја көрмүш Хәдичә халәја бахырды, јә'ни ки, әј Хәдичә
хала, бу Сонаја нә олуб белә күлүр? Хәдичә хала күлүмсәјрди вә
дејирди:

— Бәхтәвәрди дә Сона, она көрә белә күлүр...

Гызлар бу дәфә марәг вә ејни заманда һөрмәт долу көзләријә
Сонаја бахырды, чүнки бәхтәвәрлик барәдә, хошбәхтлик барәдә чох
охумушдулар, чох ешитмишдиләр, амма бәхтәвәрлији, хошбәхтлији
беләчә јүз-үзә, көз-көзә көрмәмишдиләр.

Бир дәфә Шөвкәт һамамда чаван гыз-кәлиниләрлә бир јердә чимән-
дә демишди:

— Еһ, Сонаја нә вар ки, е, бәхтәвәр башына, сојуг оlanda истиси
јанында, исти оlanda сәрини јанында... Көзләриндән көрүрәм!..

Онда һәлә әрә кетмәмиш гызлар Шөвкәтин бу сөзләриндән әмәл-
ли-башлы бир шәј баша дүшмәмишдиләр, әрә кетмиш чаван кәлини-
ләр исә Шөвкәтин бу сөзләриндән сонра, күчәдә раст кәләндә һәсәдлә
Сонанын көзләринә бахмышды.

Күлаға һүндүр бојлу, елли күрәкли, шүмал бир оғлан иди вә Ханым
халанын оғланлары илә бирликдә мәһәлләнин ән сајылан, һөрмәтли ча-
ванларындан иди вә Күлаға дә мәһәлләни чох истәјирди, чүнки әввәл-
чә атасы өлмүшдү, сонра Күлаға он үч-он дөрд јашларына чатанда ана-
сы өлмүшдү вә Күлағаны мәһәллә бөјүтмүшдү, евини мәһәллә сахла-
мышды, Күлағанын атасы да мәһәлләјди, анасы дә, гардашлары, бачы-
лары да.

Сонра Сона кәлди вә Сона Күлағаны бүтүн мәһәлләнин әлиндән
алды, Күлаға үчүн дунјадә Сонадан башга һеч ким вә һеч нә јох иди.
Дүздү, Сона Күлағаны бүтүн мәһәлләнин әлиндән алды, дүздү, мәһәл-
лә һардасә бир аз Күлагадан инчиди дә, чүнки Күлаға мәһәлләнин гыз-
ларыны бәјәнмәди, өзү такбашына јад бир гыз алыб евинә қәтирди,
амма бүтүн бунларла барабар, мәһәллә Сонаны көрәндән сонра, Со-
наја фикир верәндән сонра, Сонаны габул етди.

Күлаға илә Сона бу мәһәлләдә биринчи киши вә гәдын хәјлағы иди
ки, күнүн күнорта чағы, чамаатын көзү габағында гол-гола көзирди,
јахүд кедәндә әл-әлә тутурду вә ән тәәччүблүсү бу олду ки, мәһәллә-
дә һеч ким буна пис бахмады, һеч ким Күлағаны тә'нәләмәди, һеч ким
Сонанын гарасына данышмады, чүнки мәһәллә түкү-түкдән сечирди,
мәһәллә Күлағаны јашшы таныјырды вә Сонаны дә јашшы танымышды.
О гыш кечәси Сона пәнчәрәнин габағында дәјаныб күчәјә ба-
хырды.

Бүтүн күчә гаранлыг ичиндә иди.

Һәр тәрәфи басмыш о гаранлыг ичиндә гарын күчлә сезилән ағым-
тыл парылтысы јер үзүнүн гарадан башга да рәнкләриндән хәбәр ве-
рән јекәнә ишәрә иди.

Гаранлыг ичиндәки о гар ағымтыллыгы, елә бил ки, јаваш-јаваш
артмаға башлады, күчәнин гаранлыгыны әјдынлашдырмаға башлады вә
Сонаја елә кәлди ки, бүтүн бунлар бир јухуду.

Бәлкә доғрудан дә јухуду?

Ахыр вахтлар ағ јухулар көрүрдү.

Күлағанын өзүнү көрмүрдү, амма ағ јухулар Күлағанын нәфәси
иди, Күлағанын бахышлары иди, Күлағанын төбәссүмү иди.

Бәлкә Күлағанын додағларындакы о хәфиф титрәјиши дә јухудә
көрдү?

Јох, бүтүн бунлар јуху дејилди, бу ағ — күчәдәки, дамлардакы,
пәнчәрә сураһиләриндәки гарын ағартысы иди, ағ јуху дејилди, бәх,
о Сары һамамын гаралтысыды, онун јанында Әлиаббас кишинин евиди,
бир аз јухарыда Ханым халакилин даланыды, о даландә Сонанын ада-
шы чаван бир арвад дә јашәјыр вә о арвадын Әләкбәр адында балача
вә чохбилмиш бир оғлу да вар, Ханым халанын оғланларынын дә ады
чәфәрди, Адилди, Әбдүләлиди, Гоцади, Чәбрајылды, Ағарәһимди вә
чәфәр дә, Адил дә, Әбдүләли дә, Гоца дә, Чәбрајыл да, Ағарәһим дә
Күлағанын достларыды вә һәркаһ Сона дәли олмушдусә, бунларын һеч
бирини јадында сахлаја билмәзди...

Пәнчәрәнин габағындан чәкилиб шамы јандырмаг истәди, дивар-
дан асылмыш о фотошәкилә јенә бахмаг истәди, амма јенә дә горхду,
шамы јандырмады, кәлиб чарпајыда отурду; нәдән горхурду? Горхур-
ду ки, шәклә бахар вә јенә дә о хәфиф төбәссүмү, додағларын о хәфиф
титрәјишини көрәр? Јохсә горхурду ки, бирдән јанылмыш олар, баша
дүшәр ки, көзүнә көрүнүб о төбәссүм, о титрәјиш, алданыб? Сона ики
әли илә дә башыны тутду вә јенә дә бирдән-бирә отагда икинчи бир
нәфәс дүјдү, икинчи бир адам нәфәси һисс етди.

Бүтүн варлыгыны топлајыб диггәтлә гулаг асды.

Отагдакы о икинчи адам нәфәси лап күчлә дүјүлүрдү.

Бу нәфәс, әлбәттә, Күлағанын нәфәси иди вә Сонанын буна һеч
бир шәкк-шүбһәси јох иди, бу белә дә олмалы иди, Сона нијә горхур-
ду, нијә үрәји еләчә дөјүнүрдү, синесиндән чыхмаг истәјирди?

Дүз үч јүз алтмыш бир күн иди ки, Күлаға мұһарибәдә кетмишди
вә дүз ики јүз әлли күн иди ки, о јаланчы мәктүб кәлмишди, о јаланчы
гара хәбәр кәлмишди.

Үчкүнчү бир мәктүб иди вә Сона о мәктүбу бир дәфә охуду, сонра
о мәктүбу икинчи дәфә охуду, сонра үчүнчү дәфә охуду, орада ачыг-
ашкар јазылмышды ки, Күлаға мұһарибәдә һөләк олуб вә Сона да һә-
мин мәктүбу јүзүнчү дәфә, ики јүзүнчү дәфә охуја-охуја билирди ки,
ағ јаланды бу, билирди ки, Күлаға Сонаны бурада төк гојуб өзү мұһа-
рибәдә өлә билмәз.

Мәһәллә дә о гара мәктүбдән хәбәр тутду вә мәһәллә Күлағанын
јасыны сахламаг үчүн Сонакилин евинин габағында чадыр гурмаг иста-
дәди, фотограф Әли кәлиб Күлағанын шәклини истәди ки, јахадан ас-
маг үчүн кичилдиб чохалтсын, арвадлар, гызлар-кәлиниләр ағлаја-ағла-
ја Сонанын башына јығышды ки, һеч олмаса бир балача тәскинлик вер-
синләр, дәрдини бөлүшдүрсүнләр, амма Сона бураја көчүб кәлдији
вахтдан биринчи дәфә мәһәлләнин үзүнә ағ олду, чадырын тахталары-
ны гурашдыран адамларын үстүнә, ири мис самоварыны кәтириб су
илә долдурмаг истәјән гәссаб Дадашбаланын үстүнә гышгырды, гојма-
ды ки, гапынын ағзында чадыр гурсунлар, фотограф Әлини говду, шә-
кил вермәди, ағламаг әвәзинә, башына јығышмыш мәһәллә арвадлары-
нын үстүнә гышгырды:

— Јаланды бу!.. — деди. — Јаланды бу!.. Јаланды!.. — деди.

Сона гојмады ки, Күлаға үчүн јас сәхласынлар, чүнки о гара хәбәр
ағ јалан иди, Күлаға өлмәмишди, Күлаға өлә билмәзди, чүнки бу дун-
јада һеч бир күнаһы јох иди, һеч бир пис иш көрмәмишди вә она нә
үчүн күллә дәјмәлијди, нә үчүн дурдуғу јердә гызыл ганына гәлтан ол-
малы иди? Сона бурада төк иди, Сона бурада галмышды, сәг иди вә
Күлаға орада нечә өлә биләрди, күллә Күлағаны нечә тута биләрди?

Саат нечә иди көрәсән? Ики иди? Үч иди? Дөрд иди?

зәиф ишығы фотошәкилдә Күлағанын јанағларында, додағларында, ча-
насиндә ојнајырды.

Сона әлиндә титрәән о шамын ишығында бир мүддәт диггәтлә
Күлағаја бахды, амма шамын зәиф ишығынын һәрәкәтиндән башга фо-
тошәкилдә бир тәрпәниш сезмәди, сонра Сона Күлағанын көзләринин
ичинә бахды вә бирдән-бирә бу көзләрин дәринлијиндә бир ағры һисс
етди вә о гаранлыг ғыш кечәси һәмин һисс Сонаны сарсытды.

Күнләрин һәмин көзәл күнүндә ки, Күлаға илә растлашымышдылар,
Күлаға илә көрүшмәјә башламышдылар, сонра евләнмишдиләр, о
вахтлардан бу тәрәфә Күлағанын көзләри һәмишә думдуру олмушду,
о көзләрин башгаларынын сезә билмәдији (амма Сонанын жердүјү!)
лап дәрининдә дә һеч бир ағры олмамышды, чүнки ола билмәзди,
чүнки Сона илә Күлаға бир јердәдиләр, чүнки бу отағлары вар иди,
бу чарпајылары вар иди, чүнки Гоша Гала Гапысы илә үзбәүз о балача,
о дарысгал е'малатханалары вар иди вә о е'малатханада көјүмтүл-ја-
шыл рәнкли бир аловла јанан о примусун да сәси ади примус сәси де-
јилди, чох мүләјим, чох јумшаг бир чанлы һәниртиси, нефәси иди.

Сона һәмин фотошәкилдә инди Күлағанын көзләринин дәринлијин-
дә жердүјү о ағрыја бахды вә бу заман көзләнилмәз, ағласығмаз бир
һадисә баш верди: Сона саат сәси ешитди вә сәрт һәрәкәтлә чөнүб до-
лаба тәрәф бахды.

Саат сәси долабдан кәлирди.

Сона долаба јакынлашды, өзүнүн гол саатыны, евин дивар сааты-
ны вә Күлағанын мизүстү саатыны дүз үч јүз әлтмыш бир күн бундан
әввәл гојдуғу вә о вахтдан бәри дә әл вурмадығы сијиртмәни ачды,
әлиндәки шамы ирәли тутуб сијиртмәнин ичини ишығландырды: саатла-
рын үчү дә чыггачыг ишләјирди.

Вахтлар мүхтәлиф иди.

Сонанын гол саатында 12-јә 7 дәгигә галмышды.

Дивар сааты 6.26-ны көстәрирди.

Күлағанын мизүстү сааты 03.12-ни жөстәрирди.

Вахтлар мүхтәлиф иди, јәгин ки, саатлар мүхтәлиф вахтларда јат-
мышдылар, амма инди үчү дә бирдән ишләмәјә башламышды.

Сонанын әлиндәки о шам даһа титрәмәди.

Сона дивардан асылмыш о бөјүк фотошәкли јанына гајытды.

Долабын саатлар ишләән сијиртмәси еләчә ачыг галды.

Сонанын әлиндәки шамын ишығы јөнә дә Күлағанын сифәтинә дүш-
дү вә Сона јөнә дә Күлағанын көзләринин дәринлијиндәки о ағрыны
көрдү, сонра о бири элини фотошәклин һамары илә Күлағанын алын-
на сүртдү.

Күлағанын алыннда нарын төр дамчылары вар иди.

Јох, бу, шамын истисиндан фотошәкли кағызына дүшмүш нәмиш
дејилди, бу төр дамчылары иди, чүнки Күлаға әзаб чөкирди, Күлаға
бу шәкилдән чыхмаг истәјирди, Сона буну баша дүшмүшдү вә Күлаға-
нын көзләринин дәринлијиндәки о ағры да инди чөкдији бу әзабын ағ-
рысы иди.

Шам өз-өзүнә сөндү.

Сона о гаранлыг ичиндә бир мүддәт Күлағанын фотошәкли илә
үзбәүз дәјанды.

Шамы даһа јандырмады.

Лап еһмәллыча, лап бармағларынын учунда пәнчәрәјә тәрәф кет-
ди, елә бил ушаг јатмышды вә Сона да горхурду ки, сәс олар, ушаг
јухудан ојанар.

64

Бүтүн күчә гаранлыг ичиндә иди вә һәмин ғыш кечәси о гаранлыг
ичиндә күчәләрдәки, евләрин дамындагы гарын зәиф ағымтыл парыл-
тысы даһа ағ јухулары Сонанын јадына салмырды, чүнки Сона даһа ју-
дулар барәдә фикирләшмирди, гаранлыг отагда һәмин пәнчәрәнин габа-
ғында дајаныб күчәјә бахырды вә көзләјирди.

Даһа гар јағмырды, күләк дә әсмирди, һәр һалда күләјин сәси кә-
либ отаға чатмырды, сакит, сәссиз-сәмирсиз бир ғыш кечәси иди вә о
сәкитлик, о сәсизлик ичиндә долабын ачыг сијиртмәсиндәки саатлары
чыггылытысы ешидилди.

Шамын сөнмүш фитилинин јүнкүл ији отаға јайылмышды вә бу јүн-
күл гоху бир балача Гоша Гала гапысынын гаршысындаки о балача, о
дарысгал саат тө'мири е'малатханасында көјүмтүл-јашыл аловла јанан
примусун гохусуна бәнзәјирди, амма Сона бу барәдә дә фикирләшмә-
ди, һәмишәки кими, хәјәлән Гоша Гала гапысынын габағындаки о бала-
ча, о дарысгал е'малатханаја кетмәди; Сона әјиндәки кечә көјәјилә
пәнчәрәнин габағында дајаныб күчәјә бахырды вә көзләјирди.

Он беш-јириин күн бундан габаг фабриқдә бир јердә ишләдиқле-
ри ғызлардан һансыса бу әлүмлү-итимли күнләрдә һеч олмаса бил бә-
лача үрәк ачмагдан өтрү нәсә күлмәли бир сөз деди, һамы күлдү, тәк-
чә Сона күлмәди вә дүнја көрмүш Хәдичә хала:

— Дәрдлиди дә Сона, нәчә күлсүн... — деди. — Үрәји ағрыјыр
Сонанын...

Һәмин ғыш кечәси о саат чыггачыгынын мүшәјәт етдији һәмин сә-
кит, сәссиз-сәмирсиз ғыш кечәси Сона күчәнин гаранлығына бахырды вә
о дем Сонанын һеч бир дәрди јох иди, Сонанын үрәји даһа ағрымырды,
ағры Күлағанын көзләриндә иди вә Сона көзләјирди.

Сона Күлағаны јахшы таныјырды вә билирди ки, Күлаға күчлүдү,
јирәқди, билирди ки, Күлаға да инди бүтүн варлығыјла Сонанын јаны-
на гајытмаг истәјир вә Сона көзләјирди (вә Күлаға буну билирди!).

Сона елә еләчә пәнчәрәнин габағында дајанымышды, чүнки бир де-
һа о шәклә бахмаг истәмирди, Күлағанын көзүндәки о ағрыны көрмәк
истәмирди, Күлағанын о әзабларынын көзкөрәти шаһиди олмаг истә-
мирди вә дајаныб көзләјирди.

Сона тамам сакит иди, тамам архајын иди, билирди ки, Күлағанын
көзләриндәки о ағры дә, Күлағанын о әзаблары да мүвәггәтидир, о
ағры да кечиб кедәчәк вә о әзаб да јох олачәг.

Долабын ачыг сијиртмәсиндә о саатларын чыггылытысы елә бил ки,
һәмин ғыш кечәсинин нобзи иди, отагда вурурду.

Шамын сөнмүш фитилинин гохусу чөкилиб кетмишди вә отағын һа-
васында о гохудан сонра бир тәмизлик вар иди вә Сона билирди ки,
бу отаг дә Күлағаны көзләјир.

Саатларын чыггылытысы ичиндә јаваш-јаваш әртән бир сәс ешидил-
ди вә Сона баша дүшдү ки, бу сәс чырылан кағызын сәсиди.

Күлаға азад олурду.

Күлаға гајыдырды.

Күчәдәки, евләрин дамындагы, пәнчәрәләрин сүраһиләриндә-
ки гарын ағымтыл ишығы елә бил ки, артмаға башламышды, гаранлыг
ичиндә күмүшү бир парылтыла күчәләрин, шәһәрләрин, бүтүн дүнја-
нын тәмизлијиндән, төзәлијиндән хәбәр верирди.

Кағыз даһа чырылмәди.

Сүкут чөкдү вә елә бил ки, долабын сијиртмәсиндәки о саатларын
да чыггылытысы кесилди.

Сона чөнүб отаға бахмырды, пәнчәрәнин габағында дајанмышды вә
көзләјирди.

Отагдан аддым сәси кәлди.

Бир аддым...
Икинчи аддым...
Үчүнчү аддым...
Жөнө сүкүт чөкдү.

Сона архадан аз гала күрөклөрүнө тохунуб дөјүнөн о үрөјин сөсүнө
ешитди.

Сонара Күлаға элини еһмаллыча Сонанын чийинә гојду.

Сона диксимәди, Сона биллирди ки, белә дө олачаг вә бирдән-бир
Сонанын үрөји чошду, дүз үч жүз алтмыш бир күнүн дәрди, дүз ики жүз
алли үч күнүн эзабы ири-ири килә-килә јаш олуб көзлөриндөн ахды.

Сонанын чийиндәки о әл көјәнинин алтына кирди, чылпаг чийиндә
жәзди вә о элин истиси, о элин һәрарәти Сонанын бүтүн ичиндән кечди.

Сонара Күлаға Сонаны өзүнә тәрәф чевирди, Сонанын көзләринә
бахды вә баша дүшдү ки, өмрүндә һеч вахт Сонаны беләчә хошбахт көр-
мәјиб, һатта о балача, о дарысгал е'малатханада бир-бирләринә гыс-
лыб гоша отурдуглары о дәгигләрдә дө Сона беләчә хошбахт дејилди.

Сона һәмин гыш кечәси о гаранлыг отагдаки пәнчәрәнин габағында
өзүнү Күлағанын бағрына басды, Күлағанын үз-көзүнү, бојуну, синәси-
ни өпә-өпә:

— Ахыр ки, кәлдин... — пычылдады. — Ахыр ки, кәлдин... Гајытдым
ахыр, гајытдым... — пычылдады. — Кәлиб чыхдым... — деди. — Кәлиб
чыхдым...

Күлаға чылпаг Сонаны гучағына алды, чарпајыја кәтирди.

Күлаға Сонанын һәлә дө јашы гурумамыш вә дузлу тәм верән көз-
ләрини, додагларыны өпүрдү вә Сона хошбәхтликдән богула-богула,
тәнкәнәфәс ола-ола, пычылдаја-пычылдаја:

— Јаланчы бир мөктуб кәлмишди мәнә... — дејирди.

Күлаға пычылдаја-пычылдаја:

— Јаланчы дејилди о мөктуб... — дејирди. — Мән өлмүшдүм... Мән
вурмушдулар... Мән сән дирилтдин... — дејирди. — Сәнин нәфәсин мән
ни дартыб о шәкилдән чыхартды...

...Сәһәр јаваш-јаваш ачылырды.

Жөнә гар јағмаға башламышды.

Сона чарпајыда узанмышды вә Күлағаја бахырды.

Күлаға пәнчәрәнин габағында дәјәнмышды вә дүз үч жүз алтмыш бир
күн көрмәдији мәһәлләдә о гыш сәһәринин ачылмағына тамаша едирди.

Сона күлүмсәјирди, чүнки Күлағанын јеринә севинирди.

Сонанын бүтүн бәдәниндә бир раһатлыг вәр иди вә о раһатлыгдә
бир әбәдиллик, һәмишәли вәр иди.

Сонара Күлаға пәнчәрәнин габағындан чәкилиб долаба јахынлашды,
сијртмәдәки саатлары көтүрдү, мизүстү сааты һәмишәки јеринә гојду,
Сонанын гол саатыны да мизин үстүнә гојду, сонра элиндә тутдуғу ди-
вар саатына бахды.

Сона да чарпајыдан галхыб Күлағанын јанына кәлди вә бир-бир о
саатларә бахды.

Вахтлар һәмин мүхтәлифлији олдуму кими сахламышды.

Сонанын гол саатында 3-ә 10 дөгигә галмышды.

Дивар сааты 9.29-у кәстәјирди.

Күлағанын мизүстү сааты 06.15-и кәстәјирди.

Сонара Сона илә Күлаға бир-биринә бахды вә икиси дө бәркдән, үрәк-
дән күлмәјә башлады.

Икиси дө чылпаг иди, икиси дө о балача отағын ортасында дәјән
мышды, бир-биринә бахырды вә бәркдән, үрәкдән күлүрдү.

Сонара Күлаға элиндәки сааты дивара вурмаг истәди.

Сона:

— Нејләјирсән дивара вуруб?... — деди. — О бири евимиздә вурар-
сан. Онсуз да бурдан кәчәчәјик...

— Нијә?

— А-а-а... Ким инанар ки, сән шәкилдән кәлмисэн? — Сона фото-
шәклә бахды.

Фотограф Әлинин бөјүтдүју о фотошәкилдә қағызын јалныз гырыг-
мыры галмышды, Күлағанын портретинин јери бош иди вә Сонаја елә
кәлди ки, елә бил о шәкли гајчы илә кәсиб көтүрмүсән.

XXXI

Мән чал бығлы, ортасы тамам төкүлмүш ағаппаг гыарым сачлы о
тәксис сүрүчүсүндән — Чәфәргулудан чох шәј сорушмаг истәјирдим, ам-
ма һеч нә сорушмадым, даһа доғрусу — нә үчүн? Нијә? Сәбәбини бил-
кирәм... — һеч нә соруша билмәди вә әјдынлыг бир јаз кечәси евдән

чыхыб пијада мәһәлләмизә тәрәф кетдим.

Бакынын дағлыг һиссәсина галхан вә бир эздән мәнә нөјүт дүканы-
нын — бизим нөјүт дүканымызын тининә, мәһәлләмизә апарыб чыхара-
маг күчә боју аддымлаја-аддымлаја бу таныш өвләрә, бирмөртәбәли,
икимөртәбәли, үчмөртәбәли биналар бахырдым вә һеч бирини танымыр-
дым; јә'ни бу биналар өз-өзлүјүндә мәнә таныш иди, аنامын элиндән

түтүб бу күчә илә шәһәрин мәркәзинә тәрәф чох кетмишдим, бу күчә-
дән чох кечмишдим, амма ејни заманда, мән бу биналарын һеч бирини
һансы бир хатирәләсә бағлы хатырламышдым, мән бу биналарда бир јад-
лыг һисс едирдим вә мәнә елә кәлирди ки, бу һисс гаршылығлыды, чүнки

күчөләр јалныз биналардан, јалныз асфалтдан, дашдан ибарәт дејил
вә мәнә елә кәлир ки, күчөләрин дө јаддашы вәр; инсанлар кәлир, кедир,
амма күчөләр галыр, күчөләрин өмрү инсанларын өмрүндән чох-чох ар-
тыр олур, күчөләр јүз ил, ики јүз ил, үч јүз ил јашәјир вә кәлиб-кәдән о

инсанларын нәфәси илә нәфәс алыр, кәлиб-кәдән о инсанларын
һиссләри, һөјәчәнлары илә јашәјир вә бу барәдә фикирләшәндә
һәрдән мәнә елә кәлир ки, гарышыга адында, ја фил адында, ја

һисан адында бир мөхлуг олдуғу кими, күчә адында да бир мөхлуг вәр.

Мән сонунчу дөфә бу күчә илә нә вахт кетмишәм? — јадыма кәл-
мир... Биз мәһәлләдән кәчәндә он-он бир јашым вәр иди вә јәгин гырх

ил иди ки, ајағым бу күчәјә дөјмирди (бу да мәним е'тибарым!) вә һәр-
кәһ күчәнин јаддашы вәрса, күчә чанлыдырса, демәли, нәјсә дө унудур,
јаддан чыхарыр вә буну дүјмаг, һисс өтмөк гүссә кәтирир, бу — јалныз

гырх илин әјрылыг гүссәси дејил, јалныз һәмин гырх илин әбәди бир кеч-
мишдә галмағынын, гајытмазлығынын гүссәси дејил, бу гүссә, ејни за-
манда, кәләчәјинди, даһа доғрусу, кәләчәкдә галмыш беш илин, он илин,
һатта гырх-әлли илин дө һачанса әбәди бир кечмишдә галачағынын инди-
дән һисс олунан гүссәсидир.

Бизим о нөјүт дүканымызын, о әрзәг дүканымызын сары өһөнклө
рәнкләнмиш бирмөртәбәли бинасыны узағдан көрдүм вә о саат да таны

дым вә нә гәдәр истәсәң дө ки, буну јазмајым — гајыдыб чыхыб кет-
мәк истәдим, чүнки бүтүн бунларын нә мәнәсы вәр иди? Мән инди о

мәһәлләдә кими ахтарырдым? «Кечмишә сөһәр» — бу јалныз бизим өзү-
мүзүн китабларда јаратдығымыз бир ифадәдир, өслиндә кечмиш һеч ки-
ми гәбул өтмир, кечмиш өз ишини көрүб, гуртарыб вә онун гапысында

әбәди бир гыфыл вәр, Зибә халанын гапысында о паслы гыфыл кими,
Әлиаббас кишинин гапысында о јекә гыфыл кими...

Ләкин мән ки инди, бах, бу күчә илә үзү јухары, бизим мәһәлләмизә
доғру кетдијим бу әнләрда Зибә халаны да, Әлиаббас кишини дө ха-
тырлајырам...

Әсмер дейр ки, куја мән үрәжимин дәрининдә сентиментал бир адам; билмирәм, балка дә беләди вә мөним фикирләшдикләрим дә, јазмаг истәдикләрим дә сентиментал бир адамын фикри, истәјидир, ола биләр, амма һәр һалда мән мөһәлләмизин тининдәки сары әһәнклә рәнкләмиш о балача бинаны көрәндә дајанмаг истәдим, кәри гајыдыб чыхыб кетмәк истәдим вә о дәм мәнә елә кәлди ки, о таныш вә ејни заманда јад биналар, о күчә пәнчәрәләри, күрбәчүр рәнкләрлә рәнкләнимиш — јашыл, кәј, гәһвәји, чәһрајы, сары күчә гапылары, јаваш-јаваш јарпагламаға башламыш мејнәләрлә әһәтә олунмуш күчә ејванлары мәнә бахыр вә мәни мәзәммәт едир; әлбәттә, бу һиссәдә бир ушагылыг вар иди, амма нә олар? мән ки... мән ки өз ушагылығма гајытмаг истәјидим...

Мөһәлләмизин ашағы башында тинин учуна чатыб нөјүт дүканы илә үзбәүз дајандым, мөһәлләмизә бахдым вә јох, мөним үрәјим дүшмәди, јеримдә дә донуб галмадым, елә бил ки, елә белә дә олмалы иди, елә буну да көзләјирдим: Сары һамам да јох иди, бизим даланымыз да јох иди, аралыгдакы о биналар, о өвәләр дә јох иди вә һөмин саһәдә инди чохмәртәбәли бөјүк бир јашајыш бинасы вар иди. һөмин бинанын пәнчәрәләри јанырды, ејванларына адамлар кириб чыхырды, о бөјүк бина өз күндәлик һәјәты илә јашајырды вә һөмин бинанын габағында һүндүр, голлу-будағлы бир сөјүд ағачы вар иди.

Јүнкүл бир меһ әсди вә јүнкүл меһә голлу-будағлы сөјүдүн јеничә жөјрмәжә башламыш көрпә јарпағларыны тәрпәтди вә мәнә елә кәлди ки, әслиндә, о јарпағлар мәни саламлады; мәнә елә кәлди ки, инди о бөјүк, о голлу-будағлы сөјүд ағачы дә, вахтилә мөним атам кими, бу күчәдә —бу јени күчәдә гәрибчилик ичиндәди.

Бир, ики, беш, једди, он, он бир... Бу бөјүк бина онбирмәртәбә иди вә онун јәгин ки, чөми иккнә мәртәбәснә бизим бүтүн мөһәлләмиз сыгышарды.

О бинанын үчүнчү мәртәбәсинин мәнә јахын ејванында үч-дөрд јашлы бир ушаг дајанмышды вә сураһинин дөмир бәрмагылы арасындан мәнә бахырды; мән дә о ушаға бахдым, она көз вурдум вә бирдән гәрибә бир һадисә олду: о ушаг ағзыны јекә ачыб бәркәдән аглаја-аглаја отаға гачды; анасы төләсик ејвана чыхды, күчә боју о тәрәф-бу тәрәфә бахды, башыны јухары галдырыб бинанын үст ејванларына бахды вә јәгин ки, һеч һарда шүбһәли бир шөј көрмәјиб отаға кечди.

Мөним сөјүдүм күлдү.

Бир дөфә мән јухуда гыпгырмызы бир әј көрмүшдүм вә елә јухуда икән о гырмызы әја баха-баха баша дүшүрдүм ки, јуху көрүрәм, баша дүшүрдүм ки, о чүр јекә, о чүр гырмызы әј ола билмәз, амма о јекә, о тырмызы әј, нечә дөјәрләр, мөним буну баша дүшүб-дүшмөмәјимин фәртиндә дејилди, еләчә гырмызы алышыб јанырды, еләчә мөним көзләримин габағында иди.

Инди кәјдә һөмишәки (әди!) әј иди, һөмишәки (әди!) улдузлар иди, бир дә ки, о бөјүк јашајыш бинасынын ишығлары јанырды вә һөмишәки ишығлы пәнчәрәләр, ишығлы гапылар бизим мөһәлләдә өзләрини гәтнәјән јад һесаб өләмирди, өксинә, о пәнчәрәләрин, о шүшә гапыларын ишығында, кенишлијиндә, јарашығында бизим мөһәлләжә һәтта бир миннәг вар иди.

Мухтарын јашадығы, Әдиләнин јашадығы о үчмәртәбәли бина өвәлки кими өз јериндә иди (вә инди бу мәнә бир мө'чүзә кими көрүндү!), амма Мухтаркилин о шүшәбәндиндә даһа Күбра халанын дибчәкләри јох иди вә үмумијәтлә, бу бина, әлбәттә, өвәлки бина иди, амма ејни заманда, өвәлки бина дејилди, дивәрларына, пәнчәрәләринә, шүшәбәндинә, жириш гапысына бахан кими, билирдин ки, инди бу бинанын һөј-

ты тамам башга бир һәјәтды, өвәлқиндән јахшыдымы? писдими? билмирәм, амма тамам башга иди вә мөним үчүн бурасында да шәкк-шүбһә јох иди ки, инди бу бинада тамам башга адамлар јашајырды; о үчмәртәбәли бинанын мөним үчүн доғмалығынын өзүндә инди бир јадлыг вар иди.

Бинанын габағында, сөкинин ғырағында гырх ил бундан өвәл олдуғу кими, јерә, асфалтын үстүнә салынмыш балача бир дөшәкчәдә лап гочалыб өлдән дүшмүш бир гары отурмушду (һәрдән бу барәдә фикирләшәндә мәнә елә кәлир ки, һөмин кечә о гары мөним көзүмә көрүнмүшдү...) вә мән аста аддымларла жөлиб о гарынын габағында дајандым, һәлә узағдан көрән кими таныдығым о гарыны саламладым (јохса о саламы өзүм өзүмә вердим?):

— Ахшамын хөјир, Сафура хала.

— Абатын хөјир, — деди.

— Нечәсән, Сафура хала?

— Нечә олачағам? Көрмүрсән? һәј-һәјым кедиб, вәј-вәјым галыб.

— Мәни танымадың!

— Јох...

— Мәнәм дә!..

Һөмин јаз кечәси о бөјүк бинадан жөлән ишыг ичиндә мән Сафура халанын алачаланмыш сулу көзләриндә гәфил бир сөксәкә көрдүм вә мәнә елә кәлди ки, Сафура хала һәлә дә сөксәкә ичиндәди, һәлә дә мүһәрибәдә иткин дүшмүш оғлу Ејнулладан бир хәбәр көзләјир. Әлбәттә, биз һамымыз бу барәдә чох ешитмишик, чох охумушуг ки, аналар мүһәрибәдә иткин дүшмүш оғулларынын јолуну һәлә дә көзләјирләр, амма бу дөфә бүтүн өмрүмдә биринчи дөфә мән буну көзләримлә көрдүм, дүјүдүм.

Мән Сафура халанын үзүндәки ғырышлара бахырдым вә бирдән-бирә мәнә елә кәлди ки, Сафура халанын үзүндәки о әјри-јүрү ғырыш хәтләри илә бизим гырх ил бундан өвәлкі мөһәлләмиз арасында чох јахын бир охшарлыг вар.

Сафура хала јенә дө:

— Јох, танымадым... — деди.

— Әләкбәрәм...

— һансы Әләкбәр? — Сафура халанын алачаланмыш сулу көзләриндәки о гәфил сөксәкә, о һөјәдән итиб кетмишди, чүнки о сөксәкәни, о һәјәчаны узун мүддәт көзләриндә сахламаға һөји јох иди.

— Сонанын оғлујам...

— һансы Сонаның!

— Правадник Ағарәһимин арвады...

Сафура халанын да тамам ғырышмыш гоча сифәти мөним о сөјүдүм кими күлүмсәди:

— Валлаһ, дөдим сөнә дә, һәј-һәјым кедиб мөним, вәј-вәјым галыб.

Бир ајағым бурдады, бир ајағым гөбирдә... Аллаһ тез көтирсин о күнү!..

— Сары һамамдан јухарыда, даланда олурдуг...

— Валлаһ, билмирәм аллаһын јанында нә күнаһым вар ки, көтүрүб әпәрмыр мөни!

— Ханым халәкиллә бир һөјәтдә олурдуг...

О алачаланмыш сулу көзләр дөјөсән фикрә кетди, кечмишдән нәсә гопарыб көтирмәк истәди, сонра деди:

— Аллаһ Ханыма рөһмәт өләсин!..

— Мәни танымадың!

— Јох... Аллаһ мәни өлдүрсүн! өлдүрмүр дә... Хөчил өләјир мөни...

Јенә јүнкүл бир меһ әсди вә мән көзләримә Сафура халадан чөкиб о голлу-будағлы сөјүд ағачына бахдым, сөјүдүн јеничә жөјрмәжә башла-

мыш жарпаглары титрәди, амма бу титрәиш дүнәнын ән ади титрәиши иди, чүнки о сөјүд гырх ил иди ки, мәним дежилди вә әлбәттә, о сөјүд мәни танымырды.

Онбирмәртәбәли бинанын ишыглары бир-бир сөнүрдү.

Бир аздан о ишыглар тамам сөнәчәкди, јалныз кәјдәки ај, улдузлар галачагды вә бизим күчәмиз гырх ил бундан әввәлки кими, јенә дә о ајын, о улдузларын алтында галачагды, амма бу төкбәтәклик гырх ил бундан әввәлки төкбәтәклик олмәјачагды, чүнки бизим күчәмиз гырх ил бундан әввәлки јох, сабаһкы сәһәрини көзләјәчәкди, сабаһкы сәһәринин адым һәсрәтини чәкәчәкди, сонра о сәһәр ачылачагды, онбирмәртәбәли бу бинанын ушаглары һәј-күлә ашағы дүшүб мәктәпләрә кедәчәкди, о ушагларын һамысынын портфелләриндә көзәл автомат гөләмләр олачагды вә о ушаглар һеч вахт бу күчәдә Аг Дәвә көрмәјәчәкди, ајлар кәчәчәкди, илләр кәчәчәкди, үчүнчү мәртәбәдәки о балача дә бәјүјәчәкди вә һансы бир бинанынса үчүнчү мәртәбәсиндә (ја онунчу, ијирминчи мәртәбәсиндә) балача бир ушаг көрәчәкди...

XXXII

Чәбрајыл мұһарибәјә кедәндә һәјәтимиздәки көјәрчинләрдән чох никараң жетди вә Чәбрајылдан сонра о көјәрчинләрә Ағарәһим бахды. Көјәрчинләрә вермәјә бир шеј јох иди, Ағарәһим бир сүбһ тәздән, бир дә әхшамә јахын дама галхык көјәрчинләри учурурду вә көјәрчинләр кедиб әзләри әзләринә јем тапырды (һәр һалда нәсә тапырдылар ки, јашајырдылар), гајыдыб һәјәтимиздәки гушханаја кирирди.

Чәбрајылдын бир вахт кәјдә мајаллағ вурән, мин бир ојундан чыхан, учуб көјүн једдинчи гатында күчлә көрүнән бир нөгтәјә дәнән көјәрчинләри мұһарибә башлајандан сонра, Чәбрајыл кедәндән сонра күнүкүндән зәңфләјирди, бузүшүрдү, ләләкләрини төкүрдү, елә һеј көзләрини јумуб мүркүләјирди вә Ағарәһим дә мұһарибәјә кедәндән сонра, даһа гушхананын ағзы һәмишә ачығ галды, көјәрчинләр истәјәндә учуб кедиб јем ахтарды, бир шеј тапды, ја тапмады, тәзәдән һәјәтимиздәки о гушханаја гајытды, күндән-күнә лап арыглады, лап әлдән дүшдү, даһа учуб кедиб јем ахтармаға дә нә һавәсләри, нә дә тагәтләри галды.

Чәбрајылдын көјәрчинләри өз агибәтләри илә барышмышдылар вә бу мәним үрәјимдә бир дәрә олмушду, амма мәним бу дәрә чәрә еләмәјә һеч бир имканын јох иди, чүнки бизим һәјәтимиз дә, бизим даланымыз да, бизим күчәмиз дә тамам имкансыз иди.

Мән дама чыхырдым, о көјәрчинләри учуртмағ истәјирдим, амма көјәрчинләр учурду, даһа доғрусун, бир-ики дәфә ганадларыны чырпыб дамба о төрәф-бу төрәфә атылырды, башларыны чөп тутуб мәним әләримә бахырды, сонра о көјәрчинләр дамын бир күнүндә дәнәни башларыны бәдәнләринә гысырдылар, көзләрини јумурдулар вә һәр дән-бир гурулдајырдылар; мәним әлләрим һәмишә бош олурду, көјәрчинләрә вермәјә һеч нә тапмырдым вә тәскинлијим дә бу олурду ки, Чәбрајылдын уауң резин шлангыны һәјәтимиздәки крана кечириб тез-тез гушхананы јујуб тәмизләјирдим, амма көјәрчинләр һеч нә јемәдикләри үчүн, тәмизләмәјә дә бир шеј олмурду, ачылыгдан, хәстәликдән төкүлән ләләкләрдән башга; сонра көјәрчинләр өлмәјә башлады вә мән дәрә күндән, беш күндән бир кечә гушханада өлмүш о көјәрчинләри чыхырыб атырдым вә о өлү көјәрчинләр дә јәгин күрән пишијин гисмәт олурду. Мән о көјәрчинләри чох истәјирдим, мәним о көјәрчинләрә јазығым кәлирди, амма о јазығ өлү көјәрчинләрдән ијрәнәрдим вә о јазығ өлү көјәрчинләрдән беләчә ирәнәјим, өјүә-өјүә онлары көтүрүб апарыб атмағым бә'зән мәним бүтүн һәјәтимы бир ишкәнчәјә чевирир-

ди: о көјәрчинләрин ахыры нә үчүн белә олмалы иди? Ва дүнәнын бу инсафсызлыгы аз галырды о балача Әләкбәри ағлатсын.

Бир күн чийиндән јекә торба салланмыш бир киши һәјәтимизә кирди, һәддән артығ һүндүр вә һәтта о чүр һүндүрлүјүнә көрә дә чох көк иди вә о бәдһејбәт кишинин башы үлкүчлә тәмиз гырхылмышды, јоғун пејсәри вар иди вә онун беләчә гамәти, јоғун пејсәри бизим мәһәлләмизди басмыш о јетимчиликлә, о кимсәсизликлә һеч чүрә ујуш-мурду.

О бәдһејбәт киши Чәбрајылдын көјәрчинләрини алмағ истәјирди, амма Ханым хала һәјәтимизә сығышмајан, даланымыза, күчәмизә сығышмајан о гамәтә бахмәјарағ кишини һәјәтимиздән говду вә о јоғун пејсәрли бәдһејбәт киши әввәлчә диггәтлә һәјәтимизин о башына-бу башына бахды, елә бил нәји исә јохлајырды, нәји исә өјрәнәрдиди, сонра да гапыдан чыха-чыха:

— Онсуз дә ачындан өлүрләр... — деди вә дәнәшдыгча дә ири, сары дишләри арасындан түпүрчәк сычрајырды. — Киминчүн сахлајырсан онлары, өј ағылсыз зәнән?

Ханым хала һәјәт гапымызы о бәдһејбәт кишинин ардынча елә чырпыб ки, аз галды тәмиз гырхылмыш шишман пејсәри партласын.

Ханым хала:

— Кәпәј оғлу! — деди. — Алмағ истәјир ки, апарыб тојуг кими сахласын, сонра дә башларыны кәсиб сатсын!..

Бу дәнәштли сөзләри ешидәндә бүтүн түкләрим үрпәшди вә о дәм мән бүтүн варлығымла Ханым халаја фәхр еләдим, мәнә елә кәлди ки, о бәдһејбәт кишидән горхмајан; о бәдһејбәт кишини һәјәтимиздән гован, ардынча гапыны еләчә чырпан Ханым хала јенә дә әввәлки Ханым халады, мәнә елә кәлди ки, о автобус дә, о дәрә «полуторка» дә јенә далбадал бизим даланын ағзына дүзүлүб, мәнә елә кәлди ки, бизим һәјәтимиз дә, даланымыз да, күчәмиз дә әввәлләрдәки кими әрхалады, мұһарибә башламаздан габағ олдуғу кими, күчлүдү, басылмазды; әл-бәттә, ејни заманда мән о дәнәштли сөзләрә тәвчүб дә етдим, чүнки көзүм ачандан ешитмишдим ки, көјәрчин јемәк күнаһды.

— Көјәрчин јемәк ахы күнаһды... — дедим.

Ханым хала:

— Дүнәја о гәдәр күнаһ иш тутан адам вар ки... — деди.

Һәмин кечә узун мүддәт һәјәтимиздәки о көјәрчинләрин гурултусуна гулағ асдым; әввәлләр ахшам дүшән кими о ағ көјәрчинләр јәтырды, амма мұһарибә башлајандан сонра, Чәфәр, Адил, Әбдулләли, Гоча. Чәбрајыл, Ағарәһим мұһарибәјә кедәндән сонра, о гушхананын гапысы еләчә ачығ галадан сонра, көјәрчинләр бә'зән кечәнин јарысына кими јата билмирди, гурулдајырды.

Мән билирдим ки, о көјәрчинләр ачдыр, мәним о көјәрчинләрә вермәјә һеч нәјим јохду, мән билирдим ки, о көјәрчинләр даһа һеч вахт көјүн једдинчи гатына галхык күчлә көрүнән бир нөгтәјә дәнә билмәјәчәк, амма мәним бүтүн үрәјим, бүтүн варлығым һәмин дәм Ханым халаја дәрән бир тәшәккүрлә долу иди, чүнки Ханым хала гојмады ки, о јоғун пејсәрли бәдһејбәт киши о көјәрчинләри чийиндән салдадығы һәмин торбаја долдурсун; бирдән-бирә мәнә елә кәлди ки, елә бил өзүм с торбанын ичиндәјәм вә мәним нәфәсим тынчыхды, аз галды бир һавасызлығ ичиндә боғулум, амма јох, о јоғун пејсәрли бәдһејбәт киши көрүндүју кими горхулу дејилмиш, Ханым хала ону бизим һәјәтимиздән говду вә мән дә онун торбасында дејилдим, ананын һәмишәки кими, отағын бир күнүндә, јердән салдығы јорған-дәшәјин ичиндә идим вә һәмин кечә мән о ач көјәрчинләрини, о балачалашмыш, бузүш-мүш хәстә көјәрчинләрин гурултусуна гулағ аса-аса јенә дә көјү көмкәј

көрдүм, лөкөсиз көрдүм вә о көмкөй, төртөмиз, лөкөсиз көйдө јенә да Чөбрайылын о саглам, чәлд, сых лөлөкләри күнүн алтында парылдајан көјөрчинләри учурду, мөһәлләмизин үстүндә дөврә вурурду; муһарибә башлајандан сонра бөлкә дө биринчи дөфә үрәјимдәки о раһатлыг ичиндә, көзләримин гаршысындакы о көмкөйлүк ичиндә, о төмизлик, лөкөсизлик ичиндә јухуја кетдим вә бүтүн һәјәтымдә илк дөфә төртөмиз мави бир јуху көрдүм: о ағ көјөрчинләр дө төртөмиз мави көјөрчинләр иди, көј дө төртөмиз мави иди вә о мави көјөрчинләр о мави көјдә учурду вә о мавилик ичиндә һардаса ағ бир ишыг јанырды вә мән билирдим ки, о ағлыг Ағ Дөвәнин ағлыгыдыр, јухуда мөнә елә кәлирди ки, әлләрим, бүтүн бәдәним көрмәјим, амма ишыгы кәлән Ағ Дөвәнин ағаппаг јунуна тохунур вә о јун ипәк кими јумшагды, мүләјимди, һәрәратлиди...

Сәһәр аңамын сәсинә јухудан ојандым:

— Вај, көпөј ушагы!.. Вај, сизүн чижәрүвүз јансун!...

Аңамын сәси һәјәтдән кәлирди.

Мән баша дүшдүм ки, нәсә бир һадисә баш вериб вә јеримдән галхыб һәјәтә гачдым.

Кечә гушханәдакы көјөрчинләрин һамысыны оғурлајыб апармышдылар.

Бу — мөһәлләмиздә мөним јадыма кәлән биринчи оғурлуғ иди.

Мән чәрховузун кәнарында отурдум, о бомбош гушханәја бахдым вә өзүмү сахлаја билмәјиб ағламаға башладым; мөним өзүмүн өзүмә јазығым кәлирди, чүнки кечә бизим һәјәтимизә кирмишдиләр, о көјөрчинләри, о јазыг, хәстә көјөрчинләри оғурламышдылар, мөним исә хәбәрим олмамышды вә Ханым халанын да бундан хәбәри олмамышды вә биз о көјөрчинләри һеч олмаса горуја билмәмишдик ки, өз гушханаларында өлсүнләр вә әлбәттә, мөним о көјөрчинләрә дө јазығым кәлирди вә о балача Әләкбәр о јазыг көјөрчинләри суда башмиш, тавада гызармыш тәсәвүр едәндә даһа да бәркдән ағлады. Бу вахт кимсә јекә әлини чийнимә гојду вә мән диксиндим, чүнки бирдән-бирә мөнә елә кәлди ки, чийнимдәки бу әл дүнән һәјәтимизә кәлән, чийниндән бош торба салланмыш јоғун пејсәрли о бәдһејбәт кишинин әлидир, амма мөним башымын үстүндә дөјәнән Ханым хала иди, бу әл Ханым халанын әли иди вә Ханым халанын әли тамам јүңкүллөшмишди, мән һеч вахт ағлыма кәтирмәздим ки, Ханым халанын о јекә әли бөлчә јүңкүлләшиб, бөлчә чәкисиз олуб вә о јекә әли бөлчә јүңкүллөшмәји, бөлчә чәкисизлији мәни даһа да көврәлтди.

Ханым хала:

— Ағлама, Әләкбәр... — деди. — Ағлама...

Мән лап бәркдән ағладым.

XXXIII

Бизим даланымызда күрән бир пишик вәр иди, о гәдәр көк иди ки, дәрсиңә сығышмырды, күчлә јеријирди, јәј ајларында сәһәрдән ахшамачан даланымызын габағындакы электрик шалбанынын көлкәсиндә јатырды вә мән һәмишә тәвәччүб едирдим ки, бу күрән пишик ки, бу гәдәр јатыр, бәс нә вахт сичән тутур, нә вахт јемәк јејир вә бөлчә көкәлир?

Күн әрәндә шалбанын сөкијә дүшмүш көлкәси дөјишдикчә күрән пишик дө тәнбәл-тәнбәл галхыб јерини дөјиширди, тәзәдән көлкәдә узанырды, һәрдән дө кәзүнү ачырды, галхыб көрнөширди, өснөјирди, тәзәдән јатырды вә Балакәрим дөјирди ки, о күрән пишижин куја мин јашы вәр вә куја о күрән пишик һеч вахт өлмөјөчөк.

Нә иш идисә, о күрән пишиклә мөһәлләмиздә һеч кимин арасы јох иди.

Муһарибә башланандан сонра адамлар чәрәксиз галды, сичәнлар азалды вә о күрән пишик дө арығлады, ахырда лап бир дәри, бир сүмүк галды, амма һеч ким буна фикир вермәди, чүнки чамаат күрән пишижин һәјәндә дејилди, өз һәјәндә иди.

Күрән пишижин тәнбәллијиндән әсәр-әләмәт галмамышды, даһа һеч вахт шалбан көлкәсиндә узанмырды, сәһәрдән ахшамачан мөһәлләнин һәјәтләрини кәзирди, бә'зән даландә мөним далымча дүшүрдү, мијолдәјырды вә мән ағамыи јерә вуруб ону говурдум, чүнки она вермөјә бир шеј јох иди.

Һәрдән јенә дө Әминә халанын евиндән сәс-күј кәлирди вә онда һамы билирди ки, Ибадулла јенә кәлиб чыхыб, јенә кефлиди, јенә анасындан гызыл истәјир вә әлбәттә, Ибадулла һәмишәки кими јенә дө Әминә халанын јанындан әлибшә чыхырды, даһа доғрусу, гызылсыз чыхырды, амма мөһәлләмизин чамаатынын боғазларындан кәсиб Әминә халаја вердији пәјлардан һеч олмаса, нәсә бир овуч көтүрүрдү: суда башмиш нохуд, ја лобја, ја да бир башга шеј вә белә күнләрдән бириндә мән Ибадулланы даланымызын дибиндә, әввәлләр хартут битән јердә көрдүм.

Ибадулла јерә чөмәлмишди, о күрән пишик дө Ибадулланын јанында дөјәнмишды вә мән өмрүмдә биринчи дөфә пишик көзләриндә ачыг-ашкар бир мөһрибанлыг көрдүм: күрән пишик һәмин мөһрибанлыг долу көзләри илә Ибадуллаја бахырды.

Ибадулла күрән пишијә әли илә нәсә јемәли бир шеј верирди вә мән узагдә дөјәнәб бахдығым үчүн бунун нә олдуғуну көрмүрдүм, амма һәр нә идисә, әлбәттә, Ибадулла ону индичә чығыр-бағырла анасындан алмышды.

Мән күрән пишији једиздирән Ибадуллаја бахырдым вә өзүмү тамам итирмишдим; јох, мән төкчә она көрә өзүмү итирмәмишдим ки, Ибадулла илә о күрән пишик арасында бөлчә бир мөһрибанчылыг көрмүшдүм; һәм дө она көрә ки, нијә о күрән пишији мөһәлләмиздә һеч бир башга адам јох, мөһз Ибадулла једиздирир? Нијә бизим мөһәлләдә Ибадулладан башга һеч кимин бу пишијә бөлчә јазығы кәлмәјиб?

Бирдән-бирә мән өзүм өзүмә оғру пишик кими көрүндүм, чүнки бөлчә кизлиндә дөјәнәб бахырдым, кизләнә-кизләнә башгасынын сир-сир бөләд олурдум вә мән кери дөнүб һәјәтимиздә гајытдым вә бир дө һеч вахт Ибадулла илә о күрән пишији пусмадым.

Һәр дөфә Әминә халанын евиндән сәс-күј кәләндә мән билирдим ки, бир аздан даланымызын дибиндәки о хартутун јериндә Ибадулла анасындан гопарыб алдығы гоншу пәјларындан нәсә бир тикә, бир парча о күрән пишијә верәчөк, күрән пишиклә сөһбәт едәчөк, амма өзүмү о күрән пишијә вә ора кетмирдим (бөлкә дө бүтүн бунлар мәнә белә сахлајырдым вә ора кетмирдим (бөлкә дө бүтүн бунлар мәнә белә кәлирди, даланын дибинә кетсәјим дө, орада һеч кими көрмөјөчөк дим?); бирчә дөфә өзүмү сахлаја билмәдим, чүнки даланымызын дибиндән ағламаг сәси ешитдим вә јаваш-јаваш о тәрәфә кетдим.

Ибадулла о хартутун көтүјүнүн јанында јерә чөмәлиб ағлајырды. Күрән пишик Ибадулланын габағында бөјрү үстә узанмышды, ајагларыны узатмышды, көзләрини јуммушду вә мән баша дүшдүм ки, күрән пишик өлүб.

Ибадулла ағлаја-ағлаја дөјирди:

— Нијә дүнјәдә адамлар адам олду? Нијә пишикләр адам олмады?..

иззет галмајачаг. Ејби јох, о сәнин өз вичданына! һара кедирик вә сәна кими алырыг!», бир-ики нәфәри дә јанына салыб кедиб мәним елчк. лјими еләди...

— һә, — дедим, — илләр тез кәлиб-кедир.

— Әләкбәр, билирсән ки, мән сәни һәмишә бизим исте'дадлы јазычыларымыздан бири һесап етмишәм вә һәмишә сәнин кәләчәјинә хүсуси үмидим олуб. Анчаг һәрдән тәәссүф еләјирәм ки, сән бәјүк мә'нәви-әхлаги проблемләр гојан романлар әвәзинә, эпик әсәрләр әвәзинә, вахтыны хырда шејләрә сәрф еләјирсән... Әзун баша дүшүрсән дә, әкәр мән сәнин јарадычылыг тәлејинә биканә олсајдым, бу сөзләри демәздим.

— Нә олуб, Фәтулла мүәллим?

(Бәлкә мән дә Фәтулла һатәмә гаршы ушаглыг чағларындан кәлән бир гәрәзчилик, гәрәзли бир кин-кудурәт вәр?).

— Бах, мисал үчүн, бу күн нәһријатдан о кәһнә-пәсмандә бир шаир вәр иди, нәјди онун ады? һә, Сәфтәр Мә'сумун китабыны кәтиртмишәм. Бахыб көрүрәм ки, китабын тәртибчиси сәнсән, мугәддимән дә сән јазысан. Вахтына һәјфын кәлмир? — Фәтулла һатәм јаваш-јаваш елә бил ки, өзүнү адәт етдији китабат күрсүсүндә һисс едирди, күлмәк һиссәси даһа гуртармышды, инди чидди сөһбәт кедирди вә мән бу сөһбәтин мә'насына баша дүшүрдүм. — Ахы, һәрдән тапыб чыхарырсыз нафталин ији вәрән бу Сәфтәр Мә'сумлары?

— Сәттәр Мә'сум, — дедим; бу да Фәтулла һатәмнин хәсијәтинин бир чәһәти иди, адамларын адыны биләрәкдән тәһриф едирди, јә'ни о гәдәр әһәмијәтсиздир ки, јаддан чыхыр.

— һә, Сәттәр Мә'сум. Мәң о бәдбәхти таныјырдым. Јазыг ички дүшкүнүнүн бири иди... Дүздү, гәзәлләриндә, гошмаларында төб вәр, өзүнүн дә тәлеји фәчнәли олду, ганлы-гадалы илләр иди дә, нә ағына бахырдылар, нә дә бозуна...

(«Мирзә Сәттары Фәтулла һатәм дуруб тәнгид етмишди. Әлиһә алыб јекә бир гәләми, Мирзәнин гәзәлләринин алтындан мисра-мисра гырмызы хәтт кәкиб, мин бир мә'на вәриб о мисраларә, залым оғлу!.. Мирзә јазыб ки, еј күл, тиканын әзаб вәрди бұлбүлә, Фәтулла һатәм дејиб ки, бу бизим заманәмизә саташыр. Фәтулла һатәм дә ки, аллаһ кәстәрмәсин, инди ифша еләдији адама завал јохду.»)

— Анчаг, Әләкбәр, һиссә дә гапылмаг олмаз дә... Залым оғлу о Сәфтәр Мә'сум сәһәрдән ахшамачан закусочнуларда иди...

— Сиз онунла бир јердә закусочнуда олмусуз?

Сүкут чөкдү. Доғрусу, һеч өзүм дә билмәдим ки, бу сөзләр ағзымдан нечә чыхды (Фәтулла һатәм өмүрүндә ијирмин беш грам кәңјекдан артыг ичмәзди).

— Буну она көрә сорушурәм ки, Фәтулла мүәллим (...дејсән горх-дум, јәгин горхдум ки, инди изаһат вәрирәм...), СӘТТАР (бу дөфә Сәттәр сөзүнү хүсуси вургу илә дедим, јә'ни Сәфтәр јох, СӘТТАР) Мә'сумун ички дүшкүнү олмағыны сиздән башга бир адамдан ешитмәмишәм...

— Мәним сөзүм кифәјәт дејил, Әләкбәр!

(«Әлејкумә салам, киши гырыгы! Нечәјәт! һәр ишим гәјдасында-ды, бирчә бәзми-Суләјманым чатышыр!.. Билирсән дә, Әләкбәр, сәнин адашын Мирзә Әләкбәр чох бәјүк әһли-гәләм олуб!.. Дејиб ки, гочә мустәғнији-сәрвәт дә олса, голунда бир чочугча гүввәт олмаз!.. Баша дүшдүн? Аллаһ Мирзә Әләкбәрә рәһмәт еләсин, биллиб ки, нә дејир!.. Аллаһ Мирзә Сәттарә да рәһмәт еләсин, Сабирин дөләси иди, ше'рләри диллиндән дүшүрдүдү... Чүнки елә өзү дә Сабир кими, халгы сөвән адам иди...»)

— Фәтулла мүәллим, о китаб СӘТТАР Мә'сумун закусочны сәркү-рәштләриндән бәһс етмир ки... Әзүнүз дединиз ки, тәбли шаир олуб, сәлгын арасында популардыр, бүтүн өмрүнү јазыб, мүәллимлик едиб, һеч бир иддиасы да олмајыб. һеч олмаса бир дөфә онун ше'рләрини јыгыб чап еләтдирмәк ләзим иди, ја јох?

— Әләкбәр, ахы шәхсијәт дә кәрәк камил олсун, шәхсијәт дә кәрәк тәмиз олсун, үлви һиссләрлә јашасын!..

Һәркәһ аллаһ мәним о јеканә истәјими јеринә јетирсә, мән елә бу дәғигә кедиб молла олмаға, јажуд кешиш олмаға, јажуд да кедиб си-нагоғада ишләмәјә һазырам.

— Фәтулла мүәллим, бәјәм СӘТТАР Мә'сумун о балача китабы ин-санларын үлви һиссләрлә јашамағына мане олур? Јазыг СӘТТАР Мә'су-мун шикәјәти, узаг башы күлүн бұлбүлдән шикәјәтиди дә!..

— Бәс орадакы ејһамлар?

— һансы ејһамлар?

— Сәнин мугәддимәндәки ејһамлар! (...илан тамам јәј кими јығы-лыб...) СӘТТАР (о да бу ады мәним кими хүсуси вургу илә дөмәјә баш-лады) Мә'сумун тәлеји илә бағлы сәнин јаздығын о ејһамлы абзаслар? Кор-кор, көр-көр, онлар ахы, бирбаша мәним үнванымады!.. Обывател-ләр сәнин о абзасларыны нечә јазачағлар?

— һәгигәт нечәдирсә, елә дә јозсун.

(«Дүздү, — күлдү. — Инди тәзә-тәзә јазы-позуја башламысыз, адамла данышанда гызарырсыз, пәртүрсүз, бир аздан бунларын һә-мысыны јаддан чыхарамагсыз, горхсаз горхачагсыз, — күлдү. — горх-масаз, һөрмәт-иззәт галмајачаг. Ејби јох, о сәнин өз вичданына, һара кедирик вә сәна кими алырыг!»)

— Сән һәлә ушагсан, Әләкбәр!.. — Бах, бу даһа өсл Фәтулла һә-тәм иди. — һәгигәт чох нисби мәфумдур. Сән о илләри нәзәри чә-һәтдән өјрәнмисән, мән исе о илләрдә јашамышәм, о илләрин әдә-би процесиндә иштирак етмишәм. О мурәккәб дөврүн, о зиддијәтли дөврүн бүтүн әзаб-әзијәтини үрәјимдә чөкмишәм. Мән тө'гибләрә мә'-руз галыб әзаблар чөкәндә сән һәрдајдын?

— Сиз дә јә'ни әзаблар чөкирдиз?

Фәтулла һатәм сүсдү, сонра тамам ачыг-ашкар бир һәдә-горху һисс олунан о мәшһур боғуг сәсијә:

— Нә дедин? — сорушду.

Әсмәр әлиһи додағларына вура-вура мәнә ишәрә еләјирди ки, су-сум, данышмајым, өзүмү елә алым, әмә һәркәһ һәгигәт лап нисбидир-сә дә, әввәл-ахыр бир дөфә мән өз һәгигәтими Фәтулла һатәмә дејә биләрәм, јохса јох? Доғрудан да, нә вахтә гәдәр Фәтулла һатәмлә еј-һамларла данышмалыјыг вә һәркәһ мән, јашы әллини кечән, сачы-сағ-һалы ағармыш бир адам (јазычы!) өмрүмүн ахырына гәдәр Фәтулла һатәмлә беләчә ејһамла данышачағамса онда нә истәјирәм? нијә јазы-рам? вә НЕЧӘ ЈАЗАЧАҒАМ?

— Телефон пис ишләјир, нә дедијини баша дүшмәдим...

— Фәтулла мүәллим, јәдыныза кәлир, бир дөфә, мүһарибә вахты, Мухтәркилә гонаг кәлмишиниз? Онда пәнчәрәнин шүшәсини мән ву-руб сындырмышдым!..

Әсмәр даһа мәнә ишәрә еләмирди, әли илә ағыны сыхыб јериндә донуб галмышды (јәдыма кәлир, мән һәмин һадисәни һанчәсә Әсмәрә данышмышдым).

Бир нечә ан сүкут чөкдү вә елә бил телефон, доғрудан да, хараб олмушду, чүрбәчүр фысылты, хышылыты ешидилдири вә елә бил ки, мән о фысылтынын, хышылытынын шәклини көрүрдүм, чүнки Фәтулла һатә-мин инди һирсдән даһа дә гәрәлмыш үзү, кинлә ишылдајан кәзләри,

бүтүн сифәти јенә дә мәним көзләримин габағында иди вә телефонун дәстәјиндән ешидилән о фысылты илә, о хышылты илә бу сифәт ара-сында бир ошарлыг, јакынлыг вар иди.

— Мухтар кимдир?

— СӘТТАР Мә'сумла бир күчәдә јашајырды...

Јенә сүкүт чөкдү, сонра Фәтулла һатәм һәмнин һәдәли-горхулу бо-ғуг сәслә сөзләри бир-бир тәләффүз едә-едә:

— Әләкбәр, — деди. — Мән сәнин үчүн бир стәкан су дејиләм ки, бирнафәсә башына чөкәсәни!

— Билирәм, — дедим.

Фәтулла һатәм дәстәји асды.

Әсимәр јалһыз инди әлини азындан чөкиб:

— Сән нејләдин?! — деди...

XXXVI

Күчәмиз, даланымыз јетимләјәндән, һәјәтимиз кимсәсизләшәндән сонра, даланымызын габағы тамам «полуторка»сыз вә о автобуссуз галандан сонра, о вахтлар ки, киши галмадығы үчүн Ибадулла бизим, даланда кишилик едирди, фәрәһсиз, севинчсиз бүркүлү бир јәј ахшамы Ханым халанын анама дедији сөзләр мәнә чоһ тә'сир етди; о сөзләр нә үчүн мәнә о чүр тә'сир етди? јәгин она көрә ки, Ханым хала өмрүндә һеч вахт (һәтта о јекә әли о чүр јүнкүлләшәндән сонра дә!) мәнәләмизин башга арвадлары кими, үрәјинин ағрысыны ачыб чәмаатын көзүнүн габағына төкмәздә, дәрдини-сәрини даныша-даныша үрәјиндәки о ағрынын көјәји илә чәмаатын да көзүнүн јашыны ахытмазды. Анам һәрдән Ханым хала һағында башга арвадларә, бә'зән дә өзү өзүнә дејирди: «—Һеч олмаса бир аз ағлаја, ғышгыра, бир аз үрәјин бошалда... Јохса ки, диниб-данышмыр, о алты оғулун никаранчылығыны да салыб үрәјинә... Адам үрәји дөзәр буна бәјәм!» һәмнин фәрәһсиз, севинчсиз бүркүлү јәј ахшамы исә Ханым хала галын гашларынын алтындә баһан кәзләрини бир нечә ан анамын кәзләринин ичинә дикди, сонра назик додағларыны тәрпәдә-тәрпәдә:

— Соһа, — деди, — ушағлар ки, ордады, ушағлар ки, о өлүм-диримин ичиндәди, — деди, — Чәфәрсиз, Адилсиз, Әбдүләлиси, Гоһа-сыз, Чәбрајылсыз, Ағарәһимсиз, — деди. — бу раһат жүнләри ки, мән бурада јашајырам, бунлары өзүмә күнәһ билирәм, Соһа...

Аһам:

— Сән өзүвү үзмәкинән, — деди, — аллаһын көмәјлијинән һамы-сы сәғ-саламәт гуртарыб кәләчкәләр!.. һитлерин өлүбә-өләнләринин көруна итин... Көпәј оғлунын тахты табут олсун, јәһәри ганнан долсун оғрашын, ојун ачды башымызга!..

Ханым хала бир мүддәт дә анама бахды, сонра тахта пилләкәнләр-лә өз евләринә галхды вә мән ачығ-ашкар көрдүм ки, анам Ханым халаны баша дүшмәди вә Ханым хала өзү дә билди ки, анам ону баша дүшмәди; анам Ханым халанын хәтрини чоһ истәјирди, Ханым халанын төк галмағы, Ханым халанын о никаранчылығы, бир сәс ешидән кими, һамыдан (бәлкә елә өзүндән дә!) кизләтмәк истәдији һәмнин никаранчы-лығыла һәјәт гапымызга тәрәф баһмағы анамы әмәлли-башлы јандырыб јахырды, амма Ханым хала бу РАҺАТ КҮНЛӘРИ өзүнә рәвә билмирди, бу РАҺАТ КҮНЛӘР Ханым халаны сыхырды, әзирди, раһатлыг вермирди.

Мән даланымызын дибинә, Ибадулланын кәсдији о хартутун көтү-јүнүн јанына кетдим, мүнәрибәдән өзвәл, о хартутун көзәл чәғларынды ушағларла көмәкләшә-көмәкләшә бура кәтирдимиз вә ики күн дәл-бадал јағыш јағдығы үчүн һәлә дә нәм олан «кубик» дашын үстүндә отурдум; мәним өзүмүн өзүмдән зәһләм кәдирди, мән һеч вахт бу чүр һисс јашамамышдым, о балача Әләкбәр өзү өзүндән көһаләт чөк-78

дишди, өзү өзүмдән утанмышды, өзүнүн өзүнә јазығы көлмишди, сә-мә о дәм биринчи дөфә иди ки, өзү өзүнә нифрәт едирди, чүнки мә-ним атам мүнәрибәдә вурушурду. Бизим мәнәлләнин бүтүн кишилләри, баһанлары мүнәрибәдә вурушурду, мән исә бурада РАҺАТ јашајырдым, мәним үрәјими гүссә, көдәр бүрүјүрдү, амма өслиндә о гүссәнин, о көдәрин өзүндә дә бир РАҺАТЛЫГ вар иди, чүнки мән чөһнәдәки атам кими, өлүмә кетмирдим; о дәм мән һәтта күчәмизин, даланымызын, һәјәтимизин о јетимлијиндә, кимсәсизлијиндә дә бир РАҺАТЛЫГ көрдүм.

О нәм «кубик» дашын үстүндә отурдуғум һәмнин бүркүлү јәј ахша-мы Ханым халанын галын гашларынын алтындан баһан о гара көзләри мәним көзләримин габағына кәлди вә мән о гара көзләрдә даһа әв-зәлки забитәни һисс етмәдим, мәнә елә кәлди ки, Ханым халанын көз-ләриндәки о забитәни ачылыг јох, кимсәсизлик јох, никаранчылыг дә јох, һәмнин РАҺАТЛЫГ јејиб јох еләјиб.

Ибадулланын кәчән ил ири вә ити дишли јекә мишарла кәсдији о көзәл хартутун јохлуғуна даһа һамымыз өјрәшмишди, даһа кәчәләр бурада Балакәримин башына јығышыб о түтәјә гулағ асмырдыг, Ағ Дә-һәнин әһвалатларына гулағ асмырдыг вә о көзәл хартутдан галмыш һәмнин ири көтүјүн әтрафыны бу бир илин әрзиндә от басмышды, елә бил ки, һәмишә ојунларымызын мәскәни олан бу балача јер — даланы-мызын диби инди бизим бүтүн мәнәләмизин јијәсизлијинин, јетимлијин-нин кәстәрчиси иди; тәкчә курән пишик көлиб бураларда долашар-ды, сонра күрән пишик дә өлдү вә бу јерләрә һеч бир инс-чинс ајағы дәјмәди.

Мән нәм «кубик»ин үстүндә отуруб чоһ көдәрли бир јадикар кими, о көзәл хартутдан галмыш о бөјүк көтүјә бахырдым вә бирдән елә бил ки, гәфилдән ајылдым, о көтүјүн даланын диварына јакын күнүндә битмиш, бир дәстә көтүк көбәләји көрдүм. Атам сөфәрләрә кәдәндә, рагон гоһулу о бәрәкәтли һәсир зәнбили евимизә долу кәтирәндә, һәр-дән мән һәмнин зәнбилдән көтүк көбәләји дә чыхарырдым; атам Рус-јянын стансијаларындан алыб кәтирирди, дејирди ки, көбәләкәрин ичиндә ән саламәты бу көбәләкди, анам о көбәләкәри шит јағда со-һанла говурурду, үстүнә јумурта вурурду вә мән дә о көбәләк чығырт-масыны чоһ хошлајырдым.

Мәним јашыл бир мајкам вар иди, јә'ни һәмнин мајка һачанса јашыл олмушду, сонра о гәдәр чырылмышды, дидилмишди ки вә анам дә о чырылмыш, дидилмиш јерләри о гәдәр көзәмишди ки, јашыллығындан вә үмумијәтлә, мајкалығындан бир шеј галмамышды. Бирдән-бирә һеч нә бәрәдә фикирләшмәк истәмәдим, даһа доғрусу, бүтүн фикирләрим башымдан учуб кетди, һәтта хартуту кәсән вә бу көдәрли јадикары го-јуб кәдән о ири вә ити дишли јекә мишары дә јадымдан чыхардым вә о көтүк көбәләјинин ирили-хырдалы һамысыны јығыб јашыл мајканын өтәјинә долдурдум.

Дәјим тәхминән бир ил әввәл һәрданса бир шүшә күнәбахан јағы тапыб бизә кәтирмишди вә о бир шүшә күнәбахан јағыны анам, доғру-дан дә, көзүнүн ишығы кими горујуб сахлајырды, амма һәмнин бүркүлү јәј ахшамы анам дә, көрүнүр, атамнын сөфәрләрини хатырлады, балача әрәкәсмиздә атылыб галмыш о һәсир зәнбилә бахды, аһ чөкди, көз-ләри долду, «—Аллаһ баһсин евини јыхсын!» — деди вә һәмнин күнә-бахан јағындан бир аз таваја төкүб көбәләји гызартды, сонра тән ја-рыја бөлүб ики башга чөкди вә бошгабын бирини мәнә уздыб о бүркүлү јәј ахшамы дүнјанын ән көзәл сөзләрини деди:

— Аһар арвада, Әләкбәр... Денә ки, өзүн јығмысан көбәләји... Де-нә ки, өзүмүз дојунча јемишик...

Мән о көзөл гохусу бүтүн өтрафа жаылмыш о исти бошгабы амамдан алыб һөжөт чыхдым, тахта пилләкөнләри јухары галхдым, о исти бошгабы мизин үстүнә гојдум вә амамдын дедији сөзләри Ханым халаја дедим. Ханым хала ајагларыны алтына јығыб тахта отурмушду, мәнә бахды, мизин үстүнә гојдуғум о исти көбөлөк говурмасына бахды, бир сөз демәди, амма күлүмсәди вә мәнә елә кәлди ки, Ханым халанын о күлүмсәмәјиндә нәсә шүшә кими бир шеј вар, сыныб чилик-чилиқ ола биләр.

Мән шүшәбәндин ортасында дајанмышдым вә билмирдим ки, һә едим? Нәдәнсә чыхыб кетмәк истәмирдим, истәјирдим ки, Ханым хала бу көбөлөк говурмасыны исти-исти мәним јанымда јесин; бәлкә дә көзләјирдим ки, Ханым хала мәнә тәрифләјәчәк, дурдуғум јердә беләчәк көбөлөк тапдығым үчүн мәним јеримә севинәчәк? билмирәм... Ханым хала тахтдан дүшүб мизин јанына кәлди, јенә бошгабдакы көбөлөк говурмасына бахды, јенә күлүмсәди вә мән јенә дә о күлүмсәмәдә шүшә кими бир шеј көрдүм.

Ханым хала деди:

— Јадыва кәлир, Әләкбәр, бир дөфә бизә Әнзәли балығы кәтирмишинди?..

Мән башымы төрпәтдим, ја'ни ки, јадыма кәлир вә доғрудан да һәмин күн мәним јадыма кәлирди вә һәмин күн Ханым халанын көзләриндән сүзүлүб ахан о ики дахла көз јашыны да хатырладым — Ханым халанын биринчи вә ахырынчы дөфә көрдүјүм көз јашларыны, сонра отагда дивардан асылмыш Абузәрин шәклини јадыма салдым (Абузәрин о шәкли дә шүшәнин архасында иди...), сонра о шәклә охшәјән Гочаны јадыма салдым, сонра да бирдән-бири елә бил ки, Балакәрим түтәк чалды вә Балакәримин түтәјиндә чалынан о узәг, ејни заманда чох јахын һаваны ешидә-ешидә Әдиләни јадыма салдым вә о вахт Ханым халанын көзләриндән ахан о ики дахла көз јашы инди мәним тәсәввүрүмдә төкчә Абузәрдән өтрү ахырды, о көз јашлары индә һәм дә Әдиләдән өтрү ахырды... Сонра мәнә елә кәлди ки, бизим бүтүн мәһәлләмиз бир јетимлик, бир кимсәсизлик сәфәринә чыхыб вә Ханым халанын мәним тәсәввүрүмдәки о ики дахла көз јашы мәһәлләмизин әрдынча атылмыш сүјүн дамлаларыдыр.

Мән чыхыб кетмәк истәдим, чүнки көзләримин габағына чүрбәчүр көрүмләр кәлирди вә мән һеч өзүм дә бу көрүмләрдән баш ача билмирдим, о көрүмләр, о тәсәввүрләр мәним башымы ағрыдырды, бејни-ми јорурду вә бу заман Ханым хала о бир бошгаб көбөлөк говурмасына баха-баха бирдән деди:

— Әләкбәр, бәлкә буну көндәрәк Әлиаббас кишијә?

Мән:

— Әлиаббас киши чохдан көчүб кедиб ки, көндә... — дедим.

Ханым хала:

— һә? — сорушду, сонра деди: — һә, дүздү... — вә мәнә бахды вә мәнә елә кәлди ки, Ханым халанын галын гашларыны алтындан бахан гара көзләри дә Әминә халанын көзләри кими зәифләјиб, пис көрүр вә һеч кимин бундан хәбәри јохдур; сонра бирдән-бири мәнә дөһшәтләк бир горху бүрүдү ки, бирдән Ханым хала дәли олар...

Ханым хала бир дә:

— һә, дүздү... — деди, сонра: — Сән һеч никаран галмакына, Әләкбәр, — деди. — Гајыдыб көләчәк, алтысы да, Әләкбәр... Мән таныјырам ахы онлары, Әләкбәр, көләчәкләр алтысы да, һеч нә олмајачағ онларә, Әләкбәр... Сән һеч никаран галма, сәни һәлә машыныла чох көздирәчәк-ләр онлар, Әләкбәр... Чәфәр дә көздирәчәк сәнж машында, Әләкбәр,

Адил дә көздирәчәк, Әбдүләли дә, Чәбрајыл дә, Әләкбәр, Ағарәһим дә, Гоча да сизнән бир јердә көзәр, Әләкбәр...

Ханым хала мәнә баха-баха бу сөзләри дејирди, амма мәним бүтүн түкләрим биз-биз олмушду, мәнә елә кәлирди ки, Ханым хала мәнә көрмүр, мәнә бахан көзләри һараса чох узәгларә дикилиб вә бу сөзләри дә Ханым хала мәнә демирди, узәглардакы о адамларә дејирди, бәлкә дә бу шүшәбәндән чох-чох узәгларда дајанмыш өзүнә дејирди:

— Сыхма үрәјиви, Әләкбәр. һеч биринә һеч нә олмајачағ, алтысы да гајыдыб көләчәк... Мән таныјырам ахы онлары, Әләкбәр...

Мән ајагларым титрәјә-титрәјә тахта пилләкөнләри дүшүб евимизә кетдим вә бир мүддәт мәнә елә кәлди ки, Ханым халанын мәним чыхыб кетмәјимдән һәлә дә хәбәри јохдур, һәлә дә мәнә мұрачиәт еләјә-еләјә Чәфәрин, Адилин, Әбдүләлинин, Гочанын, Чәбрајылын, Ағарәһимин гајыдыб көләчәјиндән данышыр, онлары һеч биринә һеч нә олмајачағында дејир; бир мүддәт дә кечди, сонра Ханым хала да о тахта пилләкөнләрлә ашағы дүшдү, өлиндә балача бир бағлама вар иди — вә мән баша дүшдүм ки, пај көндәрдијимиз һәмин көбөлөк говурмасыды, — һөјәтмииздән чыхыб даланын ашағы башына тәрәф жетди вә бу дөфә дә мән баша дүшдүм ки, Ханым хала о көбөлөк говурмасыны Әминә халаја пај апарыр...

...Кечә мән јеримдә көзләримни јумуб Балакәримин түтәкдә чалдығы о узәг вә ејни заманда да чох јахын һаваны јенә дә ешитдим вә о түтәк чалды, чалды, чалды, сонра да елә бил, Балакәрим һәм чалырды, һәм дејирди:

Һамам һамам ичиндә,
Хөлбир сәман ичиндә...
Дөвә дәлләклик едир,
Көһнә һамам ичиндә...

XXXVII

О арвад үч күн үч кечә иди ки, бир баласы гарнында, о бири баласы гучағында ачлығдан гачырды, амма бу карван јолу елә һеј узаныб кедирди, гуртармаг билмирди, бир мәнзилә кәтириб чатдырмырды вә дүһән сәһәр ахырынчы чәрәк гурығыны гучағындакы баласына верди, лап кичик бир гурыг да өзү једи ки, гарнындакы баласынын олсун; лап аз кечди ки, ачлығ онлары јенә һағлады, ачлығ онлары јенә өлдүрмәјә башлады.

Шөһәрә ачлығ дүшдү, гачан башыны көтүрүб гачды, галан ачындан гурылды вә ири көзләри чухура дүшүб ачындан ишым-ишым ишылдајән, бир вахт долу вә еһтираслы бәдәнини тарымламыш ағ дәриси инди сүмүкләриндән салланан о арвадын о арвадын да әри өз богазындан кәсиб балаларына верди вә өзү ачындан һөлак олду, сонра о көрүнмәмиш ачлығ бир биринин ардынча о арвадын үч оғлуну да апарды, кәми бир баласы гучағында, бир баласы да гарнында галды вә үч күн бундан әввәл бүтүн әмлакына, ев-ешијинә, һөјәт-бачасына дејишидији бир парча арпа чәрәјини гојнунда кизләтди, јашы һәлә тамам олмамыш баласыны гучағына алды, о ач шөһәрдән чыхды, ајағы јалын, башы ачыг бу карван јолуна дүшдү.

Бу карван јолу вахтыјла јолчу илә долу оларды, бурадән кечә-күндүз карван кечәрди, амма инди тамам болбош иди, чүнки о ач шөһәрә дә дөвөләрин, атларын һамысыны кәсиб јемишдиләр вә о ач шөһәрә даһа һеч бир карван кәлирди, чүнки чамат карванын дөвөләрини о саат кәсиб јејирди.

Карван јолу болбош, боз бир дүзәнликдән кечиб кедирди вә һәмин дүзәнликдә о көрүнмәмиш гурағлығдан сонра, күнүн алтында гуп-гуру гурујуб саралмыш гангалдан башга һеч нә јох иди.

Күн чыкмышды ва кет-кеде даһа артыг гыздырырды, амма о арвад да, о арвадын гучағындакы ушаг да, гарнындакы баласы да һәмин күнөш һараратини һисс етмирди; бүтүн ичини, бүтүн варлығыны јејән бир ачлыгдан башга, о арвадын дөшләринин гапгара киләсиндә дуз басылмыш ја-ра јери кими көјнәјән, чыздағыны чыхаран бир агры вар иди. һәмин узандыгча узанан јол боју, һәмин ачлыг ичиндә о арвад ичи бош кисә кими салланмыш дөшләрини гучағындакы баласынын агзына верирди, ушаг олан-галан күчү илә судү тамам гурумуш о дөшләри совурурду, јага еләјирди, әвәлләр һеч олмаса бир аз ган кәлирди бу дөшләрдән, инди даһа һеч ган да јох иди.

О арвадын гарнындакы бала да ачлыг ичиндә иди, тәпик атырды, әлләрини, башыны тәрләдирди ва арвад, әлбәттә, бәтниндәки бу һәрәкәтләрин һәмисыны һисс едирди, һәлә доғулмамыш, һәлә бу гара јер үзүнә кәлмәмиш о ушағын чәкдији әзабы бүтүн үрәји илә дујурду, амма һеч нә едә билмирди, елә һеј узанан, узанан, гуртармаг билмәјән бу карван јолуна бахырды, әлини гарнына сүртүрду, бәтниндәки о ушағы сакиг еләмәк истајирди, әлини гарнына еһтијатла сүртүрду ки, сүмүкләри чыкмыш бармаглары гарнынын назилб салланмыш дәрисиндән о ушағы әзмәсин, һәлә доғулмамыш, һәлә бу гара јер үзүнә кәлмәмиш ушағы... Гучағындакына бахды: мән өлсәм сәнә гурбан, сән өлмә, мән јазыгам... нә күнаһ ејләдим ки, башыма гәза кәлди?..

А башым, башым сәни...
Тәкүм ган јашым сәни...
Һара кәтүрүм гачым,
Бәләли башым, сәни?..

Умид анчаг бу карван јолуна иди, бу карван јолу әвәл-ахыр һараса бир јерә кәтириб чыхартмалы иди, о јердә инсанлар олачагды ва о јердә бир тикә чөрәк олачагды.

Арвад бүтүн күчүнү топлајыб әјагларыны сүртүләјирди, әлләрини исә һисс етмирди, әлләри елә бил ки, гучағындакы о көрпәнин бәләји алтында гурумушду, даһа дәнмүшдү ва бир дө ки, дөшләринин киләләри көјнәдә-көјнәдә агрыјырды.

Әзизим, күнә дүшдүм...
Көлхәдән күнә дүшдүм...
Евин јыкылсын, фәләк,
Сән дөјән күнә дүшдүм...

Арвад јолун кәнарында бир гаратикан колу жөрдү, кәлиб о колун јанында дајанмаг истади, амма горхду ки, сонра јериндән төрпәнә бил-мәсин, гучағындакы ушағы јерә гојуб гаратикан колунун көкүнү ешиб чыхартмаг истади, амма горхду ки, сонра ушағы јердән галдыра билмәз, амма әјаглары өзү-өзүнә дајанды, бәдәни өзү-өзүнә өјлиб ушағы еһ-маллыча торпағын үстүнә гојду, әлләри өзү-өзүнә чейнәмәјә ешди, ешди, гаратиканын көкүнү чыхартды, агзына апарыб чейнәмәјә башлады ки, бир азы гарнына кетсин, бәтниндәки о ушағын олсун, бир азыны да, агзындан чыхарыб торпағын үстүнә гојдуу о ушага версин, гаратикан көкүнүн зәггүтүн ачысыны һисс етмәди, амма дишләри о көкүнү өзә билмәди, нә гәдәр еләдисә дө бир шеј чыкмады, гаратиканын көкүнү јерә атды, өзү дө билмәди ки, нечә әјага галхды, ушағы јердән нечә кәтүрдү, тәзәдән нечә јола дүзәлди...

Көјүн үзү төртәмиз иди, күнүн ишығындан башга көјдә һеч нә јох иди ва бу вахт чох узагларда күчлә сезилән јашыл дағлар көрүндү, о

82

дағларда о төрәфләрдәки көзәл дүнјанын чүрбөчүр мејәләри вар иди, о дағларда буз кими булаглар вар иди....

Дағлар, нечә дағларсан?...
Мәни көрчәк ағларсан...
Синәмдә јер галмәди,
Сән һарамы дағларсан?..

Чох узагларда күчлә сезилән о јашыл дағлар, елә бил, о арвада бир аз күч верди, бир аз умидини артырды, о арвад гурумуш әлләри кими, дөшләринин агрысыны да унутду, о јашыл дағлары туш тутуб кетди, кетди...

Әзизим, ојна дағлар...
Ал гана бојан, дағлар...
Бу јан зүлмәтханадыр,
Нечәдир о јан, дағлар?..

Амма бир аздан о төртәмиз көј дө тутулмаға башлады, топа-топа булуллар кәлди, узагдакы о јашыл дағлар көрүнмәз олду ва о арвад баша дүшдү ки, бу, даһа ахырды, баша дүшдү ки, ону да, гучағындакыны да, гарнындакыны да аллаһ гарғыјыб ва бирдән-бирә јүз табиб дө көлсәј-ди бир аллаһ гарғымыша нә едә биләрди?

Габагда, јолун кәнарында бир ағач көрдү, узагдан таныды ки, о ағач зейтун ағачыды, јенә үрәјиндә умид јаранды, јенә тәгәтсиз әјагларыны сүртүләјә-сүртүләјә о зейтун ағачынын јанына кәлиб чатды, гучағындакы ушағы јерә гојду, о гоча зейтун ағачынын дибини ахтарды, бир дөнә дө гопуб дүшмүш зейтун тапмады, ағачын үстүндә дө бир дөнә зейтун јох иди, о арвад ушағыны јердән галдырыб јенә јола дүшмәк истади, амма даһа ушағы галдыра билмәди, јерә отурду, белини дик сах-лаја билсин дөјә, күрәјини о гоча зейтун ағачынын көвдәсинә сөјкәди ва тамам әмин олду ки, даһа һеч вахт бурадан галха билмәјөчәк, даһа һеч вахт о ушағы гучағына ала билмәјөчәк ва тамам тәгәтсиз инилдәјә-инил-дәјә ағламаға башлады ва о арвадын еләчә зинкилдәмәји илә, елә бил, торпағын үстүндә галмыш о ушага да күч кәлди ва о ушаг да бәрк-дән ағламаға башлады.

Бир мүддәт беләчә кечди.

Бүтүн дүнјада һеч ким јох иди, бир о тутулмуш көј иди, бир о узандыгча узанан јол иди, бир дө о арвад иди, гарнындакы баласы иди, торпағын үстүндәки о ушаг иди ва о арвад ит кими зинкилдәдикчә, торпағын үстүндәки о ушағын ағламағыны ешитдикчә, һәр төрәфә бир зүл-мәт чөкүрдү ва о арвад һисс едирди ки, бу өбәди бир зүлмәт, һәмин зүлмәт јаваш-јаваш онлары апарыр...

Бир мүддәт беләчә кечди.

О арвадын ағламағы ва торпағын үстүндәки о ушағын ағламағы, елә бил ки, о арвадын гарнындакы баласыны сакигләшдирди, даһа әл атма-ды, әјәг атмады, о зүлмәт ону да өзү илә апармаға башлады ва бу заман о арвад өз ағламағындан, торпағын үстүндәки о ушағын ағламағындан савајы да бир ағламаг сәси ешитди, ахырынчы дөфә бүтүн күчүнү топла-ды ва онлары кәтүрүб апаран о зүлмәтдән чыхды, көзләрини ачды.

Үрәји Јумшаг Адам һәмин гоча зейтун ағачынын алтында дизи үстә јерә көкүб о арвадла үзбөүз отурмушду, о арвада бахырды, тор-пағын үстүндәки о ушага бахырды, о арвадын ирәли чыкмыш гарнына бахырды, онларын ахырынчы күчләри илә ағламагларча бахырды ва өзү дө көзләринин габағындакы бу мүсибәтә ичин-ичин өләјырды.

Аг Дәвә јолун кәнарында дајанмышды ва сүкүт ичиндә көвәјә-көв-шәјә о арвада, о арвадын гарнына, торпағын үстүндәки о ушага, Үрәји Јумшаг Адама ва о гоча зейтун ағачына бахырды.

8*

83

О адам Мухтаркилин кириш гапысындан ичәри кирәндә Чәфәргулу пачылдады:

— Таныдун? Сәттар Мә'сумун гәними буду дәл..

Мән Чәфәргулуун сөзләриндән сонра о адамы о саат таныдым: әлбәттә, өзү иди, Фәтулла һатәм иди, шәкилләрини чох жөрмүшүдүм,

«Емаддин»ләрин үчү дә Мухтарын гапысы ағзында дајанмышды, ма- шынларын үчүндә дә сүрүчү вар иди вә о сүрүчүләрин үчү дә гоча ки- шиһәр иди, чүнки чаван сүрүчүләрин һамысы мұһарибәдә иди, Чәфәр кими, Адил кими, Әбдүләли кими, Чабрајыл, Ағарәһим кими, амма Фәтулла һатәмин өзү гоча дейлди, мәнним атамла бир јашда иди, амма мәнним атам мұһарибәдә иди, бизим бүтүн евимиз атамын хиффәтини чәкирди. Бизим балача аракәсмәдәки һәсир зәнбил бомбош иди вә о бә- рәкәтли вагон ијини тамам итирмишди, амма Фәтулла һатәм инди бизим мәһәлләдә иди, кизли бир ришхәндлә күлүмсәјән көзләри илә бизим күчәмизә бахыб мәнним ма'насыны билмәдјим сөзләр дејирди, Фәтулла һатәм инди Мухтарын евиндә гонаг иди, јәгин нәсә јейрдиһәр, нәсә ичирдиһәр, Фәтулла һатәм һәмшиз күлүрдү, амма мәнним атам һәмшиз фикирли олурду, Фәтулла һатәм бизим күчәмизә «емаддин»лә кәлирди, амма мәнним атам һәмшиз гәрибчилик ичиндә иди, Фәтулла һатәм Мух- таркилдән чыхыб машында өз евләринә кәдәчәк, амма мәнним атам бәлкә дә һеч вахт бизим евимизә гәјйтмәјачагды. Сәттар Мә'сум Сабирин чох истәјирди, Фәтулла һатәм Сәттар Мә'сумун үзүнә дурмушду, тут- дурмушду, амма инди бизим тәзә дәрслијимиздә Сабирин шәклиндән бир аз сонра Фәтулла һатәмин шәкли кәлирди; бир кома гәһәр ичәри- дән мәнним боғазыма дирәнди (бирдән-бирә мәнә елә кәлди ки, Ханым халакилдә јазы мизинин үстүндәки о ири адам сүмүкләри Сәттар Мә'- сумун сүмүкләридә вә һеч ким буну билмир, һеч кимин бундан хәбәрнә јохду...) вә дүнјанын бәлә бир әдаләтсизлији мәнним үрәјим о вахта гә- дәр һеч заман дүймәдығәм дәһшәтли бир ачыгла, кинлә, әдәвәтлә долду, гәһәр мәнни боғду вә мәнә елә кәлди ки, Күбра халанын о шүшәбәнддәки күлләри дә бәләчә бир гәһәр ичиндәди, мән һеч өзүм дә билмәдим ки, јердән ири бир даш парчасыны нәчә кәтүрдүм, о ири даш парчасыны Мухтарын шүшәбәндинә нәчә чырдым.

Шүшәбәндин бәјүк шүшәләриндән бири чинжилтијлә сыныб күчәјә тәкүлдү, мәнним атдығым о даш, елә бил, бизим бүтүн күчәмизи сәк- сәндирди, амма о бир аныгы сәксәнтидә мән бир гүрүр дә һисс етдим, елә бил мән нәдән өтрүсә Мухтарын о шүшәбәндиндән, Мухтарын евиндә отурмуш о адамлардан бүтүн күчәмизин интигамыны алмышдым вә күчәмиз дә мәнним бу интигамыла, мәнним өзүмлә гүрүрланырды.

Мухтарын сүрүчүсү гышгырыб машынын гапысыны ачды, амма мән вә ардымча дә Чәфәргулу бир кез гырлымында гачыб күчәмизин јуха- ры башындакы тиндән бурулдуг вә гача-гача дә мөһәлләмиздән узал- лашды.

Әлбәттә, Мухтаркилин евиндә отурмуш о адамлар горхмушду вә инди јәгин ганлары гара иди, амма о шүшәбәнддәки о күлләр — Күбра халанын күлләри инди јәгин шүшәси сыныб тәкүлмүш о ачыг пәнчәрә- дән мәнним ардымча күлүмсәјирди...

Евә бир дә кечә гәјйтдым.

XXXIX

Көрәк ки, инишил иди, мајын әввәлләриндә Бақыда бир нәчә күн далбадал бәрк јағыш јағды, күләк әсди вә һәмнин күләкли-јағышлы мај күнләриндән бириндә евәдә мәнним үрәјим дарыхды, плашымы кејиб

илпапамы башыма басдым вә күчәјә чыхыб дәнникәнары булварә тәрәф тәтдим.

Дүздү, јағыш лап азалмышды, һәрдән-бир атырды, амма һәр тәрәф үчү ичиндә иди, күләк әсирди вә мән күчәдәки кичик кәлмәчәләрә фикир етмәдән әддымләјирдым.

Јахшы јадымдады, базар күнү иди, амма Бакынын күчәләри бом- бош иди вә биналәрын навалчаларындан төкүлән, күчәләрдә сәкиннә инди илә кәпүкләнә-кәпүкләнә ахан суја, јаш диварлары, дамлары, јаз кәләли тәзәчә ојаныб бирдән-бирә дә бәлә бир пајыз сојугуна дүш- мүш ағачлары бахдыгча, үзүмә, әлләримә әдда-будда јағыш дамчыла- ры дүшдүкчә мәнә елә кәлирди ки, бүтүн Бақы чамааты шәһәрдән чы- лыб һәрдәсә буз кими сујун алтына дүшүб вә бу бош күчәләр, јаш би- налар да бәләчә адамсыз галыб.

Дәнникәнары булвардә ачыгыг олдуғу үчүн күләк даһа дә бәрк әсирди вә булвардә дә, әлбәттә, һеч ким јох иди, саһил бомбош инди вә јағышдан ишылдајан асфалт саһил дәнникәнары боју узанырды.

Бир дәстә ач гагајы дә үчүб дәнникәнарына кәлмишди вә о күләјә, јағыша бахмәјараг дәнникәнары үстү илә учурду, ениб далгаја димдик ву- рурду вә һәмнин күләкли-јағышлы мај күнү мән чох тәәссүф етдим ки, кәлбәримдә бу гушлары верә биләчәјим һеч нә јохду, һәтта тәләсик булвардан чыхыб дүкәна кетмәк истәдим, бу гушлар үчүн килкә алыб кәтирмәк истәдим, амма бәлә бир фикрә дүшмәјим — билмирәм ни- јә! — мәнни өзүмә јашыма јарашмајан күчсүз бир адам кими кәстәр- дим; мәсәлә ондә дейлди ки, алыб кәтирәчәјим хырда балыглар онсуз дә бу бәјүк вә ач гушларын һамысыны дојуздурмәјачагды, мәсәлә он- дә иди ки, бу истәк тамам сәдәләһ бир ушаг истәји иди...

Дәнникәнары иди вә о далгаларын үзү елә ағаспаг кәпүклән- ишиди ки, о тәмиз ағлыг һәмнин күләкли-јағышлы мај күнүнүн бозлуғу илә һеч чүр үјүшурду.

Мән саһилдән јухары галхдым вә булварын ағачлыг һиссәси илә әддымләмәгә башладым, һәр дәфә јеничә јәрпагламыш вә бу гәфил мај сојуғундан үшүм-үшүм үшүјән ағачларын јанындан кечәндә күләк јәрпагларын сујуну мәнним үзүмә чырпырды.

Булвар боју әддымләја-әддымләја кәнардан өзүм өзүмә бахдым: бәләчә күләкли-јағышлы бир күндә јазычынын булвардә жәзмәјиндә, әлбәттә, бир романтика вар иди вә кәнардан көрүнән, кәнардан бахы- лан о романтикаја, доғрусу, мәнним күлмәјим тутду.

Һәмнин күләкли- јағышлы мај күнү бош булвардә тәк-тәһна долаш- дығым о дөгигәләрдә мәнә елә кәлирди ки, дүнјада бу күләјин вә бу дәнникәнары сәсиндән башга, бир дә ки, инди даһа узагдә галмыш о гагајы гәсиндән башга һеч бир сәс јохду вә олмәјиб.

Булвардакы кәһнә јәј кинотеатрынын јанындан кечәндә, елә бил ки, мәнним бу һиссәмә бәндјимши кими, сәс ешитдим; бу, күт бир сәс иди вә мән дәјяныб сәс кәлән тәрәфә бахдым: јашлы үч киши кино- театрын гаршысындакы бомбош мейдандән бир скамја кәтүрүб диварын дәнбәнә чәкмишдиләр вә өзләри дә бир-бириләринә гысылыб һәмнин скамјада отурмушдулар, ортадакы адам дизинин үстүнә бир парча тахта ләһнә гојмушду вә үчү дә бәдәнләри илә һәмнин тахта ләһнәни күләкдән горуја-горуја домино ојнајырдылар.

О јашлы кишиләрдән бирини мән гырх илә кәғәсәп дә о саат таныдым.

Тахта ләһнә јаш олдуғу үчүн о үч нәфәрин чаны-дилдән һәмнин ләһнәјә чырпыдылары домино дашларынын сәси чох күт чыхырды вә о сәсин о чүр күт чыхмағында дә нәсә бир пајыз әһвал-руһијәси, бир

паыз сарылыгы вар иди, һәрҗаһ сәсин рәнки олсајды, о домино даш-ларынын күт сәси хәзәл рәнкинәјди.

О үч нәфәрән бири, о јашлы киши Мухтар иди.

Мән бир мүддәт дајаныб еләчә кәнардан Мухтара бахдым.

Бу гырк иләә Мухтар аз дәјишмишди, амма ејни заманда, гырк ил бундан әввәлки о Мухтар илә инди бу күләкли-јағышлы күндә буларда отуруб ики башга гоча киши илә о сары сәсли домино дашларыны чыра-чырапа домино ојнајан бу Мухтар арасында чох көрүмлү, һисс олунасы бир фәрг дә вар иди; бу јалныз јаш фәрги дејилди, бу фәрг бәлкә дә онда иди ки, инди Мухтарын өјиндә һәмин гара мешиң пенчәк, башында һәмин мешин кепка, ајағларында һәмин хром узунбоғазлар јох иди вә Мухтар инди дүнјанын ән ади бәндәси кими кәјинмишди.

Јәј кинотеатрынын мөвсүмү һәлә ачылмамышды, гапысы бағлы, диварлары јаш, билет кассасынын балача пәнчәрәси дөмир торлу иди вә гәрибә иди, елә бил ки, бу бош буларда, бу күләкли-јағышлы күндә о үч нәфәрин кинотеатрын дивары дибиндә отуруб домино ојнамағы һәмин кинотеатры даһа артыг кимсәсиз, даһа артыг тәнһа еләмишди.

О үч нәфәр јашлы кишинин исә диварынын дибиндә бир-бирләринә гысылдылары кинотеатрын һәмин кимсәсизлијә тәнһалыгы илә киши јох иди, доминонун дашларыны бәдәнләри илә күләкдән горуудылары тахта ләвһанын үстүнә вурә-вурә домино ојнајырдылар (вә о домино дашларынын да сәсиндә бир паыз мә'јуслуғу вар иди).

Мән бир кәнарда дајаныб о үч нәфәрә бахырдым, домино дашларынын о күт сәсини ешидирдим вә бирдән-бирә мән Күбра халанын шүшәбәнддә сахладыгы о сахсы дибчәкдәки күлләри хатырладым. һәмин күлләр, әлбәттә, чоҳдан солуб-соврулуб јох олмушду, сонра мәнә елә кәлди ки, бу әтрафа нәсә чоҳ доғма бир гоҳу јәйләды, о гоҳу чоҳ-чоҳ узағлардан кәлди, сонра мән баша дүшүдүм ки, бу, о исти перашикләрин гоҳусуду, сонра мән Күбра халанын шүшәбәнддә сахладыгы о сахсы дибчәкдәки күлләри хатырладым.

Һәмин күлләр, әлбәттә, чоҳдан солуб-соврулуб јох олмушду.

Бу үч нәфәр јашлы киши дә мәнним кими евдә отурмагдан дарыхмышды, тапышыб һәмишәки јерләринә кәлмишдиләр, бу кимсәсиз вә тәнһа кинотеатрын диварынын дибиндә бир-бирләринә гысылыб домино ојнајырдылар.

О домино дашларынын чыхартдыгы күт сәсин паыз сарысыны аңчаг мән көрүрдүм, о сәс аңчәг мәнним көзләримин габағында хәзәлә чөврилирди, амма о үч нәфәр гоча киши бунун фәркиндә дејилди.

Мән Мухтара бахырдым вә Мухтарын да һәмин күләкли-јағышлы күндә мәнним кими евдә дарыхыб бура кәлмәји, елә бил, узагдан узаға бизи бир-биримизә јахыландырды.

Мән ушаг оlanda Балакәрим бизә дејирди ки, дүнјадакы бүтүн инсанлар бир-бири илә гоһумду, чүнки јер үзүндәки бүтүн адәмләр Адәм илә һавванын тәрәмәләридри вә Балакәрим бу сөзләри өзүнүн бөјүк бир кашфи кими дејирди вә о заман Балакәримини о сөзләри мәнә дүнјанын ән бөјүк (вә нә үчүнсә чоҳ сирли!) һәгигәтләриндән бири кими тә'сир етмишди.

Мән күлүмсәдим, чүнки һәмин күләкли-јағышлы мәј жүнү мәнә елә кәлди ки, елә бил, доғрудан да Мухтарла гоһумуг.

Һәмин күләкли-јағышлы күнүн кечәси кәјдә гәрибә бир тәмизлик вар иди, кәј башдан-баша улдузла долмушду, әј чыхымышды, елә бил әмрүндә һеч вахт јер үзүндә јағыш дејилән, булуд дејилән, күләк де-

88

илән бир шеј олмајыб вә о ајлы-улдузлу кечә мән дә гәрибә бир көрдүм.

Ади биналардакы кими, блок пилләкәнләри иди, амма о пилләкәнләр јухары галхмырды, јерин алтына енирди.

Мән һәмин пилләкәнләри бурула-бурула, тәрләјә-тәрләјә сүр'әтлә дејли ашағы ендим.

Сонра бир евә кирдим вә баша дүшдүм ки, бура Мухтарын еви-ди.

Мухтар ағ туман-көјнәкдә иди, әлиндә дә ичи су илә долу бөјүк бир ведрә вар иди.

Мухтарын өјиндәки о туман-көјнәјин ағлығында бир кәфән рәнки вар иди.

Мәнним әлимдән тутду: — «Кәл, кәл бура!...» — деди вә биз ашағы дүшмәјә башладыг.

Мән әввәлчә елә билдим, габағымыздакы табут гапағыды, амма сонра көрдүм ки, балача бир евин тахта гапысыды вә биз о гапынын гаршысында дајандыг, Мухтар о балача, о дарысгал гапыны ачды вә биз кчәри кирдик.

Мухтар деди: «—Буде онлар!.. һәмысыны сахламышам!»

Торпаг дешәмәдә сахсы дибчәкдәкү дүзүлмүшдү вә һәмин дибчәкдәкү күлләр битмишди.

О күлләр Күбра халанын күлләри иди, амма о күлләр кағыздан иди.

Мухтар әјилиб ведрәдәки судан овуч-овуч көтүрдү вә сахсы дибчәкдәки о кағыз күлләри сулајырды.

Сонра мән һисс етдим ки, индичә јухудан ојаначағам вә мән доғрудан да јухудан ојандым, кечәнин јарысы иди, тәзәдән көзләримин јухуб бир мүддәт јеримдә о тәрәф-бу тәрәфә чөврилиди; тәзәдән јатмаг истәјирдим, истәјирдим көрүм ки, о кағыз күлләр Мухтарын тердији овуч-овуч судан сонра чанланды, чанлы күл олду, јохса јох?

XI

Бир дөфә — һәмин 44-чү илин исти вә гураглыг паыз күнләриндән бири иди, Ханым хала һәмишәки дик әддимләри илә күчәмиздән кечирди, бирдән үчмәртәбәнин јанында әјаг сахлады, башыны галдырыб папагычә Әбүлфәткилин пәнчәрәләринә тәрәф бахды вә бирдән папагычә Әбүлфәтин арвады Фатма халаны сәсләди вә дүнјада һеч кимин көзләмәдији дәһшатли сөзләр деди:

— Фатма! Фатма! — деди Ханым хала. — Әдиләјә денә чыхыб үзүмә түпүрсүн мәнним, һаггы вер!..

Күчәдә мәндән, Балакәримдән вә Чөфәргүлудан башга һеч ким јох иди, гоша тутун алтында, сәкидә отурмушду; Чөфәргүлу һәјрәтлә Ханым халаја бахды вә мән ачыг-ашкар көрдүм ки, Чөфәргүлу Ханым халадан, Ханым халанын бу сөзләриндән горхуб; Балакәрим дә Ханым халаја бахырды, амма Балакәримин һәмишә јол чөкән көзләриндә һеч бир һәјрәт јох иди; мән дә Ханым халаја бахырдым вә үрәјим дејүнә-дејүнә чоҳ кәдәрли бир севинчлә севинирдим ки, нә јахшы ки, бизим күчәмиздә инди һеч ким јохду, нә јахшы ки, Ханым халанын бу сөзләрини һеч ким ешитмәди, чүнки мән истәмирдим ки, мөһәлләмизин чамааты да Чөфәргүлу кими һәјрәтлә Ханым халаја бахсын; өзүм өз үрәјимин тыппылысыны ешидирдим, мән горхурдум, мән Чөфәргүлудан дә бетәр горхурдум, мәнним бүтүн чанымы бир хоф бурүмүшдү, мән истәмирдим ки, Ханым хала дәли олсун.

Фатма халајил дә јөгин Ханым халанын сөзләрини ешитмәди.

Ханым хала даһа һеч нә демәди, һәмишәки дик әддимләри илә кедиб деләнимизә бурулду.

Балакәрим бир мүддәт бизим даланымыза төрәф бахды, сонра: — Дунја! — деди. — Сәнин...
Вә өмрүндә сөјш сөјмәјән Балакәрим һәмнн исти пәјыз күнү дүн-
јаны чох пис бир сөјүшлә сөјдү.

XLI

Мән Америкаја үч ил бундан әввәл кетмишдим вә һәркәһ бир дөфә дә мөним јолум Америкаја дүшсә, мүтлөг Зибә халаны ахтарыб тапачагам.

Бәлкә Зибә хала чохдан өлүб?
Билмирәм...

Амма мөндә белә бир һисс вар ки, Зибә хала сағды, һатта мән Зибә халаны көрүрәм дә: лап гочалыб, бели бүкүлүб, көзләри сула-
ныб вә о суланмыш көзләр кечә-күндүз узаг бир мөһәлләним, һеч
кимин танымадығы вә һеч кимин тәсәввур дә етмәдији бир мөһәллә-
нин хиффәтини чөкир...

Зибә халанын нөвәләри, нәтичәләри инжилисчә данышыр вә о
көзәл тум торбасындан, о көзәл тум стөканындан хәбәрләри јохду...
Ахы, мән Зибә халанын һеч олмаса фамилини дә билмирәм, ону
нечә тапмак олар?

«— Кимди Зибә хала?»
«— Гаврилин анасы...»

Вассалам. Башга нә дејә биләрәм?

Бир дә ки, «узаг Бақыдағы мөһәлләләрдән бириндә јашајарды...»

XLII

Мүһарибә гуртармак билмирди, Чөфәр дә, Адил дә, Әбдүләли дә,
Гоча дә, Чәбрајыл дә, Ағараһим дә мүһарибәдә иди вә Ибадулла, де-
мәк олар ки, һәр күн мөһәлләлә хәлирди вә демәк олар ки, һәр күн
дә Әминә халанын чығыртысы даланымыза јайылырды: «Нә истәјирсән
мөндән, әј надүрүст оғлу, надүрүст! Кенә кәлдүн! Аллаһ һачан мәни
көтүрүб апарачаг ки, сәнүн өлүндән гуртарсын чаным, әј нәхәләф!..»

Күрән пишик өләндән сонра, мән бир мүддәт, тәхминән бир һәф-
тә — он күн Ибадулланы көрмөдим, һатта бурасы да мөним јәдымде-
ды ки, о бир һәфтә—он күн әзиндә һәрдән-бир Ибадулла јәдыма
дүшүрдү вә елә бил ки, мән өзүм өзүмдән кизләтмәк истәдијим бир
никаранчылыг кечирирдим: Ибадуллаја нә олуб көрсән? Амма о бир
һәфтәдән — он күндән сонра, Ибадулла јенә араг ији верә-верә дала-
нымыза кәлмәјә башлады, Әминә халаны гышгыртмаға башлады.

Даланымызын арвадлары, гызлары даһа һәјәт гапыларының ағзы-
на јығышыб, пәнчәрәләрдән бојланыб Әминә халанын өвине төрәф
бахмырды, чүнки һәрәнин өз дәрди өзүнә бәс иди, чүнки гәра хәбәр-
ләр колән евләрдә голән вајын-шивәнин јанында гоча Әминә халанын
чығыртысы даһа тә'сир етмирди.

Бир күн мән һәјәтимизин далан гапысынын ағзында отурмушдум,
атам нечә әј иди ки, мүһарибәдә иди вә аманым өз-өзүнә данышмаға
башладығы күнләр иди, кимсәсиз даланымыза бахырдым, даланымы-
зын сәкитлијинә гулаг асырдым вә мән дә өзүмү бүтүн дүнјада таман
төк-төһна һисс еләјирдим, синәмдә таман төһнәсиз бир үрәк вурурај
вә о үрәјин һәмнн төһнәсиз тыппылысыны ачыг-әјдын ешидирдим.
Мәнә елә кәлирди ки, бу төклик-төһналыг әбәдидир, үрәк һәмнншә бе-
ләчә төһнәсиз вурачаг, бизим даланымызын сәкитлијиндәки о јазыг-

лыг, кимсәсизлијиндәки, јијәсизлијиндәки о јетимлик дә дамидир; мө-
ним үрәјимин о тыппылысы да, елә бил, даланымызын нәбзи иди, се-
винчсиз, һәјәчансыз вурурду, вурурду.

Бирдән јенә дә Әминә халанын чығыртысы голду вә бу чығырты
да даһа әввәлки вахтлар олдуғу кими, бизим даланымызы диксиндир-
мирди, әксинә, елә бил ки, Әминә халанын о чығыртысы дә бизим да-
ландағы һәмнн сәкитлијин, кимсәсизлијин давамы иди, һәмнн јазыг-
лыг, јетимлик кими бир шәј иди; сонра Әминә халанын чығыртысы
бирдән-бирә дә кәсди вә Әминә хала даһа гышгырмады, мәнә елә
кәлди ки, даланымызын диварлары, пәнчәрәләри, һәјәт гапылары мө-
нимлә бирликдә бир мүддәт Әминә халанын һәмнншәки кими, төзөдән
гышгырмағыны көзләди, сонра о чығыртыны да, Әминә халаны да
јәдындан чыхарды вә һәмнн јазыг бикәнәлијинә, кимсәсизлијинә га-
пылды; о үрәк дә еләчә севинчсиз, һәјәчансыз вурурду...

Бу вахт Әминә халанын һәјәт гапысы зәрблә ачылды, Ибадулла дала-
на чыхды вә мән даланымызын о сәкитлијин, кимсәсизлијин, һәјәтимизин
о бикәнәлијин ичиндә Әминә халанын сөзләрини ешитдим: «—Кет,
көпәј оғлу, чых кет дај, чаным гуртарды сәннән!.. Кет көпәј оғлу, кет,
бир гәра даш да далунча!..»

Мән өмрүмдә Ибадулланы белә көрмөмишдим; пөртдә ала көз-
ләри севинчдән, өлдә етдији гөләбәдән ишылдајырды вә көзләринин о
ишылтысы Ибадулланын күнүн алтында јаныб гаралмыш арыг сифәти-
нә, гартмыш назик боғазына, бүтүн чансыз вүчүдуна бир јарашыг вер-
мишди; елә бил, јериши дә дәјишмишди, аддымларында һеч вахт ол-
мајан бир сөррастылыг вар иди, синәсини ирәли вермишди, кәлиб мө-
ним габағымдан өтдү, әввәлчә мәнә фикир вермәди, чүнки о дәм Иба-
дулла дејәсән, үмумијјәтлә, һеч нәјә фикир вермирди вә дүнјанын ән
кошбәхт, даһа доғрусу, дүнјанын ән галиб адәми иди, сонра бирдән-
бирә дејәнди, жери дөнүб һәмнн шөстли аддымларла дүз мөним га-
бағыма кәлди, өлини пәнчәјинин чибинә салыб ағ әскијә бүрүмүш
нәсә чыхартды, һәмнн балача әски бағламасыны мөним көзләримин
габағында ачды, һәјәчандан дили-додағы әсә-әсә, махоркадан сарал-
мыш ири вә сејрәк дишләринин арасындан әтрафа түпүрчәк сычра-
ја-сычраја:

— һә, көрдүз! — деди. — Ахыры верди гызылларымы!.. Көр-
дүз!!

О ағ әски парчасынын ичиндә Николајын сагаллы шәкилләри
олан бир овуч гызыл сиккә вар иди.

— Кетдим мән дәј!.. Ахтарум, тапарсуз мени Воронөждә!.. Ај
тапдуз а!..

Ибадулла кетди; еләчә шөстлә вә сөрраст аддымларла кетди.
Мән Әминә халанын гышгыртыны әјдын ешидирдим: «—Кет, кө-
пәјин оғлу, сәни көрүм ган гусасан!.. Сәни көрүм трамвај алтында га-
ласан, көпәј оғлу!..»
Мәнә елә кәлди ки, бизим о гәмкин даланымыза нәсә чиркаб бир
су төкүлдү.

Ибадулланы мән бир даһа һеч вахт көрмөдим.
Амма бир дөфә һеч вахт јәдымдан чыхмајан бир өһвалат баш
верди.

Бизим даланымызда кимсә гышгыра-гышгыра нәсә дејирди вә ағ-
лајырды.

Өлбәттә, гышгырыб ағламагла даһа бизим даланымызы, бүтүн мө-
һәлләмизин тәвәчүбләндрәмәк олмазды, гышгырыб ағламаг да о мүһа-
рибә илләриндә бизим мөһәлләмизин о көдәри кими, төбин бир шәј
олмушду, амма чәмаат даланымыздан колән о сәсин гышгырыб ағла-

— Ханым хала өлүбі..

Мән өз сөсүмдөн башга һеч нә ешитмирдим вә өз сөсүм дә мәнә башгасынын сәси кими, узагдан кәлирди, мән һеч нә көрмүрдүм, һеч нә фикирләшмирдим, аглајырдым вә аглаја-аглаја да ғышгырырдым:

— Ханым хала өлүбі. Ханым хала өлүбі..

О ахшам бүтүн мәнәллә бизим һәјәтимиздә, даланымызда иди.

Мәнәлләмизә гара хәбәр кәләндә, адам өләндә евләрдән, һәјәт-ләрдән вәј-шивәз гопарды, арвадлар аглајыб үз-кәзләрини чыарды, амма о ахшам бизим һәјәтимиздә, даланымызда һеч ким агламырды, һәмә сүсүмшүдү, һеч ким һеч нә демирди вә бизим һәјәтимиздәки, даланымыздаки о сүкут агламагдан чох бетәр иди; о ахшам күчәмиз дә еләчә дәрин бир сүкут ичиндә иди вә күчәмизин о сүкутунда да гапгара бир матәм ағырлығы вәр иди.

О кечә Балакәрим дә гоша тут ағачынын алтында, сәкидә отуруб бир мүддәт сусуд, сонра бизим далана тәрәф баха-баха:

— Онда тәгсир јохду... — деди. — Ағ Дәвә јатмышды гапысында...

Сәһәри күн Мошла Әсәдулла габага дүшүдү вә мәнәлләмиздә, демәк олар ки, кими галмадыгы үчүн, арвадлардан вә ушаглардан ибарәт бөјүк бир издиһам — бизим бүтүн мәнәлләмиз Ханым халаны гәбиристанлыга апарды вә гәбиристанлыга мәнәлләмизин чамаатына баха-баха мәнә елә кәлди ки, һәмин дәгигәләрдә тамам бош галмыш күчәмиз, даланымыз, һәјәтимыз, мәнәлләмизин инди бомбош, адамсыз олан бүтүн евләри, о евләрин пәнчәрәләри, гапылары, диварлары, пилләкәнләри, күчәмизә дөшәнмиш о гәнбәр дашлар дә, о гоша тут ағачы дә лал сүкут ичиндә аглајыр. Папагчы Әбүлфәт әми дә, Фатма хала дә гәбиристанлыга иди вә мәнә елә кәлирди ки, инди Әдилә дә һараданса бахыр вә Әдилә дә о бош мәнәлләмиз кими, лал сүкут ичиндә Ханым халаны өлкәјинә аглајыр.

Ханым халаны басдырандан сонра чамаат дағылышанда, аһам дә арвадларла чыхыб кедәндә, мән јеримдән тәрпәнмәдим, чүнки мән билирдим, мән әмин идим ки, Балакәрим гәбиристанлыга галачаг, тәк отуруб түтәк чалачаг вә мән дә Ханым хала басдырылан о пәјыз күнү Балакәримин о түтәјинә гулаг асмаг истәјирдим, мәнә елә кәлирди ки, о түтәјин сәсинә гулаг асмасам бир дә һеч вахт һәјәтимизә чыха билмәјәчәјәм, бир дә һеч вахт башымы галдырыб һәјәтимиздәки о шүшәбәндә баха билмәјәчәјәм вә чамаат дағыландан сонра Балакәрим доғрудан дә гәбиристанлыга галды, бир мүддәт әјаг үстүндә дәјанды, сонра кәлиб Ханым хала басдырылан јерлә үзбәүз кәһнә бир гәбир дашынын јанында јердә отурду, түтәји сары пәнчәјинин чибиндән чыхартды вә јәј кими исти о пәјыз күнү һәмин гәбиристанлыга дүнјанын ән гәмли һавасыны чалды.

XLIV

Балакәрим јенә дә күндүзләр мәнәлләнин кишисиз евләринә кәмәк еләјирди, су дашыјырды, одун јарырды, мисмәр тапыб, даш тапыб сөкүлән, дағылан јерләри өзү билдији кими јамәјырды, дүзәлдирди (һәр һалда аһам дәһа Балакәримә «шејтан фәһләси» демирди), ахшамлар исә гоша тут ағачынын алтында, ја да ки, Сары һамамын һәјәтиндә отуруб түтәјини сары пәнчәјинин чибиндән чыхарырды вә өз һаваларыны чалмаға башлајырды, сонра:

Һамам һамам ичиндә,
Хәлбир саман ичиндә.
Дәвә дөлләклик едәр
Кәһнә һамам ичиндә...

— дејиб Ағ Дәвәнин еһвалатларындан данышырды вә Балакәримин данышдыгы һәмин еһвалатларда дә әјниндәки пәнчәјин рәнки кими, бир гәмкинлик вәр иди.

Балакәримин мүнәрибәјә апармырдылар вә ушагларын арасында белә бир шәјиә кәзирди ки, куја Ағ Дәвә гојмур Балакәримин дөвәја апарсынлар; дүздү, мән дәһа бөјүмүшдүм, мән дәһа һәр шеји баша дүшүрдүм вә мән билирдим ки, Балакәрим кимләрини мүнәрибәјә апармырлар, амма ушагларын арасында јейлымыш о шәјиә, елә бил ки, мәнним кәзләримдә Балакәримин данышдыгы о еһвалатларә (һәттә Балакәримин өзүнә дә!) бир чәки, бир һәгигилик, доғрулуғ вәрмишди, мән о еһвалатларә әввәлиндән дәһа артыг инанырдым, о еһвалатлар мәнә әввәлкиндән дәһа артыг тәсир едирди вә о түтәјин һаваларында дә, елә бил дәһа артыг бир сәһр вәр иди.

Бизим мәнәлләмизи әлбәттә, дәһа һеч нә илә тәвәчүбләндирмәк, һәјрәтләндирмәк мүмкүн дејилди, өзү дә тәкчә она көрә јох ки, мәнәлләмиз һәр шеј көрүшүдү, әсас она көрә ки, мәнәлләмиз өз һәјәтинын һәр саатыны, һәр күнүнү чәһәдән кәлә билчәк өлүм тәбәринин хофу илә јашәјырды, һәр саат, һәр күн сәксәкә ичиндә кишинсә өлүм хәбәрини кәзләјирди вә буна көрә дә башга хәбәрләрә, башга һадисәләрә бикәнә иди, амма бир күн бизим мәнәлләмиздә елә бир һадисә баш вәрди ки, бөјүкдән кичијә кими, һәмә мат галды: Шөвкәт Балакәримә әрә кетди вә Балакәримә кәтириб өз евиндә сах-ламаға башлады.

Дејирдиләр ки, кечә Шөвкәт өзү кедиб Балакәримә Сары һамамын һәјәтиндәки о гушхана кими јердән чыхарыб, дәрта-дәрта евинә кәтириб, су ғыздырыб Балакәримә ушаг кими чимиздириб, једиздириб-ичиздириб вә өмрүндә һеч вахт арвад көрмәмиш Балакәрим дә һәмин кечә миннәтдәрлиг, сәдагәт, етибар долу кәзләри илә Шөвкәтә баха-баха һәнкүр-һәнкүр аглајыб вә Шөвкәт дә Балакәримин башыны дөшләринә сыхыб она гошулуб, һәнкүр-һәнкүр аглајыб.

Һәмин күндән сонра, биз дәһа Балакәримин башына јығышмырдыг, чүнки Балакәрим дәһа кәлиб о гоша тутун алтында, јәхүд Сары һамамын һәјәтиндә отурмурду, сары пәнчәјинин чибиндән о кәзәл түтәјини чыхарыб чалмырды, Ағ Дәвәнин еһвалатларыны данышмырды, демәк олар ки, бүтүн күнү евдә, јәни Шөвкәтин евиндә олурду, о еһвалатлары дәһа аһчаг Шөвкәт үчүн данышырды, бизим о өзиз, о кәзәл түтәји дә дәһа аһчаг Шөвкәт үчүн чалырды; һәрдән о өзизмиз, о кәзәл түтәјини зәиф сәси ешидиләндә биз кәлиб Шөвкәтин кип өртүлүш, пәрдә чәкилмиш күчә пәнчәрәсинин габағында, сәкидә отурурдуг вә бизим о кечмиш түтәјимизин сәсинә гулаг асырдыг.

Бир дөфә күчәдә Балакәримлә үз-үзә кәлдим вә әввәлчә елә билдим ки, бу адам Балакәрим дејил, Балакәримә чох охшәјан башга бир адамдыр: о сары пәнчәк Балакәримин әјиндә дејилди, әвезинә кәј рәнкли тәзә пәнчәк кәјмишди вә Балакәрим оғрун-оғрун о тәрәф-бу тәрәфә баха-баха кедирди, елә бил ки, әјниндәки о тәзә кәј пәнчәјә көрә күчәмиздән, күчәмиздәки о бирмәртәбәли, икимәртәбәли биналарын дивәрләриндән, гапыларындан, пәнчәрәләриндән утанырды, о Сары һамамдан, о гоша тут ағачындан утанырды...

Мән Балакәримә баха-баха бирдән-бирә чох истәдим ки, Балакәрим јенә дә «шејтан фәһләси» олсун, аһам јенә дә она белә десин вә күлүмсәсин (мүнәрибәдән әввәлки кими күлүмсәсин)...

Мәнә елә кәлирди ки, Балакәримин күчәмиздән чәкилмәси, өслин-Мәнә елә кәлирди ки, Балакәримин күчәмиздән чәкилмәси илә күчәми-Балакәримин бирдән-бирә күчәмиздәки беләчә чәкилмәси илә күчәми-Балакәримин бирдән-бирә күчәмиздәки һәјәтләрин — бүтүн мәнәлләмизин кимсәсизлигини, даланымызын, һәјәтләрин

даһа да артыб, амма мән нә Балакәримдән, нә дә Балакәримнә бизим элимиздән алмыш Шөвкәтдән иңчијирдим, әксинә, мән һарадаса, Урајимнә дәрнә бир нөгтәсиндә Балакәримнә јеринә дә, кечәләр отуруа кәзләри јухудан гапананачан Балакәримнә данышдығы о әһвалларға гулаг асан, даһа тәк јашамајан, тәртәмиз сахладығы Балакәримлә бир јердә јатыб бир јердә дуран Шөвкәтин да јеринә севинирдим вә әслиндә, бизим бүтүн мөһәлләмиз, һатта әввәлләр һәммишә Шөвкәтин гара-сына данышан о дәрдли арвадлар да о гара хәбәрли күнләрдә Урајлариннә һәмнин дәрнә нөгтәсиндә Балакәримнә дә јеринә, Шөвкәтин дә јеринә севинирди... Амма о севинчлә бәрәбәр, мәнним үрәјимдә бир никаранчылыг (бәлкә јизли бир үмид иди?) да јаранды ки, күнларин бир күнүндә Балакәрим әјиндәки о тәзә кәј пенчәји чыхарыб тулла-јачаг, о кәзәл сары пенчәји кәјәчәк, бизим күчәмизә, бизим Сары һәммимызын һәјәтинә, о гоша тут ағачынын алтына гәјядачаг...

XLV

1944-чү илин декабрында чөбһөдән атамнә өлүм хәбәри кәлди вә дајым бизим евимизнә сәтды, анамы да, мәннә дә кәтүрүб өз јанына апарды.

Биз мөһәлләмиздән кәчдүк.

XLVI

Онлар алты нәфәр иди.

Онларын алтысы да мұһарибәдән сағ-саламат гәјыдыб кәлмишди. Чәфәрин, Адилни, Әбдүләлинин, Гочанын, Чәбрајылын, Ағарәһимнә мин о боз вә чискинли сентјабр күнүндә дик дәјаныб лал бир сүкүт ичиндә о мәрмәр башдашына бахан чидди сифәтләри јәнә мәнним кәзләримнә габағында иди вә о бахышлардакы күч, мөһкәмлик, кишилик, ејни заманда о бахышлардакы еһтирам, сәдәгәт, елә бил ки, бу кечә — бу јағышлы сентјабр кечәси мәнним бу иш отағыма да бир һәрарәт, бир никбинлик кәтирди.

Сентјабр нечә күн иди ки, беләчә јағышлы кечирди вә нечә күн иди ки, мән о алты нәфәрлә беләчә үзбәүз идим, онлара бахырдым, онларын бахышларыны охујурдум вә о бахышлар, о шах дуруш нечә күн иди ки, јалныз мәнним иш отағыма јох, бәлкә дә мәнним бүтүн ичмә, мәнним күндәлик һәјәтыма бир һәрарәт кәтирди вә бу һиссдә бир тәмизлик, бир шәффафлыг вар иди, даһа доғрусу, мәнә елә кәлирди ки, бу һисс мәнним башга һиссләримнә тәмизләјир, мәнним дүшүнчәләримнә, истәкләримнә дә бир тәмизлик кәтирди.

Мән күрәјимнә сәјкәнчәјә сәјкәјиб, ајағларымы паркетин үстү илә уздыб евимдәки иш отағымда, јумшаг күрсүдә отурмушдум вә күчә ејванына ачылан пенчәрәләри, ејванын кафел дөшәмәсиннә дөјәчләјән, навалчалардан текүлән, шырылты илә күчөдән ахан јағышын сәсинә гулаг асырдым вә о алты нәфәрнә сифәти мәнним кәзләримнә габағындан чәкилмирди (вә әлбәттә, мән өзүм истәмирдим ки, о алты нәфәрнә сифәти мәнним кәзләримнә габағындан чәкилсин!), мән онлары тәсәввүрүмә бир-бир кәтирмирдим, онларын алтысы да бир јердә мәнним кәзләримнә габағында иди.

Мән Чәфәри, Адилни, Әбдүләлини, Гочаны, Чәбрајылы, Ағарәһимнә једди-сәккиз күн бундан әввәл о боз, о чискинли күндә гара мәрмәр башдашы илә үзбәүз дәјанмыш жәрдум вә бүтүн бу мүддәт әрзиндә (елә һәј јағыш јаған һәмнин пәјыз күнләри әрзиндә...) о балача Әләкбәр дә мәннимлә биркә олду, даһа доғрусу, о балача Әләкбәрнә һисслә-

дүшүнчәләри, о балача Әләкбәрнә тәмизлијни мәннимлә биркә олду, һиссләр, о дүшүнчәләр, о тәмизлик, елә бил, несә мөһкәм кими бир кәј иди вә о мөһкәмлә мәнним јазы мизини силмишдин, о ағ вәрәгләри дә, мәнним о јазы макинәмы да һәмнин мөһкәмдән кечирмишдин.

Мән галхыб јатаг отағына кетмәк истәмирдим, сојунуб, јеримә китәб јатмаг истәмирдим, елә беләчә отурмаг истәјирдим вә истәјирдим ки, бу јағыш да беләчә јағысын; һәмнин кечә јарысы о јағышын сәсинә гулаг аса-аса мәнә мә'лум олду ки, сән демә, ән чох севдијим фәсил бу јағыш фәслијмиш вә дүнјанын ән кәзәл сәси дә мәнним үчүн бу јағышын сәсијмиш вә о севимлим јағыш сәсинә гулаг аса-аса мән мүркүләмәјә башладым; әлбәттә, мән истәсәјдим муркүләмәздим, ајағ ашкардым, ја чәј ичәрдим, әл-үзүмү јујардым вә кәзләримнә габағын-ды о алты нәфәрлә, нечә дөјәрләр, ајыб башла үз-үзә дулардым бүтүн бу једди-сәккиз күндә олдугу кими), амма бу кечә јарысы, сәннишаг күрсүдә мүркү мәнни магнит кими өзүнә чәкирди вә мән дә күтавимәт кәстөрмирдим, әксинә, мүркүләмәк истәјирдим, чүнки мәнним үрәјим һисс еләјирди: шырашыр јағышлы бу сентјабр кечәси мәнним мүркү мәнә нә исә дөјәчәк...

...нә исә кәстәрәчәк...

...билмирәм...

Билмирәм, бүтүн бунлар јуху иди, јохса мәннә гара басырды!

амма һәр һалда мән бүтүн бунлары кәтүрдүм...

... о карван јалныз Ағ Дөвәләрдән ибарәт иди...

... бир... үч... беш... алты...

о карванда алты дөвә вар иди, һәр дөвәнин дә өз сарбаны вар иди, һәрә өз дөвәсиннә габағына дүшүб кәдирди вә мән ачыг-ашкар јардум ки, о сарбанлар бир-бир Чәфәрә, Адилә, Әбдүләлијә, Гочаја, Чәбрајыла, Ағарәһимә охшајыр...

јох, јох, бу сарбанлар Чәфәр өзү дөјилди, Адил өзү дөјилди, Әбдүләли, Гоча, Чәбрајыл, Ағарәһим өзү дөјилди, буну мән билмирдим...

...амма онлара чох охшајырдылар...

о дөвәләрин белиндә ири хурчунлар вар иди вә әлбәттә, о кәзәл хурчунлар јундан тохунмушду, амма о кәзәл хурчунлар, ејни заманда, бөјүк һәсир зәнбилә охшајырды вә мән билмирдим ки, о хурчунлардан күчлә һисс олунан вагон ији кәлирди...

мән, өзүмү кәтүрдүм, амма мән дә һарадаса о карваннә јанында идим, бәлкә дә о карваннә өтүрдүм, билмирәм вә мән о карван-дан сорушдум (бәлкә дә о суалы верән мән дөјилдим, кимсә бир башга адам иди, бәлкә дә һеч адам дөјилди, күнүн алтында јәмјәшыл дүзәнлик боју узаныб кәдән о карван јолу иди, јахуд узаклардан бахан зирвәси гарлы о мешәли дәғлар иди?..)

...һара!..

карван чаваб верди (сарбанлар јох, Ағ Дөвәләр јох, мөһз бүтүн карван чаваб верди)

...кәләчәјә кәдирдики..

мән (јахуд узаныб кәдән о карван јолу, јахуд зирвәси гарлы о мешәли дәғлар) бу суалы нијә вердим, мән ки, лап әввәлдән билмирдим о карваннә һара кәтдијини, билмирдим ки, о карван Кәләчәјә кәдир,

дүздү, мән буну билирдим амма буна бахмајараг мән карван
о чавабына севиндим, чүнки, әслиндә, севинән мән дејилдим, да
доғрусу, севинән мән идим, амма мән инди о бөјүк чохмәртәбәли
нанын үчүнчү мәртәбәсиндә јашајан вә аглаја-аглаја күчә ејванын
отаға гачан о ушағын јеринә севинирдим...

... о ушаг севинирди, о ушаг күлүрдү вә һәммин карваны јола
лырды...

.... јох...

.... јох...

... о ушаг Кәләчәкдә дајанмышды вә Кәләчәкдән көрүнән о кар
ны гаршылајырды...

јола салан исә галын гашларың алтындан бахан ири вә гара көзл
иди...

Кечмиш о Ағ Давә карваныны Кәләчәјә јола салырды.

С О Н.